

ליפא גינת

רבי יוסף ראש הסדר

זרקור אל הרב שנשכח
ואל חיבוריו הנחשפים בגניזה הקהירית

ליפא גינת

רבי יוסף ראש הסדר

זרקור אל הרב שנשכח
ואל חיבוריו הנחשפים בגניזה הקהירית

ליפא גינת

רבי יוסף ראש הסדר

זרקור אל הרב שנשכח
ואל חיבוריו הנחשפים בגניזה הקהירית

חיבור זה הוא הטיזטה השנייה שכתב ליפא גינת ז"ל,
שנפטר בשנת 2004, טרם שהספיק להשלים את מחקרו זה

Rabbi Joseph Rosh Hasseder
and his Manuscripts of the TOSHBA and Halacha
(from the Geniza)

This thesis was prepared for a doctorate at the
Department of Talmud, Faculty of Humanities, Tel Aviv University
under the directions of Prof. M.A. Friedman.

by

Lipa Ginat ז"ל

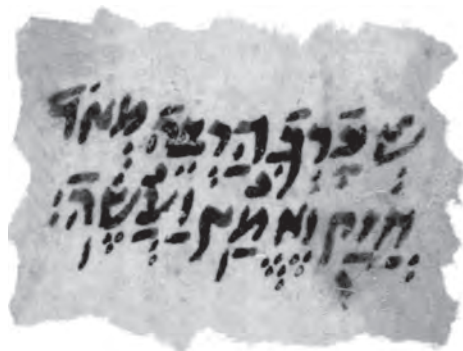
Lipa Ginat passed away on 2004 before presenting this thesis.

עריכה: טליה צור – גינת
עריכה לשונית ועיצוב: ציפי לנקין

בעריכת העבודה נעזרנו רבות באתר האינטרנט של פרויקט פרידברג
לחקר הגניזה, וכן באתרים של אוניברסיטת קיימברידג' ואוניברסיטת
אוקספורד. אנו מבקשים להודות להם על הנגשת כתבי היד.

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי,
מכני או אחר – כל חלק מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה, אסור בהחלט אלא ברשות
מפורשת בכתב מהמוציא לאור. © 2018 All Rights Reserved

לפרטים לגבי ספר זה: ginat.haseder@gmail.com

לגִּינָת

כ"י (3v) Budapest 290, מהציטוט: "מי שהיה כותלו סמוך לגינת חברו"

"הכל צריכין למזל".

כך פתח אבינו ליפא גינת ז"ל את הטייטה לעבודת הדוקטורט בנושא: "ר' יוסף ראש הסדר וחיבוריו בתורה שבעל פה ובהלכה (על פי הגניזה)".

העבודה נכתבה בהנחייתו של פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, ראש המחלקה לתלמוד באוניברסיטת תל אביב, כהמשך לעבודת המאסטר של אבא, שעסקה אף היא ברבי יוסף ראש הסדר.

איש אשכולות היה אבינו ז"ל. רודף ידע משחר ילדותו, בעל השכלה פורמלית וגם אוטוידקט בתחומים רבים נוספים. אדם עניו בהליכותיו, בן, בעל, אב וסב מסור.

נולד בפולין בשנת תרצ"ב, 1932, בן בכור למלכה ואלחנן גולדוויץ, איתם עלה ארצה טרם מלאו לו 3 שנים. גדל בתל-אביב וסיים שם את לימודיו התיכוניים בתיכון עירוני ב'. שירת בנח"ל, במסגרת גרעין ז' של תנועת בני עקיבא, שם גם הכיר את אימנו שולמית לבית בר אוריין.

למד באוניברסיטה העברית בירושלים תנ"ך, לשון וערבית לתארים ראשון ושני בשנים 1953-1958.

עבד כמורה וכסגן מנהל בתיכון עירוני ב' ג' (צייטלין) בתל אביב ובתיכונים נוספים; לימד ערבית במכינה האקדמית באוניברסיטת תל אביב, והוראת ערבית בחוג להכשרת מורים באוניברסיטת בר-אילן. במקביל שירת במילואים ביחידות מודיעין שונות, בהן התמקד בימי שלום בהוראת ערבית לדורות של אנשי מודיעין.

בשנת 1982 חזר ללימודים סדירים, לימודי תואר שני בחוג לתלמוד באוניברסיטת תל אביב. בשילוב נדיר של ידע מעמיק ביהדות, וידע בחכמת בני ערב, פנה לחקר כתבי הגניזה בקהיר. התכנים תורניים; השפות - עברית, ערבית-יהודית, ערבית, וארמית - בהן שלט היטב. את לימודי המאסטר סיים בשנת 1990 בהצטיינות יתרה. את עבודת המאסטר בנושא "ר' יוסף ראש הסדר ופירושו למשנה (מן הגניזה)", כתב בהנחייתו של פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן.

אבא "התאהב" ברבי יוסף ראש הסדר, ובחר להמשיך לעסוק בפועלו התורני של רירה"ס גם בעבודת הדוקטורט, אף היא בהנחייתו המסורה של פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן.

סופה טלטלה את חייו וחייו, עם מחלתה ופטירתה של אימנו בשנת 2002. לאחר פטירתה, המשיך במרץ בעבודת הדוקטורט (במקביל, כתב שירים לשולמית, אשתו, אימנו, האהובה). פטירתו בשנת תשס"ה, 2004, קטעה את עבודת הדוקטורט בשלב של תיקון הטייטה שהוגשה למנחה.

ככל שחלפו השנים מאז פטירתו, כתבים מהגניזה הועלו לרשת באיכות מופלאה, והם זמינים וברורים בהרבה מהמיקרופילמים אותם חקר אבא. התפרסמו מאז גם

פרסומים מדעיים, שלו היו מונחים בפני אבינו, היו בוודאי מעשירים את עבודתו. יתר על כן, לו זכה אבא להשלים את עבודתו בזמן, ולולא היינו אנו מתעכבים בפרסום העבודה לאחר פטירתו - הרי שמחקרו היה תורם לידע המתפתח בחקר הגניזה.

בהערכתנו את הידע הנרחב של אבא, ואת יכולותיו הייחודיות בפיענוח, בתרגום, בניתוח נתונים ובהסקת מסקנות, הרי שאנו מאמינים שלמרות השנים שחלפו, יש ערך לעבודתו כפי שנכתבה.

השתדלנו לשמר בעבודה את סגנון הכתיבה האישי של אבא, כפי שהביא לידי ביטוי בעבודת המאסטר.

דעתנו קצרה מדעתו עשרות מונים; אם נפלו שגיאות, אלו הן השגיאות שלנו, תוך ניסיון להשלים את מה שאבא לא זכה להשלים.

אנחנו מבקשים להודות מעומק הלב לפרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, על הנחייתו המסורה את אבינו בחייו, ועל עזרתו לנו לאחר פטירתו של אבינו, כשרצינו לנסות להמשיך את מפעלו. אבא הוקיר אותנו כחוקר, כמורה וכחבר. אין ספק שלולא נקטעה עבודתו של אבא, עוד היו יושבים ומשפרים אותה. תודותינו לפרופ' נחם אילן; תודותינו לנרי אריאל.

"הכל תלוי במזל, אפילו ספר תורה שבהיכל", וגם חיבורו של אבא ראוי שיצא ממחשכים.

אשר לבו ידאב
על כי בחייו
לא עלה בידיו
להגשים מאוייו -
יורישם לצאצאיו
בלוית תפלת אב:
בל יהיו לאכזב.

שיר זה כתב אבינו לבתו כהקדשה לספר שנתן לה במתנה בשנת 1983. תפילה זו אנו באים היום לקיים, בתקווה כי פועלנו זה הוא לשביעות רצונו של אבינו.

לו אבינו היה זוכה לסיים את מחקרו ולהוציאו לאור בעצמו, הוא היה ודאי מקדישו לאימנו, שולמית. הוא מן הסתם היה מצטט את רבי עקיבא: "שלי ושלכם - שלה הוא".

אנו מקווים כי ספר זה יועיל להשלמת התמונה המחקרית על רירה"ס, ויהווה יד זיכרון להורינו, שולמית וליפא גינת, זכרם לברכה.

ילדיהם:

גונן גינת

טליה צור - גינת

ברק גינת

אמציה גינת

חגית ברסטל - גינת

הערה:

אנו, כולנו יחדיו, מותננו דקה מקטני אבינו. לאחר שנעזרנו, כפי יכולתינו, בהערותיהם של נשואי תודותינו, התברר לנו שאין באפשרותנו להשלים את החיבור בסטנדרטים הנדרשים לעבודה אקדמית. למרות זאת, אנחנו מעריכים שיש בעבודה ערך מחקרי רב ולפיכך החלטנו להוציאה לאור כפי שהיא, במהדורה משפחתית.

מובן כי פרסום זה הוא על אחריותנו בלבד ועל דעתנו אנו. ספר זה לא קיבל את אישורו של אף גורם אקדמי, בשום מובן הוא. אם נפלו בו טעויות, האחריות המלאה היא שלנו ושלנו בלבד. אנו מאמינים שהוצאת הספר מכבדת את אבינו ומקווים שכל מכריו ומוקיריו ייתברכו בו.

תוכן העניינים

7.....פתח דבר.....

19.....א. הקדמה.....

20.....מבוא.....

21.....1. החומר למחקר.....

21.....א. המאטריה.....

21.....1. מקורות החומר ואיסופו.....

21.....א. מקורות משנה.....

21.....ב. פיצול החומר.....

23.....ב. תיאור כללי של כתבי היד.....

23.....1. המצב הפיזי.....

23.....2. הכתב.....

25.....3. העימוד.....

27.....ג. מיון לפי נושאים.....

28.....ד. הטיפול בכתבי היד.....

31.....2. מבואות.....

31.....א. מצב המחקר על ר' יוסף ראש הסדר.....

39.....ב. הביוגרפיה של רירה"ס.....

39.....1. סקירה כללית.....

40.....2. האב.....

41.....3. ראש הסדר ושאר תארים.....

45.....4. מוצא משפחתו.....

45.....5. השכלתו.....

46.....א. השכלה יהודית תורנית.....

46.....ב. ספרות קראית.....

47.....ג. רפואה ומדעי הטבע.....

48.....ד. השכלה לשונית.....

48.....6. ר' שמואל בן עלי [רשב"ע].....

50.....7. שינוי השם.....

53	8. רירה"ס במצרים
53	א. הירידה והשהייה
56	ב. הדרשה באלכסנדריה
59	9. רירה"ס והרמב"ם
61	10. הערכת רירה"ס
61	א. הערכה עצמית
62	ב. הערכת בני דורו
	ג. הערכה עפ"י הגניזה, לפי המצאי ממחקר
65	זה
68	ג. פעילותו של ר' יוסף ראש הסדר
68	1. פתיחה
68	2. המעתיק
72	3. המתכנן
73	4. המחבר
74	א. פירושים לתורה שבעל פה
76	ב. חיבורים בהלכה
77	ג. תשובות
78	ד. ענייני תפילה
80	ה. פרשנות המקרא
82	ו. אוספים
82	1. תלמוד קטן
89	2. נקטאתא דתלמודא
94	3. תלמודא רבה
96	ז. מילונים
96	ח. רשימות ספרים
97	ט. שירה ופיוט
97	1. פתיחות שיריות
101	2. תפילות
102	3. פיוטים
107	5. עיסוקים נוספים
107	א. לבלרות
109	ב. הוראה
110	ד. השיטות הפרשניות שנקט רירה"ס בחיבוריו
110	1. פתיחה

111.....	2. פרשנות.....
113.....	א. פרשנות משנה.....
113.....	1. פרשנות בערבית.....
114.....	2. פרשנות בעברית.....
115.....	ב. פרשנות תלמוד.....
115.....	1. פרשנות בערבית.....
117.....	2. פרשנות בעברית.....
118.....	ג. פרשנות הלכה.....
121.....	1. הלכה מבוארת.....
121.....	2. סיכום הלכות.....
122.....	3. הלכות קטנות והלכות פסוקות.....
122.....	3. השלמות.....
123.....	א. השלמות מתודיות.....
123.....	1. הקדמות.....
123.....	2. הנחיות עצמיות.....
125.....	3. ביאור מושגים הלכתיים.....
125.....	ב. השלמות לשוניות.....
125.....	1. אלגוריה.....
127.....	2. ביאור מושגים לשוניים.....
128.....	3. תורת הצורות.....
128.....	4. אטימולוגיה.....
128.....	5. מילית.....
129.....	6. פירושים על פי פסוקי מקרא.....
130.....	ג. השלמות מדעיות.....
130.....	1. רפואה ואנטומיה.....
130.....	2. אסטרונומיה.....
131.....	3. מדעי הטבע.....
131.....	ד. חידושים.....
132.....	1. חידושים לשוניים.....
132.....	2. הלכה ופרשנות.....
134.....	ה. הערות שרשם לעצמו.....
134.....	4. המקורות מהם הושפע ריר"ס.....
134.....	א. כללי.....
135.....	ב. אישים.....
135.....	1. עם ציון השמות.....
137.....	2. עם ציון תארים בלבד.....
139.....	3. אישים שלא צוין שמם.....
140.....	5. השפעות ערביות איסלאמיות.....

ב. המקורות המבוארים.....145

א. משנה.....146

1. ברכות א א.....146
2. ברכות א א.....149
3. ברכות פרקים א-ב.....150
4. ברכות ה א-ב.....150
5. כלאים א ח.....159
6. מעשר שני ב ו-ג א.....160
7. מעשר שני פרק ה-חלה פרק א.....161
8. חלה א ב-ב ג.....165
9. חלה א ד.....173
10. שבת א א.....175
11. שבת פרק ב.....182
12. שבת ז ב.....188
13. שבת ח ג-ד.....190
14. שבת קטעים שונים.....193
15. שבת כג ה.....194
16. פסחים א א.....194
17. פסחים א א-ג.....194
18. ביצה א.....198
19. יומא ב ז.....202
20. יומא פרק ו.....203
21. יומא ח ו-ט.....204
22. סוטה א ב.....204
23. סוטה ז א-ב.....204
24. גיטין סוף פרק ד-תחילת פרק ה.....205
25. בבא מציעא ד א.....205
26. אבות ג כ.....207
27. בכורות ט ז.....209
28. ערכין א א.....210
29. קינים ג ו.....210
30. כלים א ד-ג א.....211
31. כלים ה ו.....221
32. אהלות א ח.....224

ב. גמרא 230

1. ברכות ב ע"ב. 230
2. ברכות ב ע"ב. 230
3. ברכות ד סע"א-רע"ב. 235
4. ברכות ו ע"ב-ח ע"א. 237
5. ברכות ט ע"ב. 237
6. ברכות י רע"ב. 239
7. ברכות י סע"ב. 240
8. ברכות יא ע"א. 241
9. ברכות כא ע"ב. 245
10. שבת ה ע"א-ז ע"א. 249
11. שבת ח ע"ב-ט ע"א. 256
12. שבת יג ע"א; יט ע"א; מט ע"א; עג ע"ב; עד ע"ב; עה ע"ב. 261
13. שבת צט סע"ב; קנא ע"ב. 269
14. עירובין צב סע"א-צג ע"א. 271
15. פסחים ב ע"א-ג ע"א. 273
16. פסחים יא ע"ב-יג ע"א. 276
17. פסחים נה ע"ב. 279
18. ביצה פרק א. 279
19. ביצה ב-ד. 287
20. ביצה פרק י. 291
21. ביצה יד ע"ב. 297
22. ביצה לו ע"א. 297
23. ביצה לז ע"ב. 298
24. יומא ד ע"א-רע"ב; יח; יט סע"ב; כ ע"א. 299
25. סוכה ב ע"א. 310
26. ראש השנה טז ע"א. 311
27. חגיגה ד ע"א; ז ע"ב. 313
28. יבמות כב ע"א. 313
29. יבמות עה. 313
30. יבמות פה ע"א. 320

31	כתובות יז ע"א.....	320
32	כתובות לט.....	321
33	כתובות סב ע"ב.....	321
34	כתובות עז ע"ב.....	323
35	נדרים י סע"א-יא ע"ב.....	323
36	נזיר ז ע"א.....	328
37	קידושין לט.....	329
38	בבא קמא עה.....	339
39	בבא מציעא צא ע"א.....	341
40	בבא בתרא פח ע"א.....	341
41	סנהדרין ק ע"ב.....	342
42	סנהדרין-הוריות-עבודה זרה.....	343
43	חולין לח ע"ב-מ ע"ב.....	344
44	חולין לח ע"ב-מ ע"ב.....	346
45	חולין פרק ג מב ע"א.....	350

ג. הלכה.....351

1.	הלכות קריאת שמע.....	351
2.	ענייני תפילה.....	358
3.	הלכות קריאת התורה.....	366
4.	הלכות מזוזה.....	376
5.	הלכות תפילין, מזוזה וציצית.....	378
6.	הלכות נר של שבת.....	381
7.	הלכות יום הכיפורים.....	385
8.	ענייני יום טוב.....	389
9.	ענייני פסח.....	392
10.	הלכות סוכה.....	397
11.	הלכות מגילה.....	401
12.	הלכות חנוכה.....	407
13.	איסור אכילת שרצים.....	411
14.	סימני טהרה בבעלי חיים והלכות שחיטה.....	411
15.	ענייני נדרים.....	414
16.	הלכות קריעת בגדי כהונה.....	420
17.	היורד לתוך חורבתו של חברו.....	425
18.	האיסורים על המלך.....	426

ג. מפתחות 431

1. רשימת מקורות לפי מסכתות משנה 432
2. רשימת מקורות לפי מסכתות משנה, שטופלו בעבודת המאסטר 434
3. רשימת מקורות לפי מסכתות גמרא 435
4. רשימת מקורות בענייני הלכה 438
5. רשימת כתבי יד מן הגניזה שפורשו, צוטטו והוזכרו בעבודה 440
6. רשימה ביבליוגרפית 457

א

הקדמה

מבוא

הכל צריכין למזל. במשך כשבע מאות שנה, לא היה ר' יוסף ראש הסדר בן יעקב ראש בי רבנן בן עלי ראש הקהל [להלן רירה"ס], ידוע בישראל. גילוייה של הגניזה בקהיר חשף גם אותו לאור המחקר. ככל שחקר הגניזה העמיק והתקדם, גברה גם היכרותנו עם האיש. לאמיתו של דבר, כל ידיעותינו על האיש ועל מפעליו הן ממסמכי הגניזה בלבד, וגם הן מועטות, מקוטעות ומפוזרות. רק ליקוטן אחת לאחת, השוואתן זו לזו והצלבתן זו עם זו, מאפשרות לצייר תמונת-מה של האיש ושל חיבוריו.

המחקר המוגש בזאת עוסק, כשמו, ברירה"ס ובחיבוריו. ראשיתו של המחקר בעבודת המאסטר על הנושא: "ר' יוסף ראש הסדר ופירושו למשנה (מן הגניזה)". במסגרת העבודה טופלו אחד עשר פריטים קטלוגיים, הועתקו, תורגמו מערבית לעברית [לפי הצורך], והוספו להם הערות הנוגעות לכתב היד עצמו, ובירורים המתייחסים לפרשנותו של רירה"ס ולמקורות שהשתמש בהם. כמו כן, לכל טיפול בכתב יד הוקדם מבוא, המתאר את חיצוניותו של כתב היד ומסכם בקצרה את נושא הדיון.

מחקר זה הוא המשך והרחבה לעבודת המאסטר והוא בנוי משלושה חלקים:

- א. הקדמה, ובה תיאור כתבי היד הנחקרים, הביוגרפיה של רירה"ס, פעילותו ושיטותיו הפרשניות;
- ב. טקסטים מבוארים;
- ג. מפתחות.

נסקרו בו תולדות חייו של רירה"ס, עד כמה שניתן היה ללמוד עליהם מן הפריטים שבגניזה [בהעדר כל חומר אחר], מגוון פעולותיו ותוכניותיו הספרותיות, וכן טופלו בו למעלה ממאה כתבי יד, כשני שלישים מהם טיפול אינטנסיבי ויתרם טיפול אקסטנסיבי.

קיצורים:

רירה"ס=ר' יוסף ראש הסדר, מע"פ=מרדכי עקיבא פרידמן, כ"י=כתב יד, ע"א=עמוד א, ע"ב=עמוד ב, רע"א=רישא ע"א, סע"ב=סיפא ע"ב, וכדומה. פיה"מ=פירוש המשנה, ד"ה=דיבור המתחיל, הל"ה=הלכה, שו"ע=שולחן ערוך. רס"ג=ר' סעדיה גאון, הר"ף=ר' יצחק אלפסי, ר"ח=רבנו חננאל, רשב"ע=ר' שמואל בן עלי, ראב"מ=ר' אברהם בן הרמב"ם, ריבמ"ץ=ר' יצחק בן מלכי צדק, ריב"ל=ר' יצחק בר לויטזון, ראב"ע=ר' אברהם בן מאיר אבן עזרא, רע"ג=רב עמרם גאון, רשב"ג=רבן שמעון בן גמליאל, רא"ש=ר' אשר בן יחיאל, רש"ג=ר' שרירא גאון. אינט=אינטנסיבי=פירוש מעמיק של כתב היד. אקסט=אקסטנסיבי=תיאור מאפיינים של כתב היד בלי ביאור. BL=הספרייה הבריטית לונדון. Bodl=הספרייה הבודליאנית, אוקספורד. CUL=קיימברידג' ספריית האוניברסיטה. ENA=ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אוסף אדלר. TS=אוסף טיילור-שכטר, ספריית האוניברסיטה, קיימברידג'. JQR=Jewish quarterly review.

1. החומר למחקר

א. המאטריה

1. מקורות החומר ואיסופו

כתבי היד שעליהם מבוסס המחקר, הם כולם חומרים שנמצאו בגניזת קהיר. לצורך הטיפול השתמשתי בתצלומים מוגדלים מסרטי הזיכרון המצויים בספריית המיקרופילמים באוניברסיטת תל אביב ובמכון לתצלומי כתבי יד עבריים באוניברסיטת ירושלים. בסיס לאיסוף החומר שימשו הרשימות הקטלוגיות שערכו שייבר¹ ודנציג.² רשימות אלו כוללות כמאתיים ושבעים פריטים קטלוגיים. נוסף להן נסקרו כל סרטי הזיכרון מקובצי TS, כולל אלו שסימנתי AS, וכן הרשימות הקטלוגיות מאוסף אדלר [ENA]. בסריקות אלו זיהיתי פריטים נוספים כתובים בכתב ידו של רירה"ס, והם צוינו בחלק השני של המחקר במילים 'זיהוי עצמי'. פריטים אחדים מסר לי פרופ' פרידמן. גם ד"ר אברהם דוד, מהמכון לתצלומי כתבי יד עבריים, העמיד לרשותי תצלומים אחדים מאוסף לנינגרד.

א. מקורות משנה

לטיפול בכתבי היד בעיות אחדות. אחת - פיזור החומר. כתבי היד מפוזרים בכמה וכמה אוספי משנה. רובם, כמאתיים, הם מהאוספים השונים של טיילור-שכטר, TS, הישנים והחדשים. מן הנוספים, AS, זהו מספר פריטים, אך חוץ מבודדים, הם לא יכלו לשמש חומר למחקר מחמת פגימותם. לאלה יש להוסיף עוד כשלושים פריטים מאוסף אדלר, מספר נוסף לא גדול מהספרייה הבודליאנית, מספריית ג'ון ריילנדס, ועוד פריטים בודדים מאוספים קטנים אחרים, כמו קופמן, מוצרי ואחרים.

ב. פיצול החומר

בעיה נוספת היא פיצול החומר, כלומר העובדה שכתבי יד שעניינם אחד או משותף, נושאים מספרים קטלוגיים שונים, או אפילו מפוצלים בין אוספים שונים. יש כתבי יד הדנים ומתרכזים בנושא אחד, ויש שמגוון של נושאים מרוכזים בדף אחד. להלן דוגמאות אחדות להמחשה:

1. שני כתבי היד, TS Misc.28.9 ו-TS Misc.28.36, ובם פירוש, למקוטעין ולסירוגין, לפרקי משנה ממסכתות יומא וסוכה. כתב היד הראשון הוא בן שישה עמודים, והשני בן שני עמודים. כבר ממבט ראשון מתברר, ששני הפריטים אינם אלא שני חלקים של כתב יד אחד, שרק במקרה הופרדו זה מזה, וכי הפירוש מפוצל

1 שייבר, מחקרים.

2 דנציג, קטלוג.

בין שני הפריטים, לא לפי מספורם הקטלוגי.³

2. שלושה כתבי יד משני אוספים שונים: האחד - TS H3.56, בן ארבעה עמודים, השני - TS H3.57, בן עמוד אחד, והשלישי - Bodl. MS Heb. e. 95/15, בן ארבעה עמודים. כתבי יד אלה כוללים העתקת פיוט תרי"ג מצוות לרס"ג לפי הסדר הבא [מספרי העמודים והשורות הם על פי מהדורת דודזון]:

א. עמ' קנו, שורות 25-28 עד סיום המבוא, בכ"י TS H3.57.

ב. עמ' קנז, שורה 1 עד עמ' קנח, שורה 12, בכ"י TS H3.57.

ג. עמ' קנח, שורה 13 עד עמ' קסג, שורה 67, בכ"י TS H3.56 עמוד ב, ג.

ד. עמ' קסג, שורה 68 עד עמ' קעד, שורה 176, בכ"י Bodl. Ms Heb. e. 95/15.

ה. עמ' קעד, שורה 177, עד עמ' קפ, שורה 230, בכ"י TS H3.56 עמוד א, ד.

העמודים הכוללים את סיום הפיוט, כארבעים שורות, לא הגיעו לידינו.

3. העתקות מפירוש רבנו חננאל למסכת סנהדרין דפים נח ע"א-סה ע"ב, מפוצלים

בין שלושה פריטים קטלוגיים. האחד - TS F4.10 [16 עמ']; השני - TS F4.73 [2 עמ']; השלישי - TS F8.21 [6 עמ'], לפי הסדר הבא:

א. נח ע"א-נט ע"א, בכ"י TS F4.10.

ב. נט ע"א-ס רע"ב, בכ"י TS F8.21.

ג. ס רע"ב-סג ע"ב באמצע, בכ"י TS F4.10.

ד. סג ע"ב באמצע-סד סע"ב, בכ"י TS F8.21.

ה. סד סע"ב-סה סע"א, בכ"י TS F4.73.

ו. סה רע"ב-סה סע"ב, בכ"י TS F4.10.

לעומת הפיצול שהודגם לעיל, יש כתבי יד רבים המרכזים בעמוד אחד יותר מנושא

אחד, אך לא נראה לי שכדאי להרבות בדוגמאות.

ב. תיאור כללי של כתבי היד

הפריטים הקטלוגיים השונים אינם אחידים בצורתם הכללית; יש ביניהם הבדלים רבים מבחינות רבות, כגון - מצבם הפיזי, צורות הכתב, והמתאר החיצוני של העמודים.

1. המצב הפיזי

- א. רק מיעוט קטן של פריטים הוא שלם או קרוב לכך. הרוב המכריע הם פגומים או קרועים או שחסרים בהם חלקים. בלא מעט כתבי יד רבות הדהיות והמחיקות.
- ב. אין אחידות באורך הפריטים. מכתבי רירה⁴ שטופלו במחקר זה, כתב היד הארוך ביותר הוא בן שישה עשר עמודים בגודל בינוני [TS F4.10], והקצרים ביותר הם פרגמנטים. רוב הפריטים הם בני עמוד אחד או שניים, רק מעטים מאוד הם יותר ארוכים.
- ג. אין אחידות בגודל העמודים או במספר השורות שבכל עמוד.
- ד. רק פריטים מעטים מקיפים נושא מוגדר בשלמותו.

2. הכתב

כתב ידו של רירה⁵ מצטיין באפיונו הקליגרפי ובבהירותו "הקולמוס הקל של יוסף ראש הסדר מצביע על רמת אוריינות גבוהה".⁶ למעשה השתמש רירה⁷ בטכניקות אחדות. יש שהכתב מסודר מאוד ונקרא בקלות,⁸ ואפשר להגדירו כ'מג'לס' או כ'מד'בד'ב משופר', וכך היא צורת הכתב ברוב כתבי היד שטופלו. רק מיעוט מכתבי היד נכתבו בכתב רהוט חלקית ומרושל, ה'מעלק',⁹ בדרך כלל אלו הן הוספות או הערות שוליים.

סימנים נוספים:

רווחים

בין מילה למילה הרווח הוא מינימלי או שאיננו קיים ושתי מילים רצופות, או יותר, נראות כמילה אחת. בין משפט למשפט הרווח הוא בדרך כלל של אות או אות וחצי. בין פסקה לפסקה - בדרך כלל של חמש או שש אותיות. בין פרקי המשנה הרווח הוא יותר גדול, בן שלוש או ארבע מילים. לפעמים רירה¹⁰ משאיר ריקה את יתרת השורה, ואף מציין אותה בעיטור ומתחיל את הפסקה החדשה בשורה חדשה.

4 מרים פרנקל, רשימות ספרים, עמ' 343, הערה 15.

5 למשל: כ"י TS F1 (2).46 וכן: כ"י TS Ar. 47.204, ועוד.

6 למשמעות ההגדרות ראו: תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, חלק ב, עמ' 514, הערה 21.

כותרות

כותרות של עניינים, כגון – מתנ'י, גמ', פרק, או הסיומת 'סליק', ואחרות, וכן שמות המסכתות או הנושאים ההלכתיים, כתובות בדרך כלל באותיות גדולות מהרגיל, ולפעמים אף גדולות מאוד. פעמים הוסיף על האותיות תגים בדומה לאלה הנהוגים בכתבי ספר תורה, או עיטורים אחרים. גם האותיות המציינות את המספר הסידורי של המשניות מוגדלות, וגם עליהן הוסיף לפעמים תגים או עיטורים, ותמיד עם רווח של אותיות אחדות לפנייהן ואחריהן.

סימונים נוספים

קיצורים וראשי תיבות מסומנים בדרך כלל בנקודה עילית קטנה, לפעמים בקו עילי קצר או מעין פסיק. סימן אליפטי מאזן מעל השורה מציין הפניה להוספה בשוליים. בסימוני פסקאות אנו מוצאים לפעמים עיטור בצורת מעגל ובתוכו נקודה. עיטורים כאלה באים לפעמים גם בסופי שורות.

פיסוק

סימן הפיסוק המקובל בסוף משפט הוא נקודה עילית אחרי המילה.⁷ לפעמים הוא משתמש גם בנקודתיים, אלה מצויות בעיקר בפירושי משניות לציון הפסק גדול, למשל בסוף משנה. לא מצאנו כללים ברורים מתי הוא משתמש בנקודה אחת או שתיים, או בסימני פיסוק בכלל. בכתבי יד רבים יש עמודים שלמים ללא פיסוק בכלל.

מחיקות

צורת המחיקה הרווחת והשכיחה בכתבי רירה"ס שטופלו במחקר זה, היא המחיקה באמצעות קו אופקי עילי מעל האות או המילה הצריכות להימחק. לעתים נדירות המחיקה היא בקו על המילים עצמן ואפילו על ידי השחרתן. מחיקות בהשחרה צוינו בהערות לכתבי היד שבהם נעשה שימוש בצורת מחיקה זו.

ניקוד דיאקריטי

אין אחידות בסימון הנקודות הדיאקריטיות. האות ג', המציינת את האות הערבית ג'ים בדרך כלל מסומנת בפסיק מעליה. גם האותיות ט' ו-צ', בדרך כלל מסומנות בצורה דומה. לעומת זאת שכיח פחות סימון הנקודתיים על האות ת', ועוד פחות על ה-ה' הסופית, הבאה כ'תא מרבטה'. נדיר, ואין שיטה, בסימון דיאקריטי באותיות ת', ד', ו-ג' [= גיין הערבית]; זו האחרונה סומנה פעמים אחדות בקו עילי אופקי מעל ה-ג'.⁸

7 מסיבות טכניות השתמשנו בהדפסה זו בנקודה רגילה.

8 ראו: בלאו, דקדוק, עמ' 46-47, סעיף 28.

התנועות

מפעם לפעם רושם רירה"ס את סימני התנועות בעברית או בערבית. הניקוד העברי הוא הטברני, ורק במקרים ספורים מצאתי סימני ניקוד המתאימים לניקוד הבבלי. ניקוד פסוקים מצוטטים הוא לפעמים לא לפי הניקוד הנורמטיבי של בן אשר. התנועות הערביות הן המקובלות בלשון הערבית הספרותית. השימוש בניקוד הוא כדי להבהיר, לפעמים, את ההיגוי המדויק של המילה; אולם שימוש נדיר, ואי אפשר לציין עקרונות ברורים לשימוש בו. במקרים רבים שיש אפשרויות קריאה אלטרנטיביות – הוא חסר.

אותיות ערביות

במקרים בודדים בלבד מצאתי כיתוב באותיות ערביות. למשל בכ"י TS 1.111, Ar.18(1), עמוד ב, בפינה הימנית התחתונה, כתובות מילים אחדות באותיות ערביות, והן, כך נראים הדברים, התחלתו של מכתב. באותו עמוד בפינה השמאלית למעלה, רשם, כנראה, את שמו הערבי.⁹

3. העימוד

חוסר האחידות בעניינים טכניים שתואר לעיל, בא לידי ביטוי גם בצורות העימוד. ממדי העמודים אינם אחידים. יש דפים גדולים ואף גדולים מאוד, כמו למשל כ"י TS G2.102 ואחרים; ויש קטנים, כמו כ"י TS A45.16 וזאת בלי להזכיר את הפרגמנטים. מכאן גם אי האחידות במספר השורות בעמוד. אין אחידות גם באורך האופקי של השורות שבעמוד. אם נתעלם מנזקים פיזיים, הרי חלק גדול מכתבי היד שטופלו במחקר זה הם בעלי עימוד מסודר. ברבים מהם גם מספר השורות קבוע, והן ישירות.¹⁰ בצד ימין תחילתן של השורות יוצרת, בדרך כלל, קו ישר, אולם לא תמיד הוקפד על קו ישר בסופי השורות; בולט מאוד ההבדל בין כתבי יד מסודרים, במיוחד כאלה שנועדו, כנראה למכירה, ובין כתבי יד שהם טיוטות או רשימות. אנו מוצאים כתבי יד לא מעטים שיש בהם כתיבה בשוליים. לעתים אלו הערות והשלמות קצרות לטקסט המרכזי; לעתים פסקאות שלמות שעניינן שונה לחלוטין מן הכתוב בחלק המרכזי. ההשלמות שבשוליים כתובות לעתים קרובות מאוד בשורות אנכיות, אבל גם בזוויות כתיבה אחרות, כגון באלכסון או במהופך. יש גם כתבי יד הדנים ביותר מנושא אחד ויש בהם פסקאות אחדות, כתובות בתפזורת רבת כיוונים וזוויות כתיבה מתחלפות.¹¹

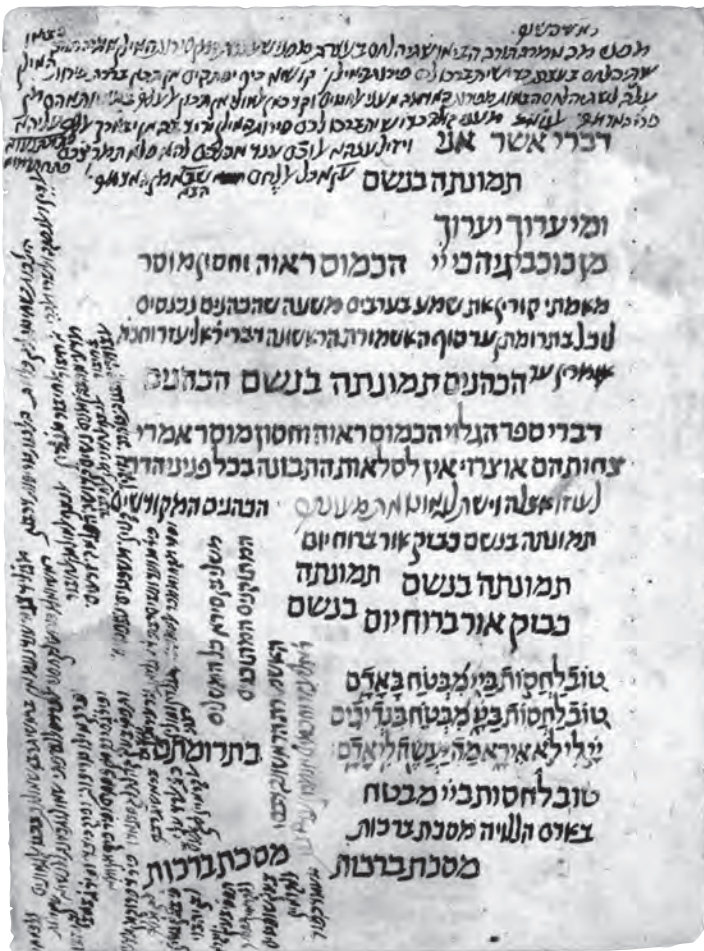
נמצאו גם כתבי יד, למשל, TS F1(2).33, שבו השתמש רירה"ס באותו עמוד לשני עניינים שונים שאין ביניהם כל קשר. האחד – העתקת תחילתה של מסכת 'משקין' (מועד קטן) מהבבלי, והשני – פירוש לסוגיה מבבלי, ביצה פרק א. שני העניינים

9 על שמו הערבי ראו להלן: מבואות, הביוגרפיה, שינוי השם.

10 למשל: כ"י TS F1(2).46, ועוד.

11 למשל: כ"י BL OR 5554A.18, או כ"י TS NS 100.21, ועוד.

כתובים בצורה שהם משולבים זה בזה; תחילה העתיק בכתב מרובע את תחילת המסכת, ואחר כך, בין השורות, השחיל את הפירוש. נראה לי, שהסיבה לשימושים 'קמצניים' כאלה היא מחירם היקר של חומרי הגלם [ועל כך להלן: במבואות, פעילות, המעתיק]. התוצאה של השימוש בשיטה זו היא הימצאותם של כתבי יד לא מעטים, שיש בהם דיון ביותר מנושא אחד. ההוספות בשוליים הן לפעמים תזכורות או ראשי פרקים שרירה"ס רשם לעצמו תוך כדי כתיבה.

ג. מיון לפי נושאים

הפריטים הכלולים ברשימות כתבי רירה"ס, ואשר נבדקו לצורך מחקר זה, מתחלקים מבחינת תוכנם כדלהלן:

- א:** מקרא - פרשנות, דרשות ופירושי הפטרות כ-40 קטעים.
- ב:** תורה שבעל פה, משנה וגמרא [בבלי] - פרשנות¹² כ-110 קטעים.
- ג:** ענייני הלכה כ-30 קטעים.
- ד:** ענייני תפילה ופיוטים [מקוריים] כ-30 קטעים.
- ה:** עניינים אוטוביוגרפיים [איגרות, תוכניות עבודה ורשימות ספרים] כ-25 קטעים.
- ו:** אוספים אנציקלופדיים ומילונים כ-15 קטעים.
- ז:** תשובות כ-15 קטעים.
- ח:** העתקות [מחיבורים אחרים] כ-70 קטעים.
- ט:** בלתי מזוהים [מחמת פגימותם] כ-20 קטעים.

הסך הכולל של כתבי רירה"ס שנמצאו בגניזה [נכון לזמן כתיבת המחקר] - מעל 300 קטעים¹³. השתמשנו במילה 'קטעים' ולא במילה 'פריטים' או כתבי יד, כי לא מעט פריטים יש בהם יותר מקטע אחד, והם דנים בנושאים שונים. תיאור מפורט יותר של הקטעים להלן, בפרק ה' בפעילותו של רירה"ס [מבואות, פעילות, המחקר]. בחלק השני של מחקר זה, "המקורות המבוארים", טופלו הקטעים הרשומים לעיל בסעיפים ב-ו, ג, דהיינו קטעים העוסקים בתושב"ע ובענייני הלכה.

12 להזכיר עוד כ-11 קטעים מהמשנה שפירש גינת בעבודת המאסטר, כך שבפועל חקר ל"ג כ-120 קטעי תושב"ע [העורכת].

13 תוך כדי העריכה איתרנו כ-20 כתבים בכתב ידו של רירה"ס, שלמיטב ידיעתנו, לא עמדו בפניו של ל"ג בעבודתו. הכתבים אותרו באתר פרויקט פרידברג לחקר הגניזה [המחבר מופיע בשמות שונים: יוסף בן יעקב ראש הסדר, יוסף ראש הסדר ויוסף בן יעקב הבבלי], ובאתר של אוניברסיטת קיימברידג' [Joseph b. Jacob Ros ha-seder, Joseph b. Jacob ha-bavli], ואנו מבקשים להודות להם על הנגשת כתבי היד. מעניינים במיוחד כתבי היד הבאים:
Budapest 290 (Kaufmann), TS F17.17, TS AS 151.28, TS 24.60, TS AS 145.4 [העורכת].

ד. הטיפול בכתבי היד

מבחינת הטיפול חולקו כתבי היד לשתי קטגוריות: אינטנסיבית ואקסטנסיבית. בקטגוריה הראשונה נכללים רוב כתבי היד. בקטגוריה השנייה נכללו שני סוגים של כתבים. האחד - כאלה שמצבם הפיזי הקשה מאוד על פיענוחם ועל הטיפול בהם באופן אינטנסיבי; השני - כאלה שהנושא הנדון בהם טופל ביתר הרחבה בכתב יד אחר. הטיפול נעשה על פי תצלומים מוגדלים מסרטי הזיכרון. מן הראוי לציין, כי גם בכתבי היד האינטנסיביים יש לא מעט פגמים פיזיים.

הטיפול האינטנסיבי כלל את הפעולות הבאות:

א. רישום קטלוגי:

כתבי היד נרשמו לפי מספריהם הקטלוגיים באוספים השונים. בפריטים שיש בהם יותר מעמוד אחד צוינו גם מספרי העמודי באותיות עבריות. בעמודים שיש בהם קטעי משנה - הם סומנו בספרות רומיות.

ב. הטיפול המחקרי:

זה כלל את הפעולות הבאות:

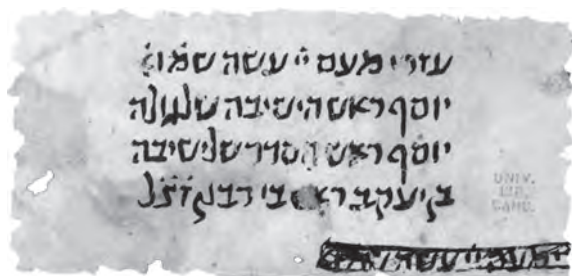
1. **מבוא:** תיאור חיצוני של כתב היד, ציון לשונו, זיהוי ודברי הסבר ורקע לנושא הנדון.
2. **העתקה:** כתבי היד הועתקו תוך מאמץ להקפדה מקסימלית על נאמנות למקור: הקפדה על הכתיב המקורי, ציון מספרי השורות, המחיקות, השלמות בין השורות, הוספות בשוליים, סימני פיסוק וסימני הניקוד. סימני הניקוד נרשמו כניקודם במקור. במקרים של חריגה בולטת מן הניקוד הנורמטיבי או המסורתי - צוין הדבר בסעיף "הערות". על הפיסוק כבר הוער לעיל [המאטריה, תיאור כללי, הכתב].
3. **הערות:** סעיף זה כולל הערות המתייחסות רק לצורתו ולכתבו של כתב היד; הן סומנו במספרים בגוף ההעתקה.
4. **תרגום:** קטעים שלשונם ערבית תורגמו לעברית, לפעמים תוך סטיות קלות מאוד מן התרגום המילולי במקומות שכללי הדקדוק או הסגנון בעברית חייבו זאת. מסיבות טכניות לא הודפס התרגום טור מול טור, אלא אחרי המקור, בציון מספר השורות לפי המקור.
5. **בירורים:** הבירורים הם הערות והארות המתייחסות לתוכנו של כתב היד. הם כוללים ציוני המקורות המצוטטים או מוזכרים בטקסט, השוואות מקורות, הערות המתייחסות לעניינים לשוניים שבכתב היד, לעניינים הקשורים בריאליה, וכן הערות לתרגום. הבירורים הובאו אחרי התרגום בציון מספר העמודים והשורות שבכתב היד וציטוט הביטוי הנדון, בביטויים שלשונם

במקור היא ערבית הובא גם תרגומם. אין התייחסות לחילופי גירסאות אלא אם כן יש להם השפעה על הבנת הטקסט ופירושו.

בטיפול האקסטנסיבי ניתנו רק המבוא - תיאור חיצוני של כתב היד וסיכום קצר של הנושא הנדון בו.

מפתח הסימנים

1. [.....] חסר בכתב היד או השלמה לכתב היד.
2. <.....> הוספה בין השורות, מעליהן או מתחתן.
3. <<..>> מחיקה במקור.
4. <|<<.....>>|> מחיקה של ההוספה בין השורות.
5. {.....} הוספה בשוליים בכתב היד.

כ"י TS 8K22.9

2. מבואות

א. מצב המחקר על ר' יוסף ראש הסדר

סקירה חלקית של מצב המחקר הובאה כבר בעבודת המ"א.¹

1. הטיפול באיש. חוקרי הגניזה הראשונים הכירו רק מעט את רירה"ס ודבריהם עליו מועטים. גינצבורג² פרסם קטעים אחדים מהגניזה הכתובים בכתב ידו של רירה"ס, אך בעיקרון הביע ספקנות רבה בדבר כתיבתם למעשה של החיבורים שרירה"ס סיפר על חיבורם.³ מאן כתב רק מעט על האיש ועל חיבוריו הפרשניים.⁴ גויטיין מזכיר אותו רק אזכורים בודדים.⁵ מאמר מקיף עליו כתב שרגא אברמסון בשם "רב יוסף ראש הסדר".⁶ במאמרו סקר אברמסון אחדים מחיבוריו וכן פרסם אחדות מרשימות הספרים שערך רירה"ס. למאמר זה חשיבות רבה בחקר ראש הסדר, אך יש בו שתי מגבלות: האחת - יש בו מעט מאוד פרטים ביוגרפיים על רירה"ס. השנייה - המאמר פורסם בשנת תש"י, 1950 - וחלק לא מבוטל מכתבי רירה"ס, שזוהו לאחר מכן, לא היו לפני המחבר. מאמרים נוספים של אברמסון שעניינם רירה"ס ייסקרו להלן. גם פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן עסק באישיותו של רירה"ס באחדים ממאמריו.⁷

2. תשובות. במאמר ארוך בשם "התנגדות לתפילה ולמנהגי תפילה ארץ ישראלים בשאלות ותשובות שמן הגניזה [מתשובותיו של ר' יוסף ראש הסדר]",⁸ פרסם פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן שישה עמודים⁹ מתשובה שהשיב רירה"ס לשואלים בעניינים שונים של מנהגי התפילה הארץ ישראלים, בסדרי קריאת התורה ובאמירת פיוטים.¹⁰ מנהגי התפילה הארץ ישראלים נדונים גם במאמרים נוספים שפרסם פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן. ב"זעקת שבר"¹¹ הוא מסכם את נימוקיו של רירה"ס נגד אמירת פיוטים. את התנגדותו של רירה"ס למנהגי התפילה הארץ ישראלים הוא מזכיר גם

1 ראו: גינת, עמ' 6-10.

2 ראו: גנזי שכטר, ב, עמ' 403-404.

3 שם, עמ' 404.

4 ראו: היהודים, ב, עמ' 310-312.

5 חברה, ראו שם במפתחות.

6 קרית ספר, כו, תש"י, עמ' 72-95.

7 למשל: התנגדות, עמ' 73-84; מחלוקת, עמ' 255, 273.

8 כנסת עזרא, עמ' 69-102.

9 שם, עמ' 87-102.

10 ראו על כך גם: פליישר, תפילה, עמ' 219-221, על ה'אמנה'; יהלום, פיוט ומציאות, עמ' 174-175.

11 עמ' 129 [132].

במאמרים נוספים, "על תרומת הגניזה",¹² "על שו"ת הראב"ם",¹³ ו"מחלוקת לשם שמים".¹⁴ במאמרו "על שו"ת הראב"ם", שכבר נרשם לעיל, פרסם פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן תשובה נוספת של רירה"ס, הפעם בעניין חלוקת ירושה.¹⁵ מכתובת שבראש כתב היד, "לו ממניה גמר",¹⁶ משתמע, שזו השאלה ה-36 מקובץ שאלות שנשלחו אל רירה"ס מהכפר 'מניה גמר'. תשובה נוספת של רירה"ס בעניין ירושת אלמנה שנכסיה מושכנו בחוב של בעלה פרסם פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן במאמרו "ירושת מי שהיו לו שתי נשים - שתי תשובות מן הגניזה", ב"נספח א לתשובת ר' שלמה התלמיד".¹⁷

3. בלשנות. בספרו "פרקים מן מבוא התלמוד לר' שמואל בן חפני גאון" דן אברמסון במשמעות הכינוי 'שינא'.¹⁸ אחרי סיכום פירושים אחדים לביטוי הוא מעתיק כתב יד מן הגניזה¹⁹ שבו הסבר ארוך ומפורט לכינוי זה. המסמך כתוב בכתב ידו של רירה"ס, ואברמסון מניח כי "אפשר שהדברים הן של רב יוסף".²⁰ בהתחשב בצורת הכתב ובנטייתו של רירה"ס להרחיב בהסברים דקדוקיים-בלשניים,²¹ אפשרות זו נראית לי ודאית. ייתכן שכתב יד זה הוא חלק מחיבוריו המילונאיים של רירה"ס.²²

4. שייבר ב"מחקרי גניזה" פרסם מאמרים אחדים הדנים ברירה"ס,²³ שלושה מהם רשימות של פריטים קטלוגיים מאוספי גניזה שונים שזוהו ככתובים בכתב ידו של רירה"ס, אלו הרשימות המקיפות ביותר שהתפרסמו עד כה והן שמשו בסיס לטיפול בכתבי היד במחקר זה. במסגרת אחת מהן הביא שייבר שני קטעים של שירי הלל שחוברו לכבוד רירה"ס.²⁴ שני מאמרים נוספים דנים בשני קטעים מכתבי רירה"ס; האחד מספר 'תלמודא רבה',²⁵ והשני - ההקדמה ל'ספר חיים', הוא 'תלמוד קטן',²⁶ מאמר נוסף הוא 'רשימת ספרים אוטוגרף לרב יוסף ראש הסדר',²⁷ רשימה

-
עמ' 288.	12
עמ' 264.	13
עמ' 254, 255, 273.	14
עמ' 271-274.	15
ראו: פרידמן, שם, עמ' 271.	16
דיני ישראל, יג-יד [תשמ"ו-תשמ"ח], עמ' רלט-רסב.	17
עמ' 141-143. הכינוי מוזכר בבבלי, עירובין, נד ע"א, ועוד.	18
כ"י TS NS 310.12.	19
שם, עמ' 141.	20
להלן: מבואות, השיטות, השלמות, לשוניות.	21
להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, מילונים.	22
ראו: שייבר, מחקרי גניזה.	23
עמ' 334-335, כ"י MS. Kaufmann No. 160; ראו גם להלן: מבואות, הביוגרפיה, הערכת רירה"ס.	24
להלן: מבואות, פעילותו, אוספים, תלמודא רבה.	25
להלן: מבואות, פעילותו, אוספים, תלמוד קטן.	26
קריית ספר מח, תשל"ג, עמ' 152-172.	27

ביבליוגרפית שנכתבה בשיתוף עם נחמיה אלוני.

5. רשימות ביבליוגרפיות. גם נחמיה אלוני עסק ברשימות הביבליוגרפיות שערך רירה"ס,²⁸ אחת מהן הוזכרה לעיל. רשימות ביבליוגרפיות נוספות קובצו בספרו על הספרייה היהודית.²⁹ אלוני מתייחס לרירה"ס גם במאמרים אחדים בספרו "מחקרי לשון", כך ה, במיוחד במאמרו "הספר ומלאכת הספר בימי הביניים".³⁰ גם מרים פרנקל מזכירה את רשימות הספרים שערך רירה"ס במאמרה "רשימות ספרים".³¹ במאמר זה היא מסכמת גם את מעלותיו וסגולותיו המיוחדות כמעתיק ספרים. רשימה נוספת שכתובה בכתב ידו של רירה"ס פרסמו גם אדלר וברוידא.³²

6. אוספים. ב"גנזי שכתר"³³ פרסם גינצבורג קטעי גניזה אחדים מחיבוריו של רירה"ס. החשוב בהם, לדעתי, הוא המבוא בעברית ל"תלמוד קטן".³⁴ אברמסון במאמרו "רב יוסף ראש הסדר"³⁵ רושם ארבע טעויות בהעתקתו של גינצבורג, והן: 1. בשורה 8, במקום 'תורה' - תורת; 2. בשורה 10, במקום 'לה דמים' [בשתי מילים] - להתמים [במילה אחת]; 3. בשורה 12, במקום 'ויחינו' - ויחיש; 4. בשורה 12, במקום 'מסכת' - מסכתא. עיון מדוקדק בתצלום מוגדל של כתב היד מוכיח שאברמסון צדק. בחלק א של "גנזי שכתר" פרסם גינצבורג קטע קצר מ"ספר גיהנום מן תלמודא רבה", וייתכן שהוא חלק מהחיבור המקיף בשם זה שתכנן רירה"ס.³⁶

7. ענייני הלכה. דנציג בספרו "מבוא לספר הלכות פסוקות" דן בקצרה בהלכות הקצרות - 'הלכות פסוקות' - של רירה"ס.³⁷

8. אסף פרסם³⁸ "חלק מפירוש קדמון למסכת ברכות לאחד מבני דורו של הרמב"ם מתוך אוסף מוצרי". על הדף הראשון רשומה הכתובת "פרק מאימתי [קור]אין מן פירוש אלתלמוד שחיבר מרינו ורבינו הרב הגדול ראש הסדר ירום הודו ויגדל כבודו חמוד מרנו ורבינו ואדונינו יעקב הרב המובהק רא[ש] בי רבנן זצ"ל". הכתובת

-
- 28 קרית ספר לו, תשכ"א, עמ' 551.
- 29 נחמיה אלוני, הספרייה היהודית בימי הביניים, רשימות ספרים מגניזת קהיר, מכון בן צבי 2006 [העורכת].
- 30 עמ' 314-343; ראו במפתחות אזכורים נוספים.
- 31 עמ' 343-347.
- 32 ראו: אדלר וברוידא, עמ' 551-550. pp.52-62 (1900/1) JQR.
- 33 ב, עמ' 403-414.
- 34 עמ' 407-411. יש גם מבוא בערבית שפרסמו שייבר במחקרי גניזה, והוא נדון להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, אוספים, תלמוד קטן.
- 35 עמ' 75, הערה 21.
- 36 על חיבור זה - להלן: מבואות, פעילותו, אוספים, תלמודא רבה.
- 37 עמ' 401-402.
- 38 ראו: אסף פירוש קדמון, מאמרים לזכרו של צבי פרץ חיות, וינה, תרצ"ג, עמ' כח-מח.

פורסמה לראשונה על ידי מאן.³⁹ אסף נוטה לחשוב שהמחבר הוא ר' יוסף ראש הסדר.⁴⁰ רשימת התארים שבפתיחה מתאימה לרשימות תארים שבהן הציג רירה"ס את עצמו⁴¹ [אך לא רק הוא] או בפניות אליו.⁴² הפירוש הוא מעין 'שיטה מקובצת' של דברי קודמיו. למרות הכתוב בכותרת, הן אברמסון⁴³ והן שייבר⁴⁴ דוחים את הזיהוי. יעקב לוי, בהקדמתו למהדורת הפקסימיליה של זכריה אגמאתי לפירושו על שלוש הבבות, סובר⁴⁵ כי אגמאתי הוא מחברו של אותו 'פירוש קדמון'. במסגרת סקירה זו אין מקום, לדעתי, לדיון מפורט בנושא זה. רק אעיר, כי לאחר עיון בעשרות כתבי יד שעניינם פירושים לתלמוד שכתב רירה"ס, ומעיון בצורת העריכה של 'פירוש קדמון' והשוואתה לפירושי רירה"ס מחד גיסא, ומאידך גיסא לצורת העריכה של פירושי אגמאתי - מקובלת עלי דעתו של לוי.

9. במאמר אחר "פירוש לסידור", דן אסף בהקדמה של רירה"ס לפירוש הסידור של רס"ג.⁴⁶ בהקדמה זו הציג רירה"ס את תוכניתו להרכב תוכנה של הספרייה היהודית. תוכנית זו מצוטטת גם על ידי תא-שמע בספרו "הספרות הפרשנית".⁴⁷ גם המלצתו של רירה"ס על פירוש ר"ח מצוטטת על ידי תא-שמע⁴⁸ וגם ע"י אברמסון.⁴⁹ ב'תשובות הגאונים' תרפ"ט,⁵⁰ הביא אסף תשובות שהשיבו רב שרירא ורב האיי, ונמצאו כתובות בכתב ידו של רירה"ס.

10. ב"גנזי קדם", חלק שישי, ספר רביעי, עמ' 37, פרסם ב"מ לוי תשובה מאת 'רבנו יוסף הרב הגדול' בעניין שני ימים טובים של גלויות. לוי זיהה את רירה"ס כמחבר התשובה.⁵¹ בעיקר על סמך התואר 'הרב הגדול'⁵² שבו מכונה כאן רבנו יוסף מחבר התשובה. ואולם, בדיקת תצלום מוגדל של כתב היד מוכיחה בוודאות שהכתב אינו כתב ידו של רירה"ס. ואולי מישוה העתיק את תשובתו של רירה"ס [גם אין זה הכרחי, לדעתי, ש'הרב הגדול' בתשובה זו הוא דווקא רירה"ס, ואולי זה יוסף אחר שמכונה גם הוא בתואר זה].

39 HUCA כרך ג, 1926, עמ' 298.

40 עמ' כט ד.

41 להלן: מבואות, הביוגרפיה, ראש הסדר ושאר תארים.

42 למשל: פרידמן, התנגדות, עמ' 87, פנייה זהה.

43 רב יוסף, עמ' 74.

44 ספר חיים, עמ' 62, הערה 9.

45 עמ' 15.

46 ראו: גינת, עמ' 48-49; וכן להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, ענייני תפילה.

47 חלק א, עמ' 121.

48 שם.

49 פירוש ר"ח, עמ' 61.

50 עמ' 126-128, עמ' 137-140.

51 עמ' 51.

52 להלן: מבואות, הביוגרפיה, ראש הסדר ושאר תארים.

11. ב"ז בנדיקט בספרו 'מרכז התורה',⁵³ פרסם מאמר בשם "תלמוד קטן ונקטאתא דתלמודא לר' יוסף ראש הסדר על דרך הלכות הרי"ף". במאמר זה מביא בנדיקט קטעים אחדים מ'נקטאתא דתלמודא' שכבר פורסמו על ידי גינצבורג.⁵⁴ מתוך השוואה לדברי הרי"ף בעניינים מקבילים, הוא מסיק ש"העיון בקטעים אלה מראה שהספר לפי תוכניו בזמן כתיבתם של קטעים אלה לא היה ליקוטי תלמוד או קיצור תלמוד סתם אלא ספר קיצור הלכות על פי סדר המסכתות של התלמוד על דרך הרי"ף אם כי בשינויים ידועים".⁵⁵ בהמשך הוא כותב, כי "בכל הקטעים הללו בולטת מצד אחד מגמתו לחבר ספר הלכות קצר מזה של הרי"ף כנ"ל, ומצד שני גם מגמתו להביא את דברי הגמרא, שיש בהם משום הסברת דברים שהרי"ף לפי דרכו השמיטם".⁵⁶ לדברים אלה ברצוני להעיר: א. נראה לי שבדבריו של בנדיקט יש סתירה פנימית, והדברים שכתב במשפט השני המצוטט לעיל אינם עולים בקנה אחד עם הדברים שכתב במשפט הראשון. ב. בנדיקט בדק רק קטעים ספורים שהיו לפניו.

בהמשך מחקרנו זה, מוקדש סעיף מיוחד לדיון ב'נקטאתא דתלמודא'.⁵⁷ על סמך כתבי יד נוספים, שבהם מסביר ריר"ס את מטרותיו בעריכת החיבור הזה, ואף מפרט את פרקיו - עולות מסקנות אחרות לחלוטין.

12. **הלכות ספר תורה ["מגנזי מצרים"]**. בשנת 1897 פרסם א"נ אדלר כתב יד מן הגניזה בכותרת "גנזי מצרים הלכות ספר תורה".⁵⁸ כתב היד הוא ארון מאוד ומקיף. חלקו האחרון קצת פגום, סיומו חסר ונראה לי שגם תחילתו חסרה. לא נרשמה כותרת לכתב היד, ולא צוין שם המחבר. הנסיונות לפענח את זהותו של המחבר העסיקו חוקרים אחדים והעלו מגוון של פתרונות. אדלר עצמו, אחרי הכותרת לכתב היד הוסיף. "לענ"ד לר' יהודה הנשיא אלברגילוני", הוא ר' יהודה הברצלוני. אחרים הציעו את ר' מימון אבי הרמב"ם, או את ר' הלל אבן גאסוס, תלמיד רב נסים.⁵⁹ שרגא אברמסון, במאמר ארון בן שלושה חלקים, דן בכתב יד זה. החלק הראשון⁶⁰ דן בזהות מחברו של כתב היד; השני⁶¹ דן במקורותיו התלמודיים, והשלישי⁶² דן

53 עמ' 336-340.

54 ראו: גנזי שכטר, ב, עמ' 402-413.

55 ראו: בנדיקט, עמ' 338.

56 שם, עמ' 340.

57 להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, אוספים, נקטאתא דתלמודא.

58 כתב היד פורסם ב-J.Q.R. של אותה שנה, בצירוף מבוא, בעמ' 669-716, וכן בתפוצה פנימית, באוניברסיטת אוקספורד. יצא גם בהדפסת תצלום עם 'ספר העיתים', ירושלים, תשמ"ד, ללא ציון שם ההוצאה.

59 ראו: תרביץ, ו, תרצ"ה, עמ' 182 [426] ו-187 [431] סיכום הדעות ודיון בדחייתן. ראו גם: אברמסון, הלכות ספר תורה, סיני צה, אב/אלול תשמ"ד, עמ' קצז-רג. לכתבי השם 'גאסוס', ראו: גויטיין, חברה, ג, עמ' 202.

60 סיני, שם, עמ' קצז-רח.

61 סיני צח, תשרי/חשוון תשמ"ו, עמ' א-כא.

62 סיני צט, אב/אלול תשמ"ו, עמ' קצג-ריד.

במקורות שלאחר התלמוד. חלקים ב ו-ג אינם עניין למחקר זה, והדיון יתמקד בחלק א, בשאלת זיהויו של המחבר. בסעיפים א-ד של חלק זה דוחה אברמסון את הצעות הזיהויו של קודמיו, בעיקר אדלר, אפשטיין ומרמורשטיין; בסעיף ה של חלק זה, מציג אברמסון את ר' יוסף ראש הסדר כמחבר כתב היד. הצעתו עומדת על שני בסיסים: האחד - ביטול לפעמים בדרך האלימינציה של הצעות קודמיו; השני, בדרך פוזיטיבית, בהסתמך על אזכור 'ספר בינות', המוזכר גם ברשימותיו של ראש הסדר, כדי להוכיח כי אכן ראש הסדר הוא מחברו של הקובץ.⁶³

על מסקנתו של אברמסון יש לי הסתייגויות אחדות [והן מתמקדות רק במסקנתו ובזיהויו]:

א. מעיון בתצלום הזיכרון של כתב היד לא נראה לי שצורת הכתב היא אחת מצורות הכתב שהשתמש בהן ראש הסדר.⁶⁴

ב. מבנה החיבור וצורת הדיון בו שונים לחלוטין משיטותיו המוכרות של רירה"ס בחיבוריו ההלכתיים.⁶⁵ החיבור נושא אופי של סיכום סוגיות, אולם גם כסיכום הוא שונה מסיכומי סוגיות המוכרים לנו; הוא אינו תמציתי וממוקד, אלא יש בו ארכנות רבה וחזרות.⁶⁶

ג. בעמוד 695 שורה 19 כותב המחבר: "שכתבתיה בתשובות ברכות". בין החיבורים שרירה"ס מונה שכתב אותם, או שתכנן לכתוב, לא מצאתי חיבור בשם זה.

ד. בעמוד 688 שורות 26-27 כותב המחבר: "ואני בענייני לא סבירא לי הכי". לפי מה שמצאתי בהרבה מקומות, הצטנעות כזו לא היתה מתכונותיו של רירה"ס.⁶⁷

ה. המחבר מכנה את הלשון הערבית 'הגרית' [עמ' 706 שורה 9], או 'טיית'⁶⁸ [עמ' 687 שורה 9, עמ' 688 שורה 17, עמ' 709 שורה 26]. רירה"ס השתמש הרבה בפירושו בלשון הערבית ולפעמים פירושו הם תרגום לערבית ותו לא.⁶⁹ לא מצאתי בשום מקום שציין את שמה של הלשון [גם לא נראה לי, שרירה"ס, שהכיר היטב את תרבות הערבים והאיסלאם, היה משתמש במונח 'הגרית' או 'טיית'].⁶⁸

ו. ההסתמכות על השם 'ספר בינות': במאמרו⁷⁰ מציין אברמסון כי "באחד הפתקים שמצאתי בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק רשם ר' יוסף שמות כמה מספריו שבדעתו לחבר ובהם **ספר בינות** [ההדגשה במקור]. אברמסון מציין

63 J.Q.R. עמ' 696 למטה.

64 על צורות הכתב ראו לעיל: החומר למחקר, תיאור כללי, הכתב.

65 ראו להלן: מבואות, השיטות, השלמות, מדעיות.

66 ראו להלן: מבואות, השיטות, השלמות, לשוניות.

67 ראו גם להלן: מבואות, הביוגרפיה, הערכת רירה"ס.

68 השימוש בשם 'טיית' מקורו בשבט גדול בשם 'טיי' [וייתכן שמכאן הכינוי 'טייעא' בבבלי]. ראו: פרידמן 'משא ומתן' עמ' 141-142, הערה 7.

69 להלן: מבואות, פעילותו, פרשנות מקרא.

70 בעמ' רה למעלה.

במפורש כי באותו פתק "לא הגדיר ר' יוסף מה טיבו של הספר". אברמסון גם לא ציין את המספר הקטלוגי של אותו פתק וגם לא אלו שמות של חיבורים נוספים נכללים בו [מלבד 'ספר חיים']⁷¹. בהמשך דבריו [עמ' רן], משער אברמסון כי 'אלשרח אלכביר' [=הפירוש הגדול] הנזכר במקום אחר בין חיבורי רירה"ס, "קרוב לודאי שהכוונה לספר הבינות לפרשת כי תצא"⁷², וזאת למרות שהשם 'ספר בינות' אינו רשום שם. נראה לי שהשערה זו לא בוססה. בהמשך מזכיר אברמסון את ההקדמה לפירוש הסידור⁷³ ומונה את רשימת חיבוריו העצמאיים של רירה"ס הנמנים שם. בכתב יד זה מונה רירה"ס שמות של שבעה חיבורים. אברמסון מנה רק שלושה מהם, ולגבי האחרים הסתפק בהערה "וכו". אולם "וכו" זה באותה רשימה איננו מונה את 'ספר בינות'. השם 'ספר בינות' מופיע בכתב יד ENA 3846.19 עמוד ב, כ"י זה הוא תוכנית של רירה"ס לחיבור אנציקלופדי מקיף בשם 'נקטאתא דתלמודא'.⁷⁴ החיבור מחולק לעשרה ספרים, שכל אחד מהם מוקדש לנושא מוגדר, למשל: תרופות, חלומות, ואחרים. השם העשירי ברשימה הוא ספר בינות. מן התוכנית הכוללת לא ברור מה תוכנו הייחודי של 'ספר בינות'. על כל פנים, ברור מכתב יד זה שאיננו ספר עצמאי. כיון שהפריט הקטלוגי הנדון מקומו בבית המדרש לרבנים בניו יורק, ייתכן שהוא הוא אותו פתק שראה אברמסון. גם אין לנו כל ראיה מכאן ש'ספר בינות' הוא 'אלשרח אלכביר'. זהותו של 'ספר בינות' הנזכר בהלכות ספר תורה נשארת, לדעתי, בלתי פתורה עדיין, ומכיוון שכך גם לא הוכח, לדעתי, כי ראש הסדר הוא מחברו של הקובץ.

להשלמתה של סקירה זו, נראה לי לנכון להביא בקצרה סיכומי הערכות של חוקרים אחדים את רירה"ס. ככל שהמחקר הלך והתקדם וכמות החומר גדלה - משתנה גם ההערכה האישית את ראש הסדר. מאן מכנה את רירה"ס בניסוח כוללני 'מעתיק פורה' ולמדן מובהק' [Eminent Scholar]⁷⁵. לא כל כך ברור על סמך מה הגיע להערכה זו, שהרי הוא הכיר רק מעט מאוד מחיבוריו של רירה"ס. גינצבורג מתייחס בספקנות הגובלת באי-אמון לעדויות של רירה"ס על חיבוריו, בעיקר ל'תלמוד קטן' ולפירושו למשנה.⁷⁶ לעומתם, אברמסון רוחש הערכה רבה לרירה"ס. הוא רואה אותו כחכם בעל מחשבות נכונות בספרות התלמודית,⁷⁷ ומשבח את תפיסתו המרחיקה ראות בתחום האוספים. מאידך, תמוהים בעיני דבריו של אברמסון, שבין החכמים בני דורו של הרמב"ם היה רירה"ס מבחינה ידועה "המוזר והמופלא שבהם". את

71 ראו להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, אוספים, תלמוד קטן.

72 ראו: מאן, היהודים, חלק ב עמ' 312.

73 להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, ענייני תפילה.

74 להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, אוספים, נקטאתא דתלמודא.

75 ראו: מאן, היהודים, א, עמ' 243.

76 ראו: גנזי שכטר, ב, עמ' 203-204.

77 ראו: אברמסון, רירה"ס, עמ' 75.

'מופלאותו' הבהיר, אך את 'מוזרותו' - סתם ולא פירש. עם כל השבחים שהוא מחלק לרירה"ס גם הוא מסופק אם אכן חיבר רירה"ס את החיבורים שייחס לעצמו. שייבר מעריך מאוד את פעילותו של רירה"ס, הן בתחום היצירה המקורית, הן בהעתקת ספרים והן בעריכת הרשימות הביבליוגרפיות.⁷⁸ גם פרידמן מכנה את רירה"ס בתואר "תלמיד חכם מובהק".⁷⁹

כ"י ENA 2539.1

78 ראו: שייבר, מחקרים, עמ' 68 [351].

79 ראו: פרידמן, התנגדות, עמ' 73.

ב. הביורפיה של ר' יוסף ראש הסדר

1. סקירה כללית

יוסף ראש הסדר בן יעקב ראש בי רבנן¹ בן עלי ראש הקהל, כפי שנהג לחתום את שמו במקומות רבים, נולד אי-אז מסביב לאמצע המאה ה-י"ב. מוצא משפחתו מהעיר דסכרה. התחנך בישיבת בגדאד ולמד תורה מפי ראש הישיבה, ר' שמואל בן עלי. לקראת סוף המאה עזב את בגדאד והיגר למצרים, אליה הגיע בתקופתו של הרמב"ם. אנו יודעים, כי תחילה התגורר באלכסנדריה ויותר מאוחר בפסטאט. לא ידוע לנו על מעמדו בימי הרמב"ם; אולם בימי בנו, הראב"ם, בשנת 1211, הוא מילא תפקיד מרכזי במחלוקת על מנהגי התפילה בבית הכנסת של ה'שאמיים'. בגניזת קהיר נמצאו לפחות כשלוש מאות פריטים קטלוגיים כתובים בכתב ידו והם עוסקים במגוון רחב של נושאים. חלק לא מבוטל מהם הם חיבורים עצמאיים, עובדה המעידה עליו שהיה לא רק בר אבהן אלא גם בר אוריין ותלמיד חכמים מובהק.

מסכת חייו של ר'ה"ס התפרשה על שתי ממלכות - שרידיה של הח'ליפות העבאסית בבבל והשושלת האיובית במצרים; ועל שתי קהילות יהודיות מרכזיות - יהדות בבל ויהדות מצרים. הרקע ההיסטורי, החברתי והתרבותי של ימי חייו, תואר בהרחבה במחקריהם של מאן, אסף, גויטיין, פרידמן, אברמסון, אלוני ואחרים, ולכן נראה לי מיותר לעסוק בו במסגרת מחקר זה. בסעיף זה הסתפקתי ברישום תמציתי של קורות חייו; עניינים נוספים הקשורים בחייו ובפעילותו, יידונו בסעיפים ובפרקים הבאים.

אין בידינו פרטים בדוקים מבוררים על חייו. לא ידועים לנו תאריכי מפתח בחייו, לא תאריך לידתו, לא מועד בואו למצרים ולא יום פטירתו. כדי לנסות בכל זאת לצייר תמונה, ולו גם חלקית מאוד, של חייו, השתדלתי לדלות עד כמה שאפשר מכתבי היד שברי פרטים ורמזי מידע על האיש.

בין בני דורו היו שהעריכוהו מאוד, אך לא מצאתי שחכמי הדורות שאחריו מזכירים אותו או את כתביו, פרט לאזכור אחד, לא ודאי, שנמסר לי בשם מר עקיבא סילצקי, על הזכרה אפשרית של שמו, בשיטה מקובצת לכתובות, יט ע"ב, ד"ה: "בעא מיניה רבא מרב נחמן תנאי וכו'", ושם מצוטט: "ורבינו יוסף בר יעקב כתב וכו'". ייתכן שהמצוטט הוא אכן ר'ה"ס, אך אין כל ודאות בכך, ועוד אנשים בשם יוסף בר יעקב איכא בשוקא.² מה עוד, שר'ה"ס הקפיד על הוספת התואר 'ראש הסדר' לשמו, וכן אנו מוצאים גם בפניות אליו.³ התמונה שתתואר בסעיפים ובפרקים הבאים

1 על האב - ראו: גינת, עמ' 11-22.

2 למשל: יוסף בר יעקב גאון סורא אחרי רס"ג, אנציקלופדיה עברית, כרך י, ערך 'גאונים', עמ' 136.

3 השימוש בתואר 'ראש הסדר' מופיע גם בפניות אליו, ראו למשל בשאלה בעניין מנהגי התפילה, פרידמן, התנגדות, עמ' 87; הנ"ל, על שאלות הראב"ם, עמ' 273; ועוד.

רחוקה מלהיות שלמה או מקיפה. פרטים רבים על חייו ופעילותו ייתכן שהם גנוזים עדיין במסמונים שטרם נחשפו לעיני החוקרים, או שטרם זוהו, ועם התגלותם אולי נתעשר במידע נוסף על האיש רירה"ס ועל מפעליו.

2. האב

יעקב ראש בי רבנן בן עלי ראש הקהל.⁴ הפרטים הביוגרפיים על האב מעטים מאוד ורובם ידועים לנו מאגרותיו של ר' שמואל בן עלי.⁵ מהן מסתבר, שר' יעקב היה במעמד מנהלי ושיפוטי בכיר מאוד ב'שער הישיבה'. גם תארי, 'ראש בי רבנן' או 'ראש כלה' יכולים להעיד על כך.⁷ על מעמדו בתחום ההלכתי יכולים ללמד קובץ תשובות שלו לשאלות בתחומים שונים שפרסם אסף,⁸ וכן שני דפים מתוך תכתובת עם תלמיד.⁹ כרבים מחכמי ישראל בימי הביניים, גם ר' יעקב חיבר דברי שירה ופיוט.¹⁰ הנחה ודאית היא שר' יעקב פעל בעיקר בימי כהונתו של ר' שמואל בן עלי כגאון בגדאד, כלומר, בשליש האחרון של המאה ה-י"ב.¹¹ אין אנו יודעים לא את תאריך לידתו ולא את תאריך פטירתו. מן התכתובת עם התלמיד ברור, כי בשנת 1180-1181 עדיין חי ופעל. אסף, בעקבות מאן, כותב, כי "נראה הדברים שבסוף ימיו עזב את ארץ מולדתו והתישב בפסטאט".¹² גם גיל מביע השערה דומה: "נראה לי שיעקב בן עלי הוא שהיגר מבגדאד לפסטאט".¹³ אסף וגיל לא הביאו תימוכין להשערות אלו. דעתי נוטה לכך, שרק ר' יוסף הוא שהיגר מבגדאד, אולי אחרי מות האב.¹⁴ בעדויות הביוגרפיות המעטות על רירה"ס במצרים, אין זכר להימצאותו של האב שם. אביו של ר' יעקב הוא 'עלי ראש הקהל', שמו כשם אביו של רשב"ע ראש הישיבה. על סמך זהות השמות היו ששיערו, כי 'עלי ראש הקהל' הוא אביו של הגאון ר' שמואל, וכי יעקב אבי יוסף ושמואל ראש הישיבה אחים היו.¹⁵ אסף דוחה השערה זו.¹⁶ דעתי כדעתו ואלה נימוקיי:

-
4	למשל: כ"י TS 12.826 ו-כ"י TS Misc.36.118.
5	ראו: אסף, קובץ אגרות; גינת, שם.
6	כ"י TS 12.826.
7	ראו: גינת, שם.
8	ראו: אסף, מספרות הגאונים, 162-169.
9	כ"י BL OR 5563.3.
10	ראו: אברמסון, מגנזי שירה, עמ' עג.
11	להלן: מבואות, הביוגרפיה, רשב"ע.
12	ראו: אסף, מספרות הגאונים, עמ' 162, הערות 3, 4.
13	ראו: גיל, ישמעאל, חלק א, עמ' 478, בהערה.
14	ראו להלן: מבואות, הביוגרפיה, מסמך שינוי השם.
15	ראו: גינת, עמ' 18, הערה 13.
16	ראו: גינת, עמ' 11.

א. עלי, אביו של שמואל, היה גאון ישיבת בגדאד.¹⁷ אילו היו יעקב ושמואל אחים, היה רירה"ס, ללא ספק, חותם את שמו 'יוסף... בן עלי ראש ישיבת גאון יעקב',¹⁸ או 'ראש ישיבה' סתם,¹⁹ ולא היה מסתפק ב'ראש הקהל', על אף מעמדו המכובד של תואר זה. ב. רשב"ע הוא לוי.²⁰ בכל חתימותיו לא ציין רירה"ס אף לא פעם אחת את התואר 'לוי'. יש להניח, כי רירה"ס, שהקפיד לדייק בתארו ובתוארי אבותיו,²¹ לא היה מתעלם מתואר מיוחס זה. ג. באיגרותיו מתיר רשב"ע את ר' יעקב בשפע של תוארי כבוד²² אף לא אחד מהם לא מזכיר, ולו ברמז, קשר משפחתי ביניהם. ד. רירה"ס מכנה את רשב"ע בתואר 'אסתאד'²³ [=מורי ורבי]. אילו היה גם דודו, אין ספק שהיה מציין זאת.

3. ראש הסדר ושאר תארים

התואר השכיח ביותר שבו מציג רירה"ס את עצמו, ואשר בחתימותיו הפך להיות חלק בלתי נפרד משמו, הוא 'ראש הסדר'.²⁴ ראש הסדר הוא תרגומו העברי של התואר הארמי 'ריש סידרא', הנזכר פעם אחת בלבד בבבלי, חולין קלז ע"ב: "מאן ריש סידרא בבבל אמר לי אבא אריכא". רש"י על אתר, ד"ה 'ריש סידרא' מפרש: "ראש ישיבה". באיגרת רב שריא גאון, עמ' 78, בשני הנוסחים, ההגדרה היא כמעט זהה - 'רישא דרבנן'.²⁵ הגדרה זו מקובלת גם על כמה מהחוקרים בעת האחרונה, למשל - מאן.²⁶ בדומה לו קובע אסף בפסקנות, כי ראש הסדר הוא "כינוי עתיק לראשי הישיבות בבבל, שנהג לפני תקופת התלמוד ובהתחלתה".²⁷ גם אברמסון מקבל פירוש זה, אם כי בהסתייגות: "דברי רב שריא אלה, אם קבלה היא נקבל... ואם לדין יש תשובה".²⁸ לפי ההסברים דלעיל, ה'סדר' או ה'סידרא' הוא הישיבה או בית המדרש. כך גם מסכם חיים יהודה קאהוט בהערותיו לספר 'הערוך' ערך 'סדר' על המילה סידרא: "ובית המדרש אשר שם נסדרו" [ההדגשה שלי, ל"ג] ההלכות נקרא סדרא, סדרה". להסבר זה הוא מביא סימוכין מן התלמוד הירושלמי: "מן סידרא רבה עד חנותיה

17 ראו: אסף, גאונים, עמ' 138.

18 כ"י TS 8G 7.4.

19 ראו: אוצה"ג, כתובות, חלק הפירושים, עמ' 36, בסוף העמוד: "כך פירשה רבינו שמואל הלוי ראש ישיבה של בבל בן עלי ראש ישיבה זצ"ל".

20 ראו: כ"י TS NS 97.11 וכ"י TS 8G 7.4; אוצה"ג, שם, רמב"ם, תשובות, חלק ב, עמ' 570, 572.

21 להלן: מבואות, הביוגרפיה, ראש הסדר ושאר תארים.

22 ראו: גינת, שם, עמ' 16-17.

23 כ"י TS AS 152.208.

24 למשל: כ"י TS Misc.36.120 וכ"י TS NS 309.65.

25 ייתכן שזה כינוי לראש בי רבנן, ראו גם: סוקולוף, מילון.

26 ראו: מאן, היהודים, חלק א, עמ' 280.

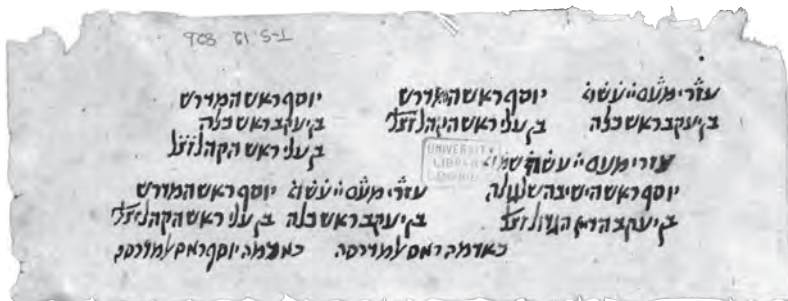
27 ראו: אסף, באהלי יעקב, עמ' 90. ראו גם: אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 10, 15.

28 ראו: אסף, במרכזים ובתפוצות, עמ' 107-108.

29 ראו לדעתו, שמכאן השימוש ב'סדר' לבית המדרש.

דרכי הושעיה" ³⁰.

לפי יסטרוב, סידרא הוא אולם עמודים או אולם לימוד, ואילו גויטיין מעלה השערה, שהסדר היה, כנראה, אחד מהטורים שבם ישבו התלמידים. ³¹ אליבא דכל הדעות דלעיל, 'ראש הסדר' היה מעין ראש ישיבה או ראש בית המדרש, תארים שרירה"ס משתמש גם בם, כפי שנראה להלן, או לשיטת גויטיין - אחראי על טור של תלמידים, מעין ריש דוכנא, רב עוזר לראש הישיבה. השערה אחרת מביא עפנשטיין - "ייתכן שחובתם של ראשי הסדרים היתה לפקח על סדר תלמוד שלם". ³² לאור השימוש בתארים מקבילים, כפי שנראה להלן, אני סובר שלהשערה זו אין בסיס מוצק.

כ"י TS 12.826

מקורו של התואר הוא אפוא בבבל. גיל סובר, שהתואר הוענק לנושאי כנראה על ידי ראש הגולה. ³³ נושא התואר היה בעל מעמד מכובד בהנהגת הקהילה, ³⁴ כפי שניתן לראות מרשימת נושאי התואר הזה [לא כולם תלמידי חכמים דווקא] גם מחוץ לבבל, למשל במצרים. ³⁵ מסתבר שגם בא"י ייחסו לתואר זה חשיבות רבה. ניתן ללמוד על כך ממכתב שמביא גויטיין, ³⁶ ובו מסופר על דיין ³⁷ שהגיע מהעיר בניאס ונשא בתואר 'חבר' ³⁸ וביקש שיעניקו לו את התואר 'ראש סדר', כי מסתבר, ש'ראש סדר' נחשב ליותר נכבד מ'חבר'.

30 ירושלמי, סנהדרין, פרק י הלכה א, כח ע"ב.

31 ראו: גויטיין, חברה, חלק ב, עמ' 198. וראו: מ' עסיס, 'מסביב לסידרא', בר-אילן ל-לא [תשס"ו], עמ' 353-372.

32 ראו: עפנשטיין, חקר ועיון, עמ' 20.

33 ראו: גיל, א"י, עמ' 473.

34 ראו: ברקת, שפריר, עמ' 65.

35 ראו: ברקת, שם, באינדקס; ראו גם: שילת, אגרות, חלק א, עמ' רפב, ש, ועוד; עפנשטיין, עמ' 20, ושם גם בהערות 37, 38.

36 ראו: גויטיין, היישוב, עמ' 68.

37 כך משער גויטיין, שם, הערה 39.

38 ראו על כך גם: גיל, א"י, חלק א, עמ' 176.

רירה"ס כ'ראש סדר' היה אפוא במעמד דומה לשל ראש ישיבה, כך הוא גם מציג את עצמו במפורש בחתימות אחרות. במקום 'ראש הסדר' סתם, הוא חותם לפעמים 'ראש הסדר שלישיבה'.³⁹ יש שהוא מחליף את המילה 'הסדר' במילה 'המדרש' - 'ראש המדרש', או בערבית 'ראש אלמדרסה'.⁴⁰ ניסוחים אחרים הם - 'ראש הישיבה שלגולה',⁴⁰ או 'ראש ישיבת גאון יעקב'.⁴¹ לא ידוע לנו אם אכן כיהן רירה"ס בפועל כראש ישיבה. אברמסון קובע, ש"כמעט ברור שר' יוסף לא היה ראש ישיבה בזמנו של ר' אברהם בן הרמב"ם ומי יודע מה היתה עמדתו הרשמית באמת".⁴² אכן, אין לנו ידיעות בדוקות ומבוררות על 'עמדה רשמית', אולם, מהשתתפותו בפולמוס על מנהגי התפילה בבית הכנסת ה'שאמי'⁴³ נראה, שאכן היה לו מעמד של פוסק מכובד שדעתו קובעת ומחייבת.⁴⁴ גינצבורג משער שרירה"ס עסק גם בהוראה ומכאן כנראה התואר.⁴⁵ בתואר 'ראש ישיבת גאון יעקב' נשאו ראשי הישיבות המרכזיות שבבבל.⁴⁶ אין בידינו כל עדות או ראייה לכך שרירה"ס אכן כיהן כראש ישיבת בגדאד. שמו אינו מופיע ברשימת ראשיה,⁴⁷ ולא נראה מרשימה זו מתי יכול היה לכהן כגאון הישיבה, אם כי יש להניח שמילא בה תפקיד מכובד ועדות לכך תוארו 'ראש הסדר'. נראה לי ראוי להעיר, כי לדעת קאפח, התואר 'ראש ישיבת גאון יעקב' הוא "תואר שנהגו ראשי הגלות שבבבל והנשיאים בא"י לחלק או להעניק לאנשי שלומם".⁴⁸ אולם, קאפח לא הביא כל סימוכין לדעתו; מה עוד, שבתור מקורב לרשב"ע, שהיה מתנגד חריף לראשי הגולה,⁴⁹ קשה להניח שראש הגולה היה מעניק לרירה"ס תואר לשם כבוד זה.⁵⁰

לתארים שמנינו לעיל, הוסיף רירה"ס לפעמים גם תוארי כבוד נוספים, כמו - 'הרב הגדול',⁵¹ או 'הרב הגדול בישראל'.⁵² שימוש בשני תארים אלה, אנו מוצאים פעמים

-
- 39 למשל: כ"י TS 12.826, או TS 8K22.9. מניסוח זה לא ברור מהו בדיוק היחס בין 'הסדר' ובין 'הישיבה' ואולי רק עירוב מושגים יש כאן, כמו שמשמע מחתימות אחרות.
40 כ"י TS Misc.26.16.
41 למשל: כ"י TS Ar.162.(1).162.
42 ראו: אברמסון, רירה"ס, עמ' 79.
43 ראו: פרידמן, התנגדות [אין לתמוה על ספקותיו של אברמסון, שהרי בשעה שכתב את דבריו - הערה 42 לעיל - לא היו לפניו הרבה מכתבי היד שנחשפו יותר מאוחר].
44 ראו: פרידמן, שם, בעיקר עמ' 43.
45 ראו: גינצבורג, גנזי שכת, חלק ב, עמ' 404.
46 למשל: רס"ג; ראו: קאפח, איוב, עמ' ט; רשב"ע, כ"י TS 8G7.4. במובהק השתמשו גם בתואר ראשי ישיבת א"י, שעברה למצרים בתחילת המאה ה-13.
47 ראו: אסף, גאונים, עמ' 138.
48 ראו: קאפח, איוב, עמ' ט, הערה 2.
49 להלן: מבואות, הביורפיה, רשב"ע.
50 על התערבות ראשי הגולה בבחירת ראשי הישיבות, ראו למשל: גויטיין, חברה, כרך ב, עמ' 18. לטענתו של הרב קאפח על הענקת התואר לשם כבוד לא עלה בידי למצוא אסמכתה מפורשת.
51 כ"י TS NS 309.65, TS Misc.36.118.
52 כ"י TS 8K22.9.

רבות בפניות אל הרמב"ם.⁵³ האם ניסה רירה"ס להתחרות במעמדו של הרמב"ם? במקום אחר הוא מכנה את עצמו גם בתואר 'אב בית דין של ישראל' או 'של כל ישראל'.⁵⁴ לא הגיעו לידינו ידיעות על בית דין שרירה"ס עמד בראשו. מצאתי מסמך אחד ממנו עולה ששימש 'ספרא דדייני',⁵⁵ אלא שאין בידינו כל פרטים על אותו בית דין. יש שרירה"ס מוסיף בחתימותיו גם תארים של התפארות, כגון - "מרינו ורבינו אדונינו ירום הודו ויגדל כבודו ויכון חסדו",⁵⁶ פניות של כבוד מקובלות בפנייה אל אישים ולא כאשר הם מציגים את עצמם. מאידך גיסא, לפעמים הוא מסתפק בחתימה פשוטה צנועה - 'יוסף בן יעקב הבללי'.⁵⁷

לסיכום

התואר 'ראש סדר' מקורו בבבל, וממנה, עם הגירתם של תלמידי חכמים מבבל למצרים,⁵⁸ התפשט גם לקהילות ישראל ולמרכזי התורה במצרים ושכנותיה, וראשיהם נשאו בתואר הזה.⁵⁹ עם נפוצות השימוש בו ואולי גם בהשפעת ההפלגה בתוארי כבוד בחברה הערבית-איסלאמית, חל כנראה פחות גם במעמדו של תואר זה וכדברי אברמסון - "ובודאי לא כל הזמנים שווים ולא כל התארים שווים".⁶⁰ על רדידותם של תארים מפלגים, מאלפים דברי הרמב"ם בפירושו למשנה, בכורות ד ד. לאחר דיון ארוך בהסמכת דיינים לדירוגיהם ובתאריהם, הוא מזהיר את הקורא לבל יטעה וילך שולל אחרי נושאי תארים כמו 'אב בית דין', 'ראש ישיבת גאון יעקב', או 'ראש ישיבה שלגולה', כי לפעמים אנשים אלה לא היו ראשי ישיבות ואפילו לא בר בי רב דחד יומא, וכל תאריהם אינם אלא "לפטומי שמא בעלמא". שלושת התארים שהרמב"ם תוקף את השימוש בהם, הם תארים שגם רירה"ס כינה בהם את עצמו. האם ייתכן שהרמב"ם התכוון בביקורתו לרירה"ס? מהשוואת לוחות הזמנים של הגעתו האפשרית של רירה"ס למצרים עם סיום כתיבתו של פירוש המשניות, נראה שקשה להשיב על כך תשובה חד משמעית. לא נראה לי שהרמב"ם התכוון לרשב"ע שאותו כינה "הגאון האדיר" [=אלגאון אלמעט'ם],⁶¹ אלא שזה היה יחסו למתהדרים בתוארי סרק.

מי הסמיך את רירה"ס לשאת בתואר 'ראש הסדר'? אני נוטה לשער כי המסמיך

-
- 53 למשל: 'הרב הגדול', רמב"ם, תשובות, חלק ב, עמ' 521, 522, ועוד הרבה. וכן 'הרב הגדול בישראל', שם עמ' 510, ועוד. ראו גם: אסף, באהלי יעקב, עמ' 89. ראו גם: פרידמן, שני כתבים, עמ' 202.
- 54 למשל: כ"י TS Misc.36.118.
- 55 כ"י Bodl. MS Heb. d 65/13.
- 56 כ"י TS Misc.36.118. על ה'מפאכרה' [=התרברבות] ראו: גולדציהר, קיצור, עמ' 17; שירמן, השירה, חלק א, עמ' 208, 227, ועוד; שירמן פליישר, ספרד, עמ' 269, 302, 350.
- 57 למשל: כ"י TS NS 308.39; ENA 2622.1; ועוד.
- 58 ראו: אסף, באהלי יעקב, עמ' 92.
- 59 ראו: מאן, היהודים, חלק א, עמ' 280; גויטיין, חברה, חלק ב, עמ' 194.
- 60 ראו: אברמסון, ראש הסדר, שמע, יא יב, עמ' 40.
- 61 רמב"ם, תשובות, חלק ב, עמ' 572 [בערבית=אלגאון אלמעט'ם]; שילת, אגרות, חלק א, עמ' שזע.

היה רשב"ע. אנו יודעים שרירה"ס למד תורה בישיבת בגדאד,⁶² וכי רשב"ע היה רבו המובהק - 'אסתאד'י.⁶³ בין הכתבים הכתובים בכתב ידו של רירה"ס, מצוי קובץ "שאלות שנשאלו מלפני מרנו ורבונו ואדונו וגאוננו שמואל הלוי ראש ישיבת גאון יעקב".⁶⁴ בשיר תהילה שחיבר אלרייס אבו אלפצ'ל לכבודו של רירה"ס⁶² הוא מציין, בין שאר סגולותיו של רירה"ס, את היותו 'נסמך מישיבה',⁶⁵ כלומר ישיבת בגדאד שבראשה עמד אז רשב"ע.

4. מוצא משפחתו

בכתב יד ENA 2943.6 עמוד א, מספר רירה"ס על התלבטויותיו בעניין שינוי שמו.⁶⁶ כ"י זה הוא המקור היחיד שאיתרתי עד כה לזיהוי המוצא הגיאוגרפי של משפחתו. עד חשיפתו של כ"י זה מקובלת היתה ההנחה שנוולד בבגדאד,⁶⁷ אולם בכ"י זה הוא מכנה את עצמו 'אלדסכרי', כלומר מהעיר דסכרה, והוא מסביר - "לאן עאל ואלדי מן אלדסכרה" [=כי משפחת אבי מאלדסכרה]. מן ההדגשה 'עאל ואלדי' ניתן להשתמע שאולי הוא עצמו, למרות כינויו 'אלדסכרי', לא נולד בעיר זו. דסכרה, או בכתב הערבי 'דסכרי' [באליף מקצורה],⁶⁸ היא שם של שלושה אתרים בארם נהריים.⁶⁹ האחד בדרום-מזרח הארץ, בדרך מבגדאד לכוזסתאן שבדרום-מערב איראן; השני - על גדות ה"דיאלי", מצפון-מזרח לבגדאד, והשלישי בחבל 'נהר אלמלך', הוא 'נהר מלכא', ממערב לבגדאד.⁷⁰ מאיזה מהם מוצאה של משפחת רירה"ס - לא ידוע. ייתכן, שדסכרה זהה עם 'דסקרתא', עירם של רב הונא ושל רב יהודה והיא מזכרת פעמים אחדות בבבלי.⁷¹ אשל⁷² מביא דעות אחדות לזיהוייה של העיר, והן תואמות במידה רבה את זיהויו של אלמנג'ד.⁷³

5. השכלתו

פרק זה הוא סקירה כללית בלבד. הרבה עניינים הקשורים בהשכלתו ובהיקף ידיעותיו יפורטו להלן בפרק מבואות, השיטות - המתאר ומסכם את שיטותיו של

62 ראו: שייבר, מחקרים, עמ' 355, "נסמך מישיבות בבלי".

63 כ"י TS AS 152.208; ראו גם: גינת, עמ' 34, הערה 26.

64 כ"י TS 8G7.4.

65 על שיר זה ראו להלן: מבואות, הביוגרפיה, הערכת רירה"ס.

66 ראו להלן: מבואות, הביוגרפיה, שינוי השם.

67 ראו: אלוני, מחקרים, חלק א, עמ' 371; חלק ה, עמ' 519, הערה 2; שם, עמ' 334.

68 כך לפי 'אלמנג'ד', החלק האנציקלופדי, ערך 'דסכרי'.

69 שם.

70 ראו גם: אשל, אונומסטיקון, עמ' 175-176, סעיף 359.

71 למשל: בבלי, יבמות, פז ע"ב; בבלי, סוטה, ו ע"ב; ועוד.

72 ראו: אשל, אונומסטיקון, עמ' 98-99, סעיפים 180-181.

73 לעיל: הערות 68, 69.

רירה"ס בחיבוריו ואת השימוש שהוא עושה במדעים שונים. הערות והארות נוספות מובאות גם ב'בירורים' לטקסטים המבוארים שבחלק השני של המחקר. בניסוח כללי ניתן לומר, שהשכלתו, הן התורנית והן הכללית, היתה רחבה, די אופיינית לזו של משכיל יהודי בימי הביניים.⁷⁴

א. השכלה יהודית תורנית

רירה"ס היה תלמיד חכמים מובהק. את חינוכו התורני קיבל בישיבת בגדאד, בעיקר מפי מורו ורבו הרשב"ע. אין אנו יודעים כמה שנים למד בה, אולם היותו נושא התואר 'ראש הסדר' מעידה, שהיה בין חכמיה הבולטים. בחיבוריו הפרשניים מתגלית בקיאות רבה בכל ענפיו של 'ארון הספרים היהודי' - מקרא, משנה, תוספתא, שני התלמודים⁷⁵ ומדרשים. הוא משתמש בהם שימוש חופשי ומשבץ אותם במיומנות רבה. גם בחיבוריו ההלכתיים ניכרת בקיאות רבה בספרות חז"ל. רירה"ס הוא בן בית גם בספרות הבתר-תלמודית, כתבי הגאונים והפוסקים. הוא מצטט ומזכיר דברים רבים של חכמים שקדמו לו, לפעמים בכינויים כלליים כמו 'רבוואתא' ולפעמים בשמותיהם.⁷⁶ על ההיקף הרחב והמגוון של השכלתו אנו יכולים ללמוד גם ממגוון הקטעים המועתקים⁷⁷ וגם מרשימות הספרים.⁷⁸ הוא מכיר גם ספרים יהודיים בתחומים אחרים, כגון נוסחאות של ספר בן-סירא⁷⁹ ואת 'כתאב אלפרג' בעד אלשדה' [=הוא 'חיבור יפה מהישועה' בשמו העברי] לרבנו נסים ז"ל.⁸⁰

ב. ספרות קראית

רירה"ס הכיר גם את הספרות הקראית. ברשימת ספרים, כנראה תוכנית עבודה, בשוליו של כ"י TS K6.170 עמוד ב, הוא רושם גם חיבורים קראיים, למשל, **"תפסיר הראשית לאלקרקסאני"**,⁸¹ ו**"תפסיר שמות לאלקראיין"** [=מאת הקראים] בלי ציון שם הפרשן. בפרט אחר,⁸² פרגמנט, הוא דן בקצרה בחיבור אחר של אלקרקסאני, והוא מזכיר שם **"מקאלתיין אלמקאלה אלראעה ואלמקאלה"**

74 ראו למשל: בנעט, ספרייה.

75 יוער כאן, כי מצאתי רק מעט מאוד הסתמכויות על הירושלמי, למשל: כ"י TS G2.102. מעניין, שבשיר השבח שחיבר לכבודו אבו אסחק [להלן: מבואות, הביוגרפיה, הערכת רירה"ס], בין הספרים שרירה"ס בקי בהם, הוא אינו מזכיר את התלמוד הירושלמי.

76 ראו להלן: מבואות, השיטות, המקורות.

77 להלן: מבואות, פעילותו, המעתיק.

78 להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, רשימות ספרים. לכלל רשימת הספרים שכתב רירה"ס, ראו: אלוני, רשימות ספרים.

79 כ"י TS A45.16 עמוד א, להלן בחלק השני.

80 כ"י TS Ar.47.9, להלן: מבואות, פעילותו, המעתיק.

81 חי במחצית הראשונה של המאה העשירית.

82 כ"י Bodl. MS Heb. d. 74/34.a.

אלכאמסה מן כתאה אלכאנואר ואלמראקה תאליך יוסף יעקה הר יצחק אלקרקסאני [=שני מאמרים, המאמר הרביעי והמאמר החמישי מספר 'המאורות ומגדלי הצופים' שחיבר וכו']. בהמשך מפרט רירה"ס את נושאי שני המאמרים ואת מספר השערים של כל אחד מהם. בשולי כתב היד יש שלוש שורות מחוקות ברובן, אך ניתן לקרוא את סופיהן. בשורה הראשונה - **"אלמנטק ופרועהא"** [=הלוגיקה וענפיה], בשורה השנייה - **"פי אצול אלטבאיע"** [=על יסודות מדעי הטבע], ובשורה השלישית - **"זהיה אלפלאך"** [=זהוה הגלגלים].

ג. רפואה ומדעי הטבע

כמו רבים מהמשכילים היהודים בימי הביניים, במיוחד בארצות שתחת השפעת התרבות הערבית, ייחס רירה"ס חשיבות רבה לתורת הרפואה ואף מנה אותה עם המקצועות המומלצים למשכיל היהודי.⁸³ הוא אף הכיר את החיבורים הבסיסיים החשובים של מדע הרפואה.⁸⁴ ביניהם הוא מזכיר את ספרו של אבן סינא - 'אלקאנון פי אלטב' [=החוק, על מדע הרפואה],⁸⁵ ספר שבתרגומו ללטינית נחשב גם באירופה בימי הביניים לספר המוסמך ביותר במדע הרפואה,⁸⁶ ואף תכנן להעתיק אותו.⁸⁷ בפריט אחר⁸⁸ הוא מונה את גדולי הרופאים היווניים שהיו מקובלים אצל הערבים: 'אבו קראט', הוא היפוקרטס, ו'גאלינוס', אותו הוא משבח במיוחד ואף מציין אחדים מחידושיו ברפואה. עוד הוא מזכיר שם את 'חנן בן יצחק', הוא חנין אבן אסחאק⁸⁹ [מסיבה בלתי ברורה עברת רירה"ס את שמו], מייסד אסכולת מתרגמים שתרגמו ספרות מדעית ופילוסופית מיוונית לערבית.

לרירה"ס היה ידע גם באסטרונומיה. כבר הזכרתי לעיל את ספרו של אלקרקסאני. בכתב יד אחר, TS NS 308.32, עמוד א, פרגמנט מקוטע ופגום, מהמילים הניתנות לזיהוי אנו קוראים - **"אעני אלפלאך אלתי פיהא כואכה ו[עדכרה ?]...** **רקיעים"** [=כלומר, הגלגלים אשר בהם כוכבים (ומזלות) רקיעים]. כתב יד אחר, TS 6K2.1, הוא קטע מועתק מדברי יאשיהו בן מבורך [ראו עליו להלן: מבואות, השיטות, אישים]. הקטע דן בחישובי המולד, ורירה"ס העתיקו כנראה לצורך השלמת עניינים שהיו חסרים בפירושו לסידור.⁸³ ראוי לציין, שאסטרונומיה היתה מדע חשוב לחכמים יהודים לשם קביעת ראשי החודשים ועיבור השנים, ראו למשל: רמב"ם, הלכות קידוש החודש; ראב"ע בפירושו לתורה - שמות יב א. לרירה"ס יש גם ידע במדעי החי, למשל הסברו כיצד כנפי היונה מגינות עליה

83 כ"י TS K3.1. אסף, פירוש לסידור, עמ' 65; גינת, עמ' 35.

84 ראו: אסף, שם.

85 כ"י TS NS 309.65 עמוד ב.

86 ראו: גולדציהר, קיצור, עמ' 93.

87 כ"י Bodl. MS Heb. d. 44/85.

88 כ"י TS Misc.26.16.

89 ראו: גולדציהר, קיצור, עמ' 88. חנין אבן אסחאק מת בשנת 873.

במעופה.⁹⁰

ד. השכלה לשונית

רירה"ס שלט היטב בשלוש הלשונות של יהודי המזרח בימי הביניים: העברית, הערבית והארמית. מפירושו נראה, שהיו לו חיבה ונטייה לעסוק בעניינים בלשניים והוא מסתייע לא מעט בניתוחים והסברים דקדוקיים כדי לבאר עניינים בתלמוד.⁹¹ כמו כן הוא משתמש לא מעט במטבעות לשון ערביות ואיסלאמיות.⁹²

6. ר' שמואל בן עלי

ר' שמואל הלוי⁹³ בן עלי היה רבו המובהק של רירה"ס, כפי שכבר צוין לעיל.⁹⁴ מכיוון שכך יש להניח שעיקר תורתו של רירה"ס משלו היא, אולי גם דברים שנראים לנו כפירושים מקוריים של רירה"ס. הוא כיהן כראש ישיבת בגדאד⁹⁵ במשך כשלושים שנה,⁹⁶ לפי אחת ההשערות בשנים 1164-1194.⁹⁷ שנת לידתו אינה ידועה, וכן לא שנת פטירתו המדויקת. אסף עצמו, שקבע את סיום תקופת גאונותו בשנת 1194, משער במקום אחר,⁹⁸ שפטירתו היתה בין השנים 1195 ל-1200. גיל דן בנושא זה באריכות, ועל סמך תעודות אחדות משנותיו האחרונות של רשב"ע הוא מתקשה לקבוע בוודאות את שנת מותו המדויקת של רשב"ע, ובסיכום דיונו הוא כותב, ש"אפשר לסכם ולומר שר' שמואל בן עלי עמד בראש הישיבה הבבלית כ-40 שנה, מ-1160 בקירוב עד 1200 בקירוב."⁹⁹

מאגרותיו שפרסם אסף ב'תריביץ' שנה א, מצטיירת דמות של מנהיג רוחני גדול, כמעט כריזמטי - "גדול באמת בתורה, רב מרץ ורב פעלים"¹⁰⁰ ו"אישיות דומיננטית ביותר"¹⁰¹ על גדולתו בתורה שבכתב ושבעל פה מעיד הנוסע ר' פתחיה מרגנשבורג - "ובכל ארץ אשור ובדמשק ובערי פרס ומדי ובארץ בבל [כלומר, כל מזרח הממלכה העבאסית], אין להם דיין אלא מה שמוסר ר' שמואל ראש ישיבה ונותן רשות בכל

90 כ"י TS K25.200 עמוד ב, לבבלי, שבת, מט ע"א.

91 ראו להלן: מבואות, השיטות, המקורות.

92 להלן: מבואות, השיטות, השפעות ערביות איסלאמיות.

93 ראו גם: פראוו, היהודים, עמ' 206 בהשלמה, "שמואל בן עלי הכהן", וטעות בידו.

94 לעיל: מבואות, הביוגרפיה, האב.

95 'ראש הישיבה שלגולה', כ"י TS 8G7.4.

96 ראו: אסף, אגרות, עמ' 2.

97 ראו: אסף, גאונים, עמ' 138 [ראו גם להלן: הערה 99].

98 ראו: אסף, תקופת, עמ' קסט.

99 ראו: גיל, ישמעאל, עמ' 450.

100 ראו: אסף, אגרות, עמ' 2.

101 ראו: גרוסמן, שקיעת, עמ' 3.

עיר להורות".¹⁰² גרוסמן¹⁰³ וכן גיל¹⁰⁴ מציינים את כינויו 'אבן אלדסותור' [=בן החוק], כלומר מי שסמכות החוק בידיו, כינוי שהוא בוודאי לא ציון לייחוס משפחתי, אלא תואר כבוד המעיד על מעלתו וסמכותו של רשב"ע בתחום הרבצת התורה והשיפוט ההלכתי. מצודתו של ר' שמואל היתה פרושה אפוא על כמעט כל החלק המזרחי של שלטון האיסלאם, הן בתחום התורני - פסיקה, תשובות ומינוי דיינים, והן בתחום המנהלי החברתי - מינוי ראשי קהל וגביית מיסים.¹⁰⁵

ידוע לנו על חליפת איגרות בינו ובין ר' משה מקייב¹⁰⁶ ועל תשובות שנשלחו לחכמי צרפת ותימן.¹⁰⁷ בידנו גם קונטרס תשובות שהשיב רשב"ע, כתובות בכתב ידו של רירה"ס,¹⁰⁸ ופירושים בעניינים שונים.¹⁰⁹ רשב"ע היה גם בר פלוגתא של הרמב"ם וחלק עליו בעניינים שונים. ידועה ומפורסמת המחלוקת ביניהם בעניין השיט בנהרות,¹¹⁰ כמו כן בעניין תחיית המתים.¹¹¹ מעבר למחלוקות הענייניות, ייתכן שהיה גם אלמנט של יריבות אישית. אמנם, בתשובותיו מכנה הרמב"ם את רשב"ע בתואר 'הגאון הגדול',¹¹² אבל באיגרת של הרמב"ם לתלמידיו יוסף בן יהודה,¹¹³ שנפגע מן ההתקפות האישיות עליו מצד רשב"ע ומצד ר' זכריה בן ברכאל, שהיה אב"ד של הישיבה ואחרי מות ר' שמואל כנראה גם ראש הישיבה לזמן קצר מאוד,¹¹⁴ אין הרמב"ם חושך את שבט עטו מן השניים.¹¹⁵ לי נראה להניח, שעיקר ביקורתו של הרמב"ם הייתה מכוונת לר' זכריה ולא לרשב"ע.

רשב"ע נהג את גאונותו ביד רמה. הישיבה היתה מפוארת, מספר הלומדים בה

102 ראו: מרגנשבורג, עמ' 10, ראו גם: אסף, תקופת, עמ' קכח.

103 ראו: גרוסמן, ראשות, עמ' 71-72.

104 ראו: גיל, ישמעאל, חלק א, עמ' 449.

105 ראו: אסף, אגרות.

106 ראו: אוצה"ג, יבמות, חלק התשובות, עמ' 79-80, סעיף קעט; ראו גם: אסף, תקופת, עמ' קכח-קכט.

107 ראו: עמנואל, תשובות.

108 למשל: כ"י TS 8G7.4; TS NS 97.11, עמוד א: 'פי תפסיר בבא מציעא'; ועוד.

109 ראו: אוצה"ג, ברכות, חלק הפירושים, עמ' 58, סעיף קכב בהערה 2; שם, כתובות, חלק הפירושים, עמ' 36, סעיף קעט. גם ר' מאיר הלוי אבולעפיא בפירושו לבבלי, סנהדרין, צ ע"א, רומז לרשב"ע.

110 ראו: שילת, אגרות יח-כב, חלק א, עמ' רעג-שצד, לסירוין; רמב"ם, תשובות, חלק ב, עמ' 566-578, חלק ד, עמ' 11-20.

111 ראו: שילת, אגרות, חלק א, עמ' שטו, הערה 1; ראו גם: לנגרמן, קובץ חדש, עמ' 1431-1432; פרידמן, המשיח, עמ' 138; גיל-פליישר, ריה"ל, עמ' 149, הערה 6; סטרומזה, פולמוס הרמב"ם, אינו מוזכר בשמו אלא בכינוי 'הדא אלרג'ל' [=האיש הזה], עמ' 26, 36, 44, 46, 50-70 [בתרגום העברי].

112 רמב"ם, תשובות, חלק ב, עמ' 572; הנ"ל, חלק ד, עמ' 16; שילת, אגרות, חלק א, עמ' שפב.

113 ראו: בנעט, אגרות, עמ' 31; וכן שם, הערה 2.

114 ראו: אסף, גאונים, עמ' 138; אלחריזי, תחכמוני, עמ' 195.

115 ראו: בנעט, אגרות, עמ' 56-57, 63; שילת, אגרות, חלק א, עמ' שד-שה, שח; בן ששון, מסורת ושינוי, עמ' 73.

הגיע למאות ואולי גם לאלפים¹¹⁶ ורשב"ע השתדל מאוד להאדיר את מעמדה.¹¹⁷ בית הדין שבשער הישיבה היה נקרא גם בימיו 'בית הדין הגדול של כל ישראל'.¹¹⁸ רשב"ע גם ניהל מאבקים מרים וממושכים נגד ראשי הגולה ומעמדם,¹¹⁹ וטען שמשרה זו היא מיותרת, אין בה צורך¹²⁰ וכי היא סותרת את השקפת היהדות על המלוכה,¹²¹ וראשי הגולה הם עצמם בורים ורודפי שררה.¹²² לחיזוק עמדתו הוא מסתייע בדוד המלך, שהיה פונה לחכמים בני דורו ומתייעץ עימם¹²³ וכי **"מנצח אלישיבה הוא כסא התורה אלנאיא ען משה רבנו ע"ה"** [=מעמד הישיבה הוא כסא התורה הבא במקומו של משה רבנו ע"ה].¹²⁴

7. שינוי השם

פרשה עלומה ומוזרה מתולדות חייו של רירה"ס מסופרת בכתב ידו, בכ"י ENA 2943.6. על דף אחד, לא גדול, פגום במקצת, כתוב בתפזורת רבת כיוונים, בקטעים אחדים - רירה"ס חושף וידוי אינטימי אישי, והוא - מחשבות והתלבטויות בדבר שינוי שמו.

בקטע אחד, בחלק העליון של הדף כתב רירה"ס:

- 1 **אתפך ראיי עלי תגייר אסמי מן יוסף בן יעקב אסמי אסמי**
- 2 **האלעבראני**
- 3 **נחמיה בן ישראל**
- 4 **והאלערהי**
- 5 **אהואלסעוד בן אסראיל**
- 6 **נחמיה בן אלדסכרי**
- 7 **[לאן] עאל ואלדי מן אלדסכרה.**

תרגום:

- (1) עלה בדעתי [או החלטתי] לשנות את שמי מיוסף בן יעקב, [ו]אקרא את שמי
(2) בעברית (3) נחמיה בן ישראל (4) ובערבית (5) אבו אלסעוד [=אבי האושר] בן

116 ראו: אסף, תקופת, עמ' כח; גרוסמן, שקיעת, עמ' 2, 10.

117 ראו: גרוסמן, ראשות, עמ' 126.

118 ראו: גרוסמן, שקיעת עמ' 7.

119 ראו: גרוסמן, שקיעת, עמ' 8; גיל, ישמעאל, חלק א, עמ' 456.

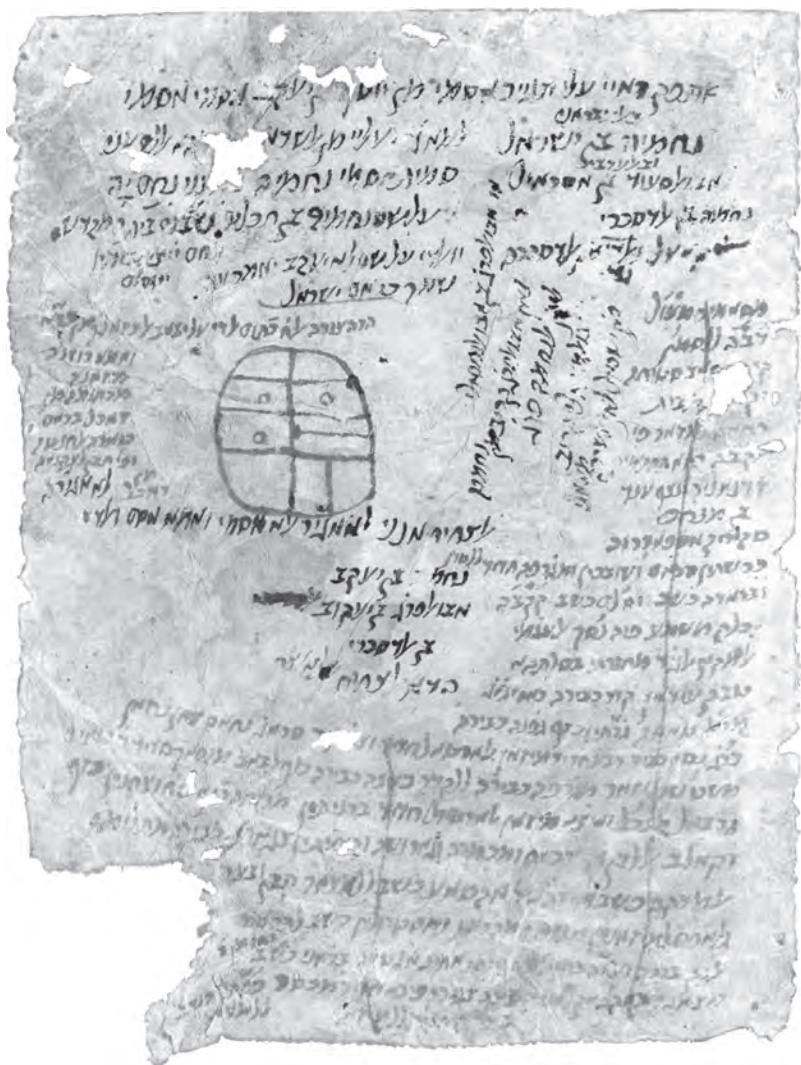
120 ראו: גרוסמן, ראשות, עמ' 55, 109.

121 שם, עמ' 109.

122 שם.

123 גיל, ישמעאל, חלק א, עמ' 102-103; המקור הוא בבבלי, ברכות ג ע"א, שם ד ע"א.

124 אסף, אגרות, עמ' 51; וראו: פרידמן, תרומת הגניזה, בעיקר עמ' 283.

כ"י ENA 2943.6

ישראל (6) נחמיה הדסכרי (7) כי משפחת אבי מן [העיר] אלדסכרה.¹²⁵

125 על העיר 'דסכרה' ראו לעיל: מבואות, הביוגרפיה, מוצא.

בקטע אחר באותו עמוד, בשורות אנכיות כלפי מטה, הוא מעלה הצעה אפשרית אחרת לשמו בערבית:

- 1 או אבו אלפרג' בן אבוי אלמעאלי
- 2 לאן אבו אלפרג' קריה מן נחמיה
- 3 לאן אלנחמה פרג'
- 4 [וא]בו אלמ[עא]לי קריה
- 5 מן ישראל לאן אלשררה מעאלי.

תרגום:

(1) או אבו אלפרג' בן אבי אלמעאלי (2) כי 'אבו אלפרג' קרוב במשמעותו לנחמיה (3) כי הנחמה היא 'פרג' (4) ואבו אלמעאלי קרוב (5) לישראל, כי שררה היא 'מעאלי'. ההבדל בין שתי ההצעות הוא מזערי. במקום 'אבו אלסעוד' [=אוסר] הוא מציע 'אבו אלפרג' [=ישועה] בן אבו אלמעאלי [=השררה, כלומר ישראל]. הוא מנמק את שמו הערבי שבחר בו בקרבה הסמנטית לשם העברי נחמיה. בפסקה אחרת הוא מסביר בקצרה את הסיבות שהניעוהו לשקול את שינוי שמו, וכה בדבריו:

- 1 למא ג'[א] עליי מן אלשדא[יד.....נ]אללה עני
- 2 סמית אסמי נחמיה אעני נחם יה [.....]
- 3 על שם נחמיה בן חכליה שבנה בית המקדש¹²⁶
- 4 וואלדי על שם לא יעקב יאמר עוד
- 5 שמך כי אם ישראל

תרגום:

(1) כאשר [או בגלל ש...] באו עלי צרות מהאל (2) קראתי את שמי נחמיה, כלומר 'נחם יה' (3) על שם נחמיה בן חכליה שבנה את בית המקדש (4) ואת שם אבי על שם הפסוק: ¹²⁷ "לא יעקב יאמר עוד (5) שמך כי אם ישראל" בהמשך מסכם רירה"ס את התלבטויותיו במילים הבאות:
"אלצחיה אנני לא אגיר אלא אסמי ואמא אסם ואלדי לא אגירה" [=הנכון הוא שאני לא אשנה אלא את שמי, ואילו את שם אבי - לא אשנה]. והוא מסכם:

- 1 נחמיה בן יעקב
- 2 אבו אלפרג' בן יעקב
- 3 בן אלדסכרי
- 4 הדא אלצחיה [=כך הנכון].

¹²⁶ כאן לא דיידק רירה"ס מבחינה היסטורית. לנחמיה בן חכליה היו הרבה הישגים חשובים, אך בניין בית המקדש קדם לו.

¹²⁷ בראשית לב כח, בשינויים קלים; שם, לה י.

לפי המצאי שעלה בידי לאתר, זהו מסמך יחיד שבו נתן רירה"ס ביטוי להתלבטויות אישיות, וחשף - גם אם ברמז בלבד - את בעיותיו. זהו גם מסמך יחיד שבו ציין רירה"ס את מוצא משפחתו ואף כינה את עצמו, כדרך הערבים, גם בשם מקומו. נראה לי, שלכתב יד זה קשור גם רישום קצר בכ"י TS Ar.18(1).111, עמוד ב, שבו רשם בראש העמוד באותיות ערביות: **"אלשיך מסעוד הן אלשיך יעקוב"**. השם 'מסעוד' אינו שונה במשמעותו מן השם 'אלסעוד' שבמסמך שלפנינו; ועוד, בשני הפריטים שם האב הוא 'יעקב'. נראה לי סביר להניח, שגם בפריט השני מתכוון רירה"ס לעצמו ורשם את שמו בראש העמוד, כמו בכתבי יד אחרים.¹²⁸ מה ראה לחתום דווקא כאן בשמו הערבי, ועוד באותיות ערביות - אין לי פתרונים.

סיפור שינוי השם מעורר שאלות ותהיות רבות. מה בדיוק הניע אותו לשקול אפשרות זו? הוא מספר שהיה נתון במצוקה ובאו עליו צרות 'שדאיד', אבל אינו מציין, אף לא ברמז, מה הן. מפרטי שינוי השם משתמע גם שנחלץ מהן, אך גם על כך אין לנו כל מידע מדויק. גם אין בידינו עדויות מתי והיכן נקרא בשמו החדש, אם בכלל. בכל חתימות שמו בעברית שאיתרתי, לא מצאתי אלא חתימות בשמו העברי בלבד, תופעה המעלה ספק, שמא לא שינה כלל את שמו בפועל. ההתלבטות בין שני השמות לעצמו 'אבו אלסעוד' ו'אבו אלפרג' יש לה משמעות סמנטית בלבד, מה שאין כן לגבי שינוי שם האב, שהיא תמוהה שבעתים.

בהמשך אותו דף יש רשימה ארוכה של פריטי ציוד רבים, כלי בית וכלי עבודה המשמשים את הסופר בעבודתו. ייתכן שזו רשימת ציוד שלקח עימו בצאתו מבבל ללכת מצרימה. כתב היד מאיר במקצת פינה זעירה עלומה בחייו של רירה"ס ומוותר את כל האחרות באפילת אי-הידעה. אבל מסתבר, שה'שדאיד' הנ"ל לא היו צורותיו היחידות. בסופה של איגרת רצופה ברכות ל'רבנא שלמה סגן הכהנים',¹²⁹ הוא מתלונן על שלא עלה בידו לפוגשו וכן קובל על סבלו ומצוקותיו - **"מא אנא עליה מן אלצ'איקה ואלמחן"** [=הייסורים והמצוקות אשר באו עלי].¹²⁹ אין בידינו אף לא רמז אחד לרקע ולנסיבות של כתיבת האיגרת.

8. רירה"ס במצרים

א. הירידה והשהייה

כאמור לעיל,¹³⁰ אין לנו ידיעות ברורות על נסיבות הגעתו למצרים. גם המועד המדויק של בואו למצרים אינו ידוע. התאריך המוקדם ביותר שבידינו, המעיד על שכיבתו במצרים, הוא במסמך מעשה בית דין¹³¹ מנא אמון, היא אלכסנדריה, והוא

128 למשל: כ"י TS NS 309.65.

129 כ"י TS 8/16.18, עמוד ב.

129א ראו גם: כ"י TS AS 145.4 [העורכת].

130 לעיל: מבואות, הביורפיה, סקירה.

131 כ"י Bodl. MS Heb. d. 65/13.

כתוב בכתב ידו של רירה"ס. תאריך המסמך הוא טבת, ד'תתקנ"ז, ללא ציון היום בחודש שהחל ביום 24 בנובמבר 1196, ומכאן שיצא מבבל לפני כן. ייתכן אפוא, שעזב את בגדאד לפני פטירת רבו¹³² [מצויה בידנו גם תשובה של הרמב"ם כתובה בכתב ידו של רירה"ס¹³³ - וגם ידוע לנו שעסק בהעתקת ספרים¹³⁴ בתקופה זו].

היכן התגורר? בטבת 1196, כאמור, אנו מוצאים אותו באלכסנדריה.¹³¹ גם כעבור כשנתיים, באוקטובר 1198, בשבת פרשת וירא, הוא באלכסנדריה ודורש בבית הכנסת הקטן שבעיר.¹³⁵ נראה שתקופת מה, בלתי ידועה באורכה, לא ישב ישיבת קבע באחת מערי מצרים, אלא היה נוסע והולך ממקום למקום, כנראה לצורכי פרנסתו. באחת מהרשימות הקטלוגיות¹³⁶ רשם לעצמו מספר מטלות אישיות שבדעתו לבצען "**סאעה דכולי אסכנדריה**" [=בעת כניסתי לאלכסנדריה] "**העזרת עמים קבל עיד סוכה**" [=לפני חג הסוכות].¹³⁷ כמו כן¹³⁸ הוא מפרט עניינים אחדים שעליו להסדיר ב'מצר', היא פסטאט. אין בידנו תאריכים מדויקים לתקופה זו. אני משער שהיא נעה מסביב לשנת 1200 והיא יכולה להעיד על אי-קביעות במקומות המגורים.

יותר מאוחר אנו מוצאים אותו בפסטאט. בשבת פרשת 'ואלה המשפטים', שנת א'תקי"ח לשטרות, ד'תתקס"ז, חורף 1207, הוא הספיד אחד מבני הקהילה,¹³⁹ אלא ששם המנוח מטושטש ואינו ניתן לפיענוח. באותו קיץ, על פי אותו כתב יד, בשבת פרשת ואתחנן, בחודש אב, הספיד את בנו של 'אלרייס' [=ראש הקהל] אבו אלמג'ד בן אלששי,¹⁴⁰ מה שיכול להעיד על מעמד נכבד בקהילה. במסמך אחר,¹⁴¹ מיום ט' בניסן, א'תקכ"א לשטרות, ד'תתק"ע, אפריל 1210, הוא מודה 'לעוזר', כנראה כינוי לקב"ה, אשר בזכות הישענותו עליו עלה בידו להשלים את כתיבת התורה וההפטרות¹⁴² [לא ברור אם כוונתו להעתקה גרידא או לפירוש עליהן]. מסתבר, שאירוע זה היה בעל חשיבות רבה לרירה"ס עד שטרך לציין במיוחד.

שנה אחרי כן, בניסן א'תקכ"ב לשטרות, ד'תתקע"א, מארס-אפריל 1211, מילא

132 לעיל: מבואות, הביוגרפיה, רשב"ע.

133 ראו: דוד תשובה חדשה, ראו גם להלן: מבואות, הביוגרפיה, רירה"ס והרמב"ם.

134 להלן: מבואות, פעילותו, המעתיק.

135 להלן: מבואות, הביוגרפיה, במצרים, סיפור הדרשה, כ"י TS G2.102.

136 כ"י TS NS 194.126.

137 ראו גם: אלוני, אוטוגרפים, עמ' 532, 538.

138 ראו: אלוני, שם, עמ' 542 [מתייחס לכתב היד שצוין בהערה 136].

139 כ"י TS 8.250 עמוד ב.

140 על משפחת אלששי, ראו למשל: פרידמן, מחלוקת, ובו סקירה על מעמדם ועל פעילותם של בני משפחה זו, בעיקר עמ' 255, 260-261 [ראו גם שם בהערות 64, 65, מקורות ביבליוגרפיים], עמ' 268, 269, 270; ראו גם: בן ששון, Maimonides Studies, כרך ב עמ' 18-22, 28 [במיוחד בהערה 45]; גויטיין, חברה, כרך ב, עמ' 498-499, וראו: פרידמן, הרמב"ם וזוטא.

141 כ"י TS NS 309.65.

142 להלן: מבואות, פעילותו, המעתיק.

תפקיד פעיל במחלוקת על מנהגי התפילה.¹⁴³ לא עלה בידי למצוא עדויות על תהליכי היקלטותו של רירה"ס במצרים. האם היו לו קרובים או מודעים בה? האם היו לו קשרים קודמים עם אנשים במצרים? האם הגיע לסביבה מכירה, אוהדת ומסבירת פנים? כל שבידינו הוא רק תאריכים אחדים, אשר בהיעדר פרטים נוספים, אפשר אולי לראות בהם מעין ציוני דרך לחייו במצרים:

- 1 שלהי 1196 - ספרא דדייני באלכסנדריה.¹⁴³
 - 2 מרחשוון 1198 - הדרשה בבית הכנסת 'הקטן' באלכסנדריה.¹⁴⁷
 - 3 סיון 1206 - תאריך תשובה.¹⁴⁴
 - 4 שבט 1207 - תאריך תשובה.¹⁴⁴
 - 5 קיץ 1207 - הספד בנו של ה'רייס' [ראש הקהל] בפסטאט.¹³⁹
 - 6 ניסן 1210 - סיום כתיבת התורה וההפטרות.¹⁴¹
 - 7 ניסן 1211 - פוסק במחלוקת על מנהגי התפילה.¹⁴³
- כאמור לעיל, אין בידינו כל פרטים על חייו בין הפרקים האלה. גם אין בידינו פרטים על חייו אחרי התאריך האחרון הנ"ל. התאריכים המעידים על ישיבתו בפסטאט הם מהתקופה שאחרי מות הרמב"ם. מיעוט הראיות אינו מאפשר אף לא לייחס להן משמעות.¹⁴⁵

ב. הדרשה באלכסנדריה

סיפור הדרשה באלכסנדריה הוא, לדעת, ציון דרך חשוב בתהליך היקלטותו של רירה"ס במצרים, וכפי שאראה להלן, היו לו עוד משמעויות חשובות נוספות. הדרשה התקיימה בשבת פרשת 'וירא', שנת א'תק"י לשטרות, ד'תתקנ"ט, [מרחשוון] 1198, בבית הכנסת ה'קטן' באלכסנדריה, הוא בית הכנסת שבו התפללו לפי נוסח הבבליים.¹⁴⁶ להלן סיפור האירוע בלשונו של רירה"ס:¹⁴⁷

- 1 כָּנַל סַבֵּת וִירָא אֵלָיו מִן כְּסִנְתָּנָא הִדֵּה וְהִי סִנָּה אֶתְקִי לַעֲטִי
- 2 דְּרֵשֶׁת¹⁴⁸ בָּאלֶאסְכַּנְדְּרִיָּה פִי אֶלְכְּנִיסָה אֶלְצִיָּרָה
- 3 וְאֶנְסָאק אֶלְדְּרָאשׁ עָלֵי אֶלְכְּלָאם פִּי אֶלְצִלָּא
- 4 פִּהִינָת אֶצֶל וְגוֹיָה אֶלְצִלָּא מִן אֶלְנָץ וְאֶלְנָקֶל
- 5 גְּמִיעָא וְדִכְרַת אִיִּצְא טְרַפָּא מִן פִּקָּה
- 6 הִדָּא אֶלְפֶּרֶץ חֶסֶה מֵא לֶאקִי בָּאלוּקָת וְאֶכְדֵּת

143 ראו: פרידמן, התנגדות [כ"י ENA 1267.8-11].

144 ראו: פרידמן, ירושת, עמ' רנד [כ"י TS 8J14.3].

145 להלן: מבואות, הביוגרפיה, רירה"ס והרמב"ם.

146 על בית כנסת זה ראו: פרידמן, התנגדות, עמ' 73; מרים פרנקל, קהילת יהודי אלכסנדריה בתקופה הפאטמית והאיובית - דיוקנה של עילית מנהיגה, תשס"ב.

147 כ"י TS G2.102.

148 רירה"ס השתמש כאן בפועל העברי בצורתו הערבית.

- 7 אן אֲבִיךָ שָׂרָךְ הִדֵּה אֲלֻצְמָה מִן אֲלַעֲדָד אֲעִנִי
- 8 שְׁמוֹנֶה עֶשְׂרֵה וְאֵן <<כְּתִירָה מִן אֲלֻצְמָה>>
- 9 אֲשִׁיחַ כְּתִירָה מוֹצִיעָה <<מִרְכָּבָה> עֲלִיהָ תֵּם עֲדִידָת
- 10 מִן דִּלְךָ ט"ו וְגִ'הָא כִּנֵּת <<אֲעֲרָפְהָא>> <<עֲרַפְתָּהָא> בַּעֲצָהָא
- 11 תִּנְאֲחִיתָהּ מִן אֲלַתְלָמוּד <<וְתִלְמוּד אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל>>
- 12 אֲלֵהֶבֶלִי וְאֲלֵתִלְמוּד אֲלִירוּשְׁלָמִי וְאֲלֵבְרִיתוֹת וְבַעֲצָהָא וְאֲכִידָתָהּ
- 13 <<מִן>> <<עֵן>> <<אֲסַתְכְּרָאג'>> אֲלַעֲלָמָא אֲלַמְתָּאכְרִין וְבַעֲצָהָא
- 14 מִמָּא אֲסַתְכְּרָג'תָּה אֲנָא וְכָאן בַּאֲלַחֲצִרָה
- 15 שַׁכְּךָ מִן תַּפְלִיס¹⁴⁹ יִקָּאֵל לָהּ מ' (שְׁמִרְיָה / שְׁאֲרִיתָ?) ש"צ

תרגום:

[הוספות סגנוניות - בסוגריים מרובעים; המחיקות שבמקור - לא תורגמו].

(1) בשבת פרשת 'וירא' בשנה הזאת, [היא] שנת א'תק"י לשטרות, (2) דרשת באלכסנדריה בבית הכנסת הקטן. (3) הדרשה נסבה על דיון בתפילה. (4) אני הסברתי את עקרון חובת התפילה על פי התורה שבכתב ושבעל פה (5) גם יחד, וגם מניתי קצת מהלכות (6) המצווה הזאת בהקשר למועד המתאים. והתחלתי (7) להסביר את חשיבות המספר הכולל [של הברכות], כלומר, (8) שמונה עשרה, וכי (9) עניינם רבים כלולים בו. אחר כך מניתי (10) מהם חמישה עשר ביאורים אשר ידעתם, חלק מהם (11) הרכבתי מהתלמוד (12) הבבלי והתלמוד הירושלמי והברייתות; והבאתי גם (13) ממה שחידשו החכמים האחרונים, וקצת [גם] (14) ממה שחידשתי אני. ונכח [שם] (15) אדם מ[העיר] תפליס ושמו מ' שמריה [שארית] ש"צ.¹⁵⁰

סיפור הדרשה הוא סיפור אוטוביוגרפי חשוב:

א. לפנינו עדות אישית ראשונה על שהייתו של רירה"ס במצרים. העדות הקודמת, מעשה בית דין מחודש טבת ד'תתקנ"ז, היא נסיבתית בלבד.¹⁵¹

ב. העובדה שניתנה לרירה"ס הרשות לדרוש בשבת בבית הכנסת, מעידה על היקלטותו בקהילה הבבליה באלכסנדריה ועל ההכרה בו כתלמיד חכמים.

ג. דיווחו על תוכן הדרשה ועל מספר ההסברים שנתן למספר הברכות שבתפילת העמידה, מעיד על היקף ידיעותיו בספרות חז"ל ובספרות הגאונים [שורה 13 - החכמים האחרונים].¹⁵²

149 הזיהוי לא ודאי, במקור - כתיבה על כתיבה [אם הקריאה תפליס נכונה, מסתבר שהכוונה לטיביליסי בירת גרוזיה, מע"פ].

150 זיהוי השם אינו ודאי. מהעובדה שרירה"ס מציין במיוחד את נוכחותו נראה, שהיה אדם נכבד, וכי היה חשוב לרירה"ס שישמע את דרשתו [בהמשך כותב רירה"ס שהלך בקש שיכתוב לו את הדרשה בלשון הקודש. מע"פ]. ש"צ - משמעו נְסִימָרָה [ישמרהו] צוּרָה [העורכת].

151 ראו להלן: מבואות, פעילותו, בלברות.

152 בהוספת שוליים לסיפור הוא מעיר על הוספת ברכת המינים.

- ד. עדות נוספת להיקף השכלתו התורנית - הדיווח על הסברים מקוריים [שורה 14]. חלק מההסברים הנרמזים כאן, רשומים בסעיפים אחרים בכתב יד זה ובאחרים,¹⁵³ והם נדונים בפרק אחר במחקר זה.¹⁵⁴
- ה. בחירת נושא הדרשה יש בה גם הד למחלוקות בעניין מנהגי התפילה בין הבבליים והאיי"ם¹⁵⁵ [בהמשך הדף מזכיר רירה"ס את הדברים שאמר בגנות הפיט, והעניין הוא שייך למחלוקת הנרמזת].
- ו. מסתבר, שמעמד הדרשה נחשב מאוד בעיני רירה"ס. הוא ראה בו נקודת ציון משמעותית בחייו והוא חוזר ומזכירו גם בכתב יד נוסף.¹⁵⁶

כ"י TS G 2.102

153 כ"י TS NS 216.1, עמוד א.

154 להלן: המקורות, הלכה.

155 ראו: פרידמן, התנגדות.

9. רירה"ס והרמב"ם

כאמור, אין אנו יודעים מתי בדיוק הגיע רירה"ס לפסטאט והתיישב בה. גם אין בידינו כל מידע מדויק על קשרים אישיים בין רירה"ס ובין הרמב"ם. אבל יש בידינו ראיות רבות שרירה"ס הכיר היטב את חיבורי הרמב"ם ואף השתמש בהם. לכן, קצת תמוה בעיני, שבכל הפריטים שבדקתי, לא מצאתי, אף לא פעם אחת, שרירה"ס מזכיר את הרמב"ם בשמו, אבל מצאתי יותר מפעם אחת שהוא מזכיר את משנה תורה בכינויו הנפוץ 'אלחיבור'.¹⁵⁶ ב'בירורים' לטקסטים המבוארים יצינו מקרים רבים שבהם רירה"ס מסתמך על הרמב"ם, או חולק עליו. כאן יודגש, כי ההשפעה העיקרית של הרמב"ם על רירה"ס היא בסיסטמטיזציה. שיטתו של הרמב"ם בריכוז החומר ההלכתי שבתלמוד ובמיונו, כפי שנקט ב'משנה תורה', היא שהתוותה, לדעתי, את רירה"ס בחלק מחיבוריו, בעיקר ב'נקטאתא דתלמודא'.¹⁵⁷ רירה"ס הכיר היטב הן את פירוש המשנה והן את משנה תורה.¹⁵⁸ מצאתי דוגמאות רבות של זיקה ברורה בין כתבי רירה"ס ובין חיבורי הרמב"ם והן צוינו במקומות המתאימים. ראוי לאזכור מיוחד השפעת 'ספר המצוות', המתבטאת בניסוחיו של רירה"ס בחלק מחיבוריו בהלכה.¹⁵⁹ גם בכתב יד TS Ar.18(1).162, עמודים ח ו-ט, שבו מסביר רירה"ס את היווצרות התורה שבעל פה, ניכרת השפעת הקדמת הרמב"ם לפירושו למשנה.

בצד ההשפעה הרבה, אנו מוצאים גם עניינים שבם אין רירה"ס מקבל את דברי הרמב"ם ואף חולק עליו, למשל:

בפירושו למשנה:

- א. כ"י ENA 1267.4, בבלי, בבא קמא עה ע"א, 'תשחורת': רירה"ס מפרש על פי 'הערור' ולא כפירוש הרמב"ם במשנה אבות ג יב.
- ב. כ"י TS Ar.18(1).162, עמוד ו, משנה ברכות ה; רירה"ס מונה יותר מצבים של כובד ראש או של שחוק וקלות ראש.

בהלכה:

הערות למשנה תורה:

- א. בכ"י TS NS 100.21, עמוד ב, רירה"ס מעיר על ההבדל שבסדר הדיונים במשנה מנחות ג ז, הדנה במזוזה, תפילין וציצית בזה הסדר, לבין הסדר ב'משנה תורה' - תפילין, מזוזה וספר תורה כיחידה אחת, ואילו הלכות

156 למשל: כ"י TS K6.170, עמוד ב; כ"י TS C2.146, עמוד ב.

157 להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, אוספים, נקטאתא דתלמודא, וגם: מבואות, השיטות, פתיחה.

158 למשל: כ"י TS C2.146, עמוד א, שבו מפרט רירה"ס את הספרים השונים של 'משנה תורה'; וכן כ"י TS K6.170, עמוד ב, שבו הוא מספר על תוכניותיו להעתיק את 'אלחיבור' [=משנה תורה] בארבעה עשר מגילד [כרכים]. ראו גם להלן: מבואות, פעילותו, המעתיק.

159 להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, הלכה; וגם: מבואות, השיטות, פרשנות, הלכה.

ציצית כיחידה נפרדת.

- ב. בכ"י TS K11.35, באחת הפסקאות שבעמוד זה, קובע רירה"ס כי **"ג'מיע מא פי ספר זמנים לאזם פי כל זמאן ומכאן מא עדי מצות שקלים"** [=כל מה שבספר זמנים חייבים בו בכל זמן ומקום, חוץ ממצוות שקלים], וזאת כדי להסיר ספקות מלב הקוראים.
- ג. בכ"י TS Ar.47.74, רירה"ס מונה את ששת האיסורים הנכללים באיסור כלאיים, בסדר שונה מזה שבספר המצוות.
- ד. בכ"י ENA 1267.13, מסתייג רירה"ס מקביעתו של הרמב"ם בעניין 'טהרו של מזבח'.

פסיקה שונה:

מצאתי פעמים אחדות שרירה"ס קובע הלכה שלא כמו הרמב"ם:

- א. כ"י TS K11.35, בהמשך לנאמר לעיל בסעיף ב בהערות למשנה תורה, קובע רירה"ס **"וכדלך ג'מיע מא פי ספר אהבה לאזם פי כל זמאן ומכאן מא עדי מצות ספר תורה"** [=וכן כל מה שבספר אהבה חייבים בו בכל זמן ומקום חוץ ממצוות ספר תורה]. על פניו נראה, שרירה"ס חולק בכך על פסיקתו של הרמב"ם, ש"מצוות עשה על כל איש ואיש מישראל לכתוב ספר תורה לעצמו", הלכות ספר תורה, ז א.¹⁶⁰
- ב. כ"י ENA 1340.3, בעניין סדרי ביעור חמץ בערב פסח שחל בשבת קובע רירה"ס שהלכה כר' אלעזר, כדעת הרי"ף, ולא כרמב"ם, חמץ ומצה, ג א.
- ג. כ"י TS Ar.18(1).163, רירה"ס מביע ביקורת על רשימת הפטורים משיבה בסוכה, כפי שפירט אותם הרמב"ם. הוא קובע, כי הרמב"ם 'אגפל' [=התעלם] ממספר פטורים הנמנים בגמרא.¹⁶¹
- ד. כ"י ENA 1267.7, בעניין חלות איסור פיגול על לוג שמן של מצורע, פוסק רירה"ס לא כרמב"ם.¹⁶²

פן נוסף של קשרי רירה"ס והרמב"ם, אפשר לראות בתוכניותיו המפורטות להעתיק את 'משנה תורה'.¹⁶³ רירה"ס אף העתיק קטע מתשובה שהשיב הרמב"ם לר' אפרים הדיין מצור, בעניין שתיית הנזיר יין של קידוש או של הבדלה.¹⁶⁴

אחד התארים שבם כינה רירה"ס את עצמו הוא 'הרב הגדול' או 'הרב הגדול בישראל',¹⁶⁵ תארים שבם כונה גם הרמב"ם בפניות אליו.¹⁶⁶ הרמב"ם לא העריך תארים

160 ראו גם: ספר המצוות, עשה יח, מהדורת קפאח, עמ' סז-סח.

161 בבלי, סוכה, כו ע"א.

162 ראו גם להלן: מבואות, השיטות, פרשנות, הלכה.

163 להלן: מבואות, פעילותו, המעתיק; ראו גם לעיל: הערה 158.

164 להלן: מבואות, פעילותו, עיסוקים, לבלרות.

165 לעיל: מבואות, הביורגפיה, ראש הסדר.

166 לעיל: מבואות, הביורגפיה, ראש הסדר.

מעין אלה והגדירם "פטומי שמא בעלמא",¹⁶⁷ ועל נושאייהם התבטא בזלזול רב, "ויש מי שנקרא ראש ישיבה"¹⁶⁸ ואפילו בר בי רב דחד יומא ליתיה".¹⁶⁷ קשה לקבוע, מסיבות כרונולוגיות, אם דברים אלה יכלו להיכתב אישית נגד רירה"ס, אך ניסוחם מבטא את יחסו של רירה"ס לנושאי תוארי כבוד, שבעיני הרמב"ם נראו מפוקפקים וחסרי יסוד. ואולי התייחס הרמב"ם בחוסר כבוד זה גם לרירה"ס, ומכאן, אולי, מערכת קרירה של יחסים שהביאה להתעלמותו של רירה"ס משמו של הרמב"ם, למרות השימוש הרב שעשה בכתביו. ואולי מקורה במחלוקת שבין הרמב"ם לרשב"ע, רבו של רירה"ס.¹⁶⁹ בימי ראב"ם נראה שמעמדו של רירה"ס התחזק, וכאמור אנו מוצאים אותו פוסק במחלוקת על מנהגי התפילה.¹⁷⁰

10. הערכת רירה"ס

פתיחה

כבר צוין לעיל בהקדמה, כי עד לתחילת חקר הגניזה לא היה בידינו כל מידע על רירה"ס. גם מהמעט שעלה בידי החוקרים ללקט מפריטי הגניזה, מתקבלת תמונה חלקית מאוד, רחוקה מלהציג בפנינו תמונה רחבה של האיש. בתוספת לפרטים בסעיפים דלעיל, אנסה לסכם דברי הערכה על האיש. יש בכתבי היד הרבה ביטויים של הערכה עצמית נמלצת, ודברי שבח של אחדים מבני דורו, נמלצים לא פחות. מכאן ואילך – דממה מוחלטת במשך כשבע מאות שנה, עד לתחילתו של חקר הגניזה בתקופה המודרנית.

להלן נסקור את הערכת רירה"ס לפי הסדר הבא: הערכה עצמית; הערכות של בני דורו [הערכות של חוקרי גניזה מהדורות האחרונים הובאו לעיל, מבואות, מצב המחקר]; ולבסוף ננסה להעריך אותו על פי המצאי ממחקר זה.

א. הערכה עצמית

נוסף לתארים שבם חתם רירה"ס את שמו,¹⁷¹ אנו מוצאים גם דברי תשבחה עצמית ברוח ה'מפאכרה' [=התרברבות] של השירה הערבית הקלאסית,¹⁷² שקנתה לה שביתה גם בשירה העברית בימי הביניים.¹⁷³ כך למשל, בכ"י TS NS 309.65, הוא כותב בכוותרת:

167 משנה, בכורות ד ד.

168 רירה"ס כונה גם 'ראש ישיבת גאון יעקב', לעיל: הביוגרפיה, ראש הסדר.

169 על המחלוקת, ראו: שילת, אגרות יח-כ, חלק א, עמ' רעג-שיד; איגרת כב, שם, עמ' שעה-שצד; איגרת כה, עמ' תיט-תכב.

170 ראו: פרידמן, התנגדות.

171 לעיל: הביוגרפיה, ראש הסדר.

172 ראו: גולדציהר, קיצור, עמ' 17; ניקולסון, הספרות, עמ' 85.

173 ראו: ילון, השירה הספרדית, עמ' 37-38; שירמן-פליישר, השירה העברית בספרד המוסלמית, עמ' 350, 392, דוגמאות רבות באנתולוגיה של שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובנס, למשל: שלמה אבן גבירול, כך א, עמ' 192, 227, ועוד רבים אחרים.

"נץ אלכטבה קבל אלדראס" [=נוסח הפנייה (אל הקהל) לפני הדרשה] ובהמשך:

- 1 **"שמעו אחי דברי תורה מפי מרנו ורבענו ואדינו יוסף**
- 2 **הרה הגדול ראש סדר ירום הודו ויגדל כבודו חמוד מרנו**
- 3 **ורבענו ואדינו יעקב הרה המובהק ראש בי רבנן זצ"ל."**

מניסוח דברי הפנייה, לא ברור בוודאות מי היה הדובר ב'כטבה', האם היה זה רירה"ס עצמו, או אולי המנחה, אחד מחכמי הקהל שהציג את הדרשן, הוא יוסף. שימוש בתארים כאלה והדומים להם היה נהוג ומקובל בפניות אל חכמי הדור;¹⁷⁴ אבל, על סמך הדוגמא הבאה אני נוטה לשער כי הדובר הוא רירה"ס עצמו, מה עוד, שהדברים כתובים בכתב ידו של רירה"ס [ייתכן שרירה"ס רצה להציע נוסח דברים למי שיציג אותו לפני הקהל]. באותו עמוד של כתב היד, בפינה השמאלית העליונה, בשורות אלכסוניות מימין לשמאל כלפי מטה, כתב רירה"ס 'נץ כטבה' אחר:

- 1 **"אחינו בית ישראל**
- 2 **גשו הנה ושמעו את**
- 3 **דבר יי**
- 4 **אלהיכם."**

פנייה זו מזכירה בניסוחה את דברי שאול המלך אל העם - "גשו הלם כל פנות העם",¹⁷⁵ ואת הפנייה לאזורים ותומים בהמשך הפרק.¹⁷⁶ בביטוי 'דבר יי' התכוון רירה"ס כמובן לדברי תורה, אך בשימוש בביטוי הזה מפי בשר ודם יש, לדעתי, הרבה מעבר ל'מפאכרה' המקובלת.¹⁷⁷

ב. הערכת בני דור

ניסוח דברי ה'מפאכרה' ב'נץ אלכטבה' מקביל לניסוח פניות אליו מבני דורו. בשאלה שהופנתה אליו בענייני תפילה אנו קוראים [כ"י TS NS 194.2a] את הפנייה הבאה:

- 1 **"מא יקול [=מה אומר] מרנו ורבענו ואדינו יוסף הרה הגדול ראש**
- 2 **הסדר ירום הודו ויגדל כבודו חמוד מרנו ורבענו**
- 3 **ואדינו הרה המובהק ראש בי רבנן זצ"ל."**¹⁷⁸

174 ראו למשל: רמב"ם, תשובות, חלק א עמ' 191; חלק ב עמ' 495, 510; ועוד.

175 שמואל א, יד לח.

176 שם, שם, מא.

177 על ההתפארות העצמית ראו גם: גינת, עמ' 33, הערה 18, וכן להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, שירה - "אנכי אנכי המלך". אף על פי שהשימוש בביטוי 'דבר ה' בקשר לדבר תורה נסמך על מקורות היהדות, יש בו גם משום תקבולת למקובל באיסלאם. בביטוי 'דבר יי' יש השפעה איסלאמית, כי כל מסלם מאמין המצטט פסוק מן הקראן יקדים לו את הביטוי 'קאל אלה' [=אמר האל].

178 ראו: פרידמן, התנגדות, עמ' 87. ראו גם: כ"י TS NS 194.2.

כ"י TS NS 194.2a

ייתכן שניסוח זה הוא שהשפיע על רירה"ס להשתמש בו ב'נץ אלכטבה',¹⁷⁹ או שבשני המקרים מדובר בנוסחה קבועה. דברי תשבחה [=מדיח] אנו קוראים גם בשני שירים שחיברו לכבודו שניים מבני דורו. ב'מחקרי גניזה'¹⁸⁰ מביא שייבר שני שירים שחיברו [=קאל=אמרו] לכבודו שניים מנכבדי הקהילה ומנהיגיה [כ"י. MS. Kaufmann No. 160], כל אחד מהם מכונה 'אלרייס' [=הראש=נשיא]. האחד הוא אבו אסחק, המוזכר גם ברשימות הביבליוגרפיות של רירה"ס,¹⁸¹ השני הוא אלשיך אבו אלפצ'ל, שהיה מראשי הקהל בדורו של הראב"ם,¹⁸² בצד כל אחד מהם רשום שם המחבר. השירים כתובים לפי כללי השירה העברית בימי הביניים, במשקל היתדות והתנועות ובחרוז מבריש 'שות'. המשקל והחרוז שווים בשני השירים.¹⁸³

179 לעיל: מבואות, הביוגרפיה, הערכת רירה"ס.

180 ראו: שייבר, מחקרים, עמ' 334-335. וגם: שייבר, חומר, עמ' 326, כ"י. MS. (Budapest) Kaufmann No. 160.

181 ראו: אלוני, שתי רשימות אוטוגרפים, עמ' 240, שורות 37, 47.

182 ראו: מאן, היהודים, ב עמ' 327.

183 ראו: שייבר, מחקרים, עמ' 332.

השיר הראשון -

השיר השני -

1	לראש סדר בגרנות ¹⁸⁴ דת מדושות	1	אדון תורה [נ]סמך מישיבה
2	וכל חכמות ישנות וחדשות	2	כראש סדר וקם בשתי קדושות
3	תבונות כאמהות לו כבושות	3	אבי החכמה ¹⁸⁵ יליד משרה ¹⁸⁶ נשיא חן
4	וענינות כסוסיות לו חבושות	4	ומדותיו בכל לעון דרושות
5	וראש סדר ובר ראש הי רבן	5	עמו נוטף כמור עובר ¹⁸⁷
6	ומהורים תעודות לו ירושות	6	הרוב חכמות ישנות וחדשות
7	ומפי ראש ישיבה הוא מרופד	7	אשר להבש פאר מלכות ההבל
8	התפוחים מסומך באשיות ¹⁸⁸	8	ושבו הארצות לו כבושות
9	ומשניות שניות בין שפתיו	9	שלחו אל לארצנו למחיה ¹⁸⁹
10	והריתות ומדרשות דרושות	10	לרפא הכאבות האנוש[ות]
11	וגם ספרא וספרי עם מכללתות	11	גדול דעה גדול עצה ¹⁹⁰ גדול שם
12	ותוספתות ואגדתות רחושות	12	כאילו הגדולות לו ירושות
13	והתלמוד ופירושו סדורים		
14	עלי פיהו וקושיותיו פרושות		
15	צהי כל לה למחמד הנפשות		

[במקור, בכתב היד, שני השירים מופיעים אחד מתחת לשני, כאשר בכל שיר - כל שתי שורות כתובות למעשה בשורה אחת עם רווח באמצע, כעין שני טורים. ל"ג בחר להציג את השירים זה לצד זה (העורכת).]

השיר הראשון הוא בן חמש עשרה שורות. הוא פונה אל "ראש סדר בגרנות", רמז לסנהדרין שהיתה יושבת בחצי גורן. ראש הסנהדרין מכונה 'ראש סדר', רמז לתוארו של יריריה"ס וכאילו הוא במעלת נשיא הסנהדרין. אבו אסחק מתאר את חכמתו הרבה ואת הבנתו העמוקה ש"ענינות כסוסיות לו חבושות", כלומר הכל מאורגן ומסודר, דבר דבור על אפניו. הוא מציין את ייחוסו של יוסף, "בר ראש בי רבנן", את רבותיו המעולים ובעיקר את בקיאותו הרבה בכל ענפי הספרות התורנית, ש"כולם סדורים

184 סנהדרין היתה כחצי גורן עגולה, בבלי, חולין, ה ע"א.

185 ישעיהו ט ה.

186 שם, ט י. שיר השירים, ה יג [לפי המקצב נראה לי ששורה זו איננה שלמה וסיימה חסר].

187 בראשית מה ז.

188 שיר השירים ב ה [כנראה רמז לסמיכתו מידי ראש הישיבה ר' שמואל בן עלי, השוו בשיר השני שורה 1, מע"פ].

189 בראשית מה ז.

190 על פי ירמיהו לב יט.

190 א בוודאי צ"ל 'ארון התורה', ראו: פרידמן, כתבים מימוניים, עמ' 213 ואילך [מע"פ].

עלי פיהו". השיר השני נראה כהמשך ישיר לשיר הראשון. אלמלא נכתב בצידו "קיל [=נתחבר על ידי] אלשיך אבו אלפצ'ל", ניתן היה להניח כי לפנינו שני חלקים של אותו השיר. נראה שאבו אלפצ'ל המשיך את אשר כתב אבו אסחק, מאותה נקודה שבה מסתיים השיר הראשון. גם אבו אלפצ'ל מהלל את מעלותיו של רירה"ס. הוא מצמיד לו תואר כבוד "אדון תורה",¹⁹⁰ ומכנהו גם "נסמך מישיבה", פרט ביוגרפי שלא מצאתיו בכתבים אחרים בגניזה. הכוונה היא ללא ספק לישיבת בגדאד המכונה בשיר השני [שורה 7] 'בבל'. הכותב מסיים בהבעת תודה לבורא עולם אשר "שלחו [=את רירה"ס] לארצנו למחיה", רמז לדברי יוסף בן יעקב המשביר לאחיו,¹⁸⁹ וגם "לרפא הכאבות האנושות". ביטוי זה עשוי להישמע כמטאפורה בלבד, אבל ייתכן שהוא רומז להתמחות נוספת של רירה"ס, ברפואה, לאור המלצותיו החמות על ידע במדע הרפואה,¹⁹¹ לאור היכרותו אותה¹⁹² ואף הסתמכותו עליה במקומות אחדים בפירושו.¹⁹³ מן הראוי לציין כי בשני השירים לא הוזכרו במפורש השמות יוסף ויעקב, אלא ברמזים בלבד, אם כי ברורים. גם השימוש בתארים 'ראש סדר' ו'ראש בי רבנן' רומזים במפורש לרירה"ס ולאביו. גם אם נתעלם מן המליצות הגבוהות המקובלות בשירי התשבחה,¹⁹⁴ אין ספק שרירה"ס מוצג לפנינו כתלמיד חכמים מובהק וכאישיות נכבדה בקהילת פסטאט.¹⁹⁵ לא צוינו לא הנסיבות ולא התאריכים של חיבור השירים. אני משער, שהם חוברו בימי הראב"ם; אלשיך אלפצ'ל חי בימיו של הראב"ם, ובימיו של הראב"ם בלט מעמדו המכובד של רירה"ס.¹⁹⁶

במחקר החדש

כאמור, הערכות רירה"ס במחקר החדש סוכמו לעיל: מבואות, מצב המחקר.

ג. הערכה עפ"י הגניזה, לפי המצאי ממחקר זה

מאן, גינצבורג ואברמסון הכירו, מי פחות ומי קצת יותר, רק חלק מכתבי רירה"ס ולכן לא מקובלות עלי לא ספקנותו הגורפת של גינצבורג וגם לא ספק הציניות בהערותיו של אברמסון, כי "לפי שעה" לא ראה אף לא כתב יד אחד, לא מפירוש המשנה ולא מפירוש ההלכות. כמאה ושלושים פריטים קטלוגיים, שעניינם פירושים בתורה שבעל פה¹⁹⁷ ובהלכה,¹⁹⁸ הנדונים בחלק השני של מחקר זה ועוד עשרות העוסקים בפרשנות מקרא, בתפילה, או אוספים אנציקלופדיים ואחרים, מעידים על כך שיש להתייחס יותר ברצינות להצהרותיו ולכוונותיו של רירה"ס. אין ספק,

191 ראו: אסף, פירוש לסידור, עמ' 65.

192 ראו לעיל: מבואות, הביורפיה, השכלתו.

193 ראו בחלק ג, בפירושו לבבלי, כתובות, סב ע"ב.

194 ראו: ילין, השירה הספרדית, עמ' 38-40; שירמן - פליישר, ספרד, עמ' 270, 476; ועוד.

195 ראו: מאן, היהודים, א, עמ' 243: Eminent Scholar.

196 ראו השאלות שנשאל בשנת 1211 בעניין מנהגי התפילה: פרידמן, התנגדות, עמ' 87 ואילך.

197 הלל: מבואות, פעילותו, המחבר, תושב"ע; ובחלק השני של המחקר.

198 הלל: מבואות, פעילותו, המחבר, הלכה; ובחלק השני של המחקר.

שהוא אכן התכוון לפרש את המשנה כולה "בלשון ערבי" ואף ביצע, לפחות חלקית, את תוכניתו, וכן ביחס לתוכניתו לפרש את התלמוד וההלכה. קביעותיו של אברמסון אפוא, אינן מדויקות. להצדקתו נאמר, כי הוא סייג אותן במילים "לפי שעה", ובכך הודה שקביעתו היא זמנית. זמניות זו הוכחה לדעתי בחלק השני של מחקר זה.

תוכניותיו האנציקלופדיות¹⁹⁹ של רירה"ס מראות על חשיבה יצירתית, על ראייה ארוכת טווח ועל מודעות עמוקה לצרכים הלימודיים הדחופים של בני דורו. הנגישות לאוקיינוס הידע של הספרות התלמודית והבתר-תלמודית, הלכה וקשתה עם התרבות כמיות החומר. היה צורך מאולץ לערוך מאספים ולרכז את החומר כשהוא ממוין לפי נושאים. דוגמת מה שעשו ר' שמעון קיירא, הרי"ף, ובעיקר הרמב"ם בהלכה - תכנון וניסוח רירה"ס לעשות באגדה. לכך נועד חיבורו 'נקטאתא דתלמודא', כפי שמוכח מהתוכנית שהתווה רירה"ס בכ"י TS NS 308.39²⁰⁰ ובעוד מספר כתבי יד.²⁰¹ לא מעטים, ביניהם גינצבורג ובנדיקט, טעו באבחון נכון של אופי החיבור הזה. ראוי לציין את פריצת הדרך בחשיבה זו, שהרי תוכניות אנציקלופדיות כאלה החלו להתבצע רק במאה העשרים, באוספים דוגמת אוצר הגאונים, תורה שלמה, ספר האגדה ואחרים.

גם בחיבוריו בהלכה²⁰² באות לידי ביטוי אותן התכונות שצוינו לעיל. מחד גיסא, חיבורו 'הלכות קטנות'²⁰³ הוא בעצם מעין 'מודל אב' ל'קיצור שולחן ערוך', ומסרתו לתת בידי האדם מישראל ספר עזר נגיש לשימוש יומיומי; מאידך, ההלכה המבוארת, שהיא מעין השלמה ל'משנה תורה' על ידי הבאת המקורות התלמודיים למי שרוצה להעמיק בלימוד ההלכה, לבדוק את מקורותיה, ואולי גם לאפשר למעיין לחלוק על פסיקות קודמיו. גם בחיבורים אלה פרץ רירה"ס נתיבות חדשות.²⁰² לעומת זאת, אינני יודע להסביר מה הניע אותו לחבר פירוש למשנה, כאשר פירושו של הרמב"ם היה לנגד עיניו והוא אף השתמש בו לא מעט,²⁰⁴ וכן לגבי הפירוש לתלמוד, אחרי שהוא עצמו המליץ על פירושו של הר"ח.²⁰⁵ לשתי שאלות אלה אין לי, לפי שעה, תשובות מניחות את הדעת.

מחקר זה עוסק רק בחיבוריו של רירה"ס ואין בו כל כוונה לנתח את אישיותו. אולם, ריבויים של הפריטים הכתובים בתפוזות רבת כיוונים ובמגוון של צורות כתב, לעתים בכתב מרושל מאוד, ורבים מהם דנים בנושאים מנושאים שונים, לפעמים ללא כל קשר ביניהם, מעוררים שאלות אחדות: האם הקפיצה מנושא לנושא מעידה

199 להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, אוספים.

200 להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, אוספים, נקטאתא דתלמודא.

201 למשל: 'ספר רפואות' ו'ספר שדים' - כ"י ENA 1267.6, שניהם מוזכרים בתוכניתו - כ"י TS NS 308.39.

202 להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, הלכה.

203 את שם החיבור שאל כנראה מן הלכות קטנות של הרי"ף. ראו גם: תא-שמע, הספרות הפרשנית, א, עמ' 146, הערה 50.

204 ראו גם: מאן, היהודים, ב' עמ' 131.

205 ראו: אסף, פירוש לסידור, עמ' 65.

על פיזור נפש וחוסר תכנון, כסברת בנדיקט,²⁰⁶ סברה שלדעתי היא מופרכת לחלוטין, כפי שמתברר מעשרות פריטים; ושמא רצה לחסוך בחומרי כתיבה שהיו יקרים? דפים 'מתופזרים' אלה הם, לדעתי, טיטות שבן רשם מיני מחשבות ורעיונות שעלו במוחו כשהיה למד תורה, כדי שלא ישכחם,²⁰⁷ ומתוך כוונה לחזור ולכתוב אותם במועד מאוחר יותר בצורה מסודרת. כמו למשל התוכנית ל'נקטאתא דתלמודא', הכתובה על דף גדול בצורה לא אחידה ולא מסודרת - כ"י TS NS 309.65 - אבל פרטים מחיבור זה אנו מוצאים גם בכמה כתבי יד אחרים.²⁰⁸ העיון בתוכניותיו מעלה שתי שאלות נוספות: האחת - האם היו לו הכישורים המתאימים לביצוען; השנייה - עד כמה עלה בידו להוציאן לפועל. תשובתי לשאלה הראשונה, כפי שעולה מניתוח כתבי היד הנדונים במחקר זה, היא חיובית. אשר לשאלה השנייה - המצאי שבידינו איננו נותן תשובה ברורה וחד משמעית, ואני נוטה להסתייג מן האפשרות שאכן עלה בידו להגשים את כל תוכניותיו.²⁰⁹

- - - - -

לסיום פרק הביוגרפיה, נציין את הנחתו של שייבר על קיומו של בן לרירה"ס, בשם ר' ישעיה, שהלך בדרכי הלמדניות. את הנחתו זו פרסם בכתב העת *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol 35 (1), 1981, pp 145-146, והוא מבסס אותה על כ"י Bodl. MS Heb.b. 13/32.b [העורכת].

- - - - -

206 ראו: בנדיקט, מרכז התורה, עמ' 338, הערה 292.

207 ראו: כ"י Bodl. MS Heb. d. 74/34.b.

208 להלן: מבואות, השיטות.

209 ראו גם: אברמסון, רירה"ס, עמ' 78.

ג. פעילותו של ר' יוסף ראש הסדר

1. פתיחה

רירה"ס היה חרוץ ורב גוני מאוד בפעילותו, הן כמעתיק, הן כעורך-לקטן, הן כפרשן והן כיוזם ומתכנן מפעלים ספרותיים-אנציקלופדיים. עד שנת 2004, זוהו בגניזה ככתובים בכתב ידו, כשלוש מאות פריטים, והם מתפרשים על מגוון של נושאים ותחומים.

כל תיאור או סיכום של פעילותו כבולים במגבלות אחדות:

- א. המקורות: כל כתבי היד של רירה"ס הידועים לנו עד כה, הם מגניזת קהיר.
- ב. המקוטעות: כמעט כל כתבי היד של רירה"ס שהגיעו לידינו ואשר עליהם מתבסס מחקר זה, הם חלקיים.
- ג. המצב הפיזי: חלק גדול מאוד מכתבי היד אינם שלמים, אלא פגומים או קרועים במידה כזו או אחרת.

2. המעתיק

רירה"ס עסק הרבה בהעתקות.¹ מלבד העתקת חיבורים ממש, יש סבירות גבוהה לכך, שרירה"ס עסק בהעתקת ספרים לצורכי פרנסה. עדויות לכך: א. הרשימות הביבליוגרפיות שיטופלו להלן.² ב. תוכנית הספרייה.³

ג. פריטים שהם טיוטות של תוכניות עבודה, הכוללות לפעמים גם מפרט טכני, כגון מספר הכרכים, סוגי הנייר, עלויות, תשלומים וכיו"ב. למשל, בתוכנית עבודה אחת⁴ הוא מצין את מספר הכרכים [=מג'לדאת] המתוכנן:

1 **שבת ועירובין ופסחים מג'לד** [=כרך אחד];

2 **חולין מג'לד** [=כרך]; **תמורה וכריתות ומעילות מג'לד** [=כרך].

רירה"ס לא הגדיר מהו היקפו של מג'לד. מסכת חולין היא מג'לד לעצמה, ולעומתה שלוש מסכתות גדולות - שבת, עירובין ופסחים, גם הן רק מג'לד אחד. ואולי קביעת היקף המג'לד היא על פי התוכן. לעומת חלוקה זו, הרי בכ"י אחר⁵ הוא

1 ראו: אברמסון, רירה"ס; אלוני, אוטוגרפים; ראו: פרנקל, רשימות ספרים, עמ' 346-348, מכנה אותו "המעתיק היוצר"; ראו: גויטיין, חברה, כרך ב, עמ' 228-240. על עבודתם של מעתיקים ראו גם: הערה 11.

2 להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, רשימות ספרים.

3 להלן: מבואות, פעילותו, המתכנן; ראו גם: גינת, עמ' 35-36.

4 כ"י TS Misc.27.4c עמוד ה.

5 כ"י TS K6.170 עמוד ב.

רושם: **"עירובין וגירהא"** [עירובין ואחרות]⁶ - **מג'לד**. ובפריט אחר, **"סידור רבינו סעדיה גאון - מג'לד, הלכות רבנו יצחק אלפאסי - ג' מג'לדא, אלתלמוד אלהלי - עשר מג'לדא"**, ולא פירט את החלוקה הפנימית. כל ניסיון לשער מה הייתה החלוקה הפנימית, איננו יותר מספקולציה. לפעמים הוא רושם גם עלויות, למשל:⁵ **"אלמקרא ואלמש"** [=המשנה] **ואלתל'** [=התלמוד] **ואלהלי'** [=הלכות, הכוונה להלכות הרי"ף]⁸ **ואלחיהור** [=משנה תורה] **ואלסידור** [=סידור רס"ג] **הדה אלו' הסתין דינאר מצריה** [=שישה אלה בשישים דינר מצריים]⁹. בהמשך הוא מונה רשימה נוספת: **"ספר"** [=חמישה חומשי תורה] **אפטארה** [=הפטרות] **ומגילה הדה אלג' העשרין דינאר מצריה** [=שלושה אלה בעשרים דינר מצריים]¹⁰. בכ"י אחר⁹ מפורטות הוצאות ועלויות מסוג אחר, למשל:

1 **ואכד מני אלסופר דרהמין איצ'א**

2 **ואכד איצ'א ד' דראהם**

3 **ואכד אלסופר איצ'א ארהעין דרהם**

תרגום:

(1) לקח [או קיבל] ממני הסופר שני דרהמים (2) ולקח גם ארבעה דרהמים (3) ולקח הסופר גם [או עוד] ארבעים דרהם.

מכאן ניתן אולי להסיק, שרירה"ס היה לא רק מעתיק 'עצמאי' אלא גם מעין 'קבלן', בעל 'מפעל' להעתקת ספרים, והיה מעסיק אנשים נוספים כמעתיקים, אם במעמד של שכירים ואם כקבלני משנה. כך שיער גיל¹⁰, אך לא ציין אסמכתא להשערות; דברי רירה"ס במסמך האחרון המצוטט, מאששים הנחה זו. באותו כ"י⁹ מזכיר רירה"ס גם הוצאות על רכישת חומרי גלם, כגון **"עפוף"** = דיו, **"ג'לוד"** = עורות, כלומר גווילי קלף ועוד. פרטים טכניים נוספים על עבודתו כמעתיק, ניתן ללמוד ממספר קטעים נוספים. למשל, באחת הפסקאות בכ"י שכבר הוזכר לעיל⁵ כותב רירה"ס: **"פי עזמי אנשאללה אכתב אלפאטארה מג'לד ואחד תקטיע אלורק אלהגדאדי מסטרה כ' סטר כט מחקק <מן מצחק>"**¹¹ [=החלטתי, אי"ה, לכתוב את ספר ההפטרות בכרך אחד בגליונות של נייר בגדאדי¹² משורטט עשרים שורות¹³ בכתב מרפרף (חצי מרובע) מן הספר¹⁴].

6 אין פירוט מה הן האחרות.

7 כ"י TS NS 309.65.

8 ראו: אסף, פירוש לסידור, עמ' 65.

9 כ"י TS F5.149 עמוד ב.

10 ראו: גיל, ישמעאל, חלק א, עמ' 458, בהערה: ש"אולי היה לו סופר מעתיק שעבד בשבילי".

11 על העתקת ספרים ראו גם: סדן, לבלרים. ראו גם: מבואות, פעילות, המעתיק, הערה 1.

12 ראו: אלוני, הספר, עמ' 7.

13 הנ"ל, עמ' 9-10.

14 שם, עמ' 8.

בפסקה אחרת באותו הדף, רושם רירה"ס שני מפרטים טכניים להעתקת משנה תורה. האחד:

"פי עזמי אנשאללה אכתה אלחיהור מן כט אלמולך יה מג'לאת¹⁵ תקטיע רבע אלורק אלהגדאדי מסטרה ארהעין סטר" [=החלטתי לכתוב את החיבור - משנה תורה - מכתב ידו של המחבר¹⁶ בשתיים עשרה מגילות (או כרכים) על דפים בגודל של רבע נייר בגדאדי משורטט ארבעים שורות].

בפסקה אחרת הוא כותב שהוא מתכנן לכתוב את 'החיבור' בארבעה עשר כרכים, כל ספר כרך בפני עצמו, על דפים בגודל של נייר בגדאדי, כל אחד בן עשרים ושלוש שורות, בכתב ידו של המחבר. בכ"י אחר⁷ הוא רושם תוכנית לסדר העתקת ספרים:

- 1 פאון[לא.....]
- 2 תם אחצל ספר ואפטארה ומגילה גוילים
- 3 תם אחצל תורה נביאים וכתובים רק
- 4 תם אצן סידור והלכות פ[אסי] ואלפירוש אלכהיר"

תרגום:

(1) תחילה [.....] (2) אחר כך אשלים ספר והפטרות ומגילה על גוילים (3) אחר כך אשלים תורה נביאים וכתובים על קלף (4) אחר כך אערוך סידור והלכות [הרי"ף] והפירוש הגדול.

סדר העתקת הספרים נקבע, כנראה, לפי מידת ההזדקקות להם בחברה היהודית. בגלל פגימות הכתב לא ברור מה תכנן רירה"ס להעתיק בשלב הראשון. בשלב השני נרשמים ספרים המיועדים לשימוש בבית הכנסת - ספר תורה, הפטרות ומגילה. בשלב השלישי - תורה נביאים וכתובים בכרך אחד, כנראה לצורכי לימוד, ומכאן ההבדל בחומר הכתיבה - גוילים או קלף, שהם שתי צורות של עיבוד עור הבהמה הטהורה לחומר כתיבה. בשורה הרביעית הוא מזכיר את הפירוש הגדול, ולא ברור למה בדיוק התכוון, אולי לפירוש המקרא [להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, מקרא]. בפסקה אחרת באותו עמוד הוא רושם סדר העתקת שונה:

- א. סידור רבנו סעדיה מג'לד,
- ב. הלכות רבנו יצחק אלפאסי ג' מג'לדאד,
- ג. אלתלמוד אלהבלי עשר מג'לדאד,

תכנון שכבר מצאנוהו גם בכ"י אחר.⁵ רירה"ס לא הסביר את השוני בין התוכניות השונות, ואולי היו תלויות בדרישות המזמינים. במקום בולט בראש אחד מכתבי

15 נראה לי שהתכוון לכתוב 'מג'לדאד' [=כרכים], כמו בכמה פריטים אחרים המובאים כאן.

16 ראו גם לעיל: מבואות, ביוגרפיה, רירה"ס והרמב"ם; על כתב היד המקורי של הרמב"ם למשנה תורה ועל העתקתו, ראו: פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 531; ראו גם: ש"ז הבלין, במבוא למשנה תורה להרמב"ם, מדע ואהבה, הספר המוגה.

היד,⁷ הוא פותח בפנייה אל קהל קוראיו תוך הצגת עצמו בתוארי התפארות¹⁷ ואחר ממשיך במעין הצהרה אישית. הוא פותח בעברית - "בשם העוזר", הוא ריבון העולמים, ואחר ממשיך בערבית: **אלדי קד עולת עליה מן יומא הדא אלדי הו יום אלאחד תאסע ניסן שנה א'תקכא לש'** [=אשר החלטתי לעשות בו מן היום הזה, יום ראשון, ט' בניסן שנת אלף וחמש מאות ועשרים ואחת לשטרות (היא שנת ד'תתקע, 4 באפריל 1210)]. מן ההמשך אנו למדים, כי השלים את העתקת ספר התורה ואת עריכת הספר על ההפטרות. אחרי כן, תוך מחיקות והעתקות חוזרות, הוא מונה חיבורים שהעתיק או ערך, וכאלה שהוא מתעתד לערוך. אגב כך הוא מציין במיוחד שלושה חיבורים "הי אלצ'רוריה" [=שהם הנחוצים ביותר], והם:

א. סידור התפילה,

ב. הלכות פסוקות,¹⁸

ג. אלפירוש אלכביר [=הפירוש הגדול].

רשימות הספרים לתוכניות עבודה כוללות לא רק ספרות תורנית אלא גם ספרי רפואה. באחת מהן¹⁹ אנו מוצאים שני ספרים בתורת הרפואה, שנחשבו לספרי יסוד בקרב הרופאים הערביים, והם: תפסיר [=פירוש] גאלינוס וכתב [=ספרי] אבוקראט [=היפוקרטס], שניהם בכרך אחד. בכ"י אחר²⁰ הוא מציג את תוכניתו להעתיק את הספר 'אלקאנו' לאבן סינא, עם פירוט מספר הכרכים, סוג הנייר ותוכנו של כל כרך. במצאי הפריטים שבדקתי, ואשר הם העתקות גרידא של מקורות שונים, שלא לצורכי פירוש או סיכומים, מצאתי למעלה ממאה פריטים בתחומים שונים לפי הפירוט דלהלן:

- א. תורה שבעל פה, משנה וגמרא - כשלושים פריטים, מתפרשים על כל חלקי הש"ס; רק אחד מהם מן התלמוד הירושלמי, התחלתה של מסכת ברכות.²¹
- ב. פרשני תלמוד, כולל רש"י - למעלה מעשרה פריטים; חמישה מהם, למעלה מעשרים וחמישה עמודים, מפירושי רבנו חננאל לבבלי, סנהדרין, כולם פורסמו והודפסו,²² פרט לכ"י אחד,²³ פירוש לדף נט ע"א-סע"ב, ודף סג ע"ב-סד ע"ב.
- ג. העתקות מחיבורי הרמב"ם, פירוש המשניות ותשובות - כעשרה פריטים.
- ד. תפילות וביאורי תפילות, בעיקר מסידור רס"ג - למעלה מעשרה פריטים [לא כולל עניינים הלכתיים הנדונים בחלק ג (מקורות, הלכה), במחקר זה].

17 ראו לעיל: מבואות, הביוגרפיה, ראש הסדר.

18 ראו להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, הלכה.

19 כ"י TS NS 298.33.

20 כ"י Bodl. MS Heb. d. 44/85 עמוד ב.

21 כ"י TS F17.50.

22 חלק פורסם ע"י אסף בספר 'איש התורה והמעשה', ירושלים, תש"ו, ופורסמו שנית באוצה"ג למסכת סנהדרין, עמ' תקנא-תקנז [פירוט מספרי כתבי היד - לעיל: מבוא, המאטריה, מקורות החומר, פיצול].

23 כ"י TS F3.21.

ה. תשובות גאונים ואחרים, כולל תשובות רשב"ע ותשובות מ'שער הישיבה' - למעלה מעשרים פריטים.

ו. דרשות ומדרשים לחז"ל לפירושיהם על המקרא ועל ההפטרות, כעשרים פריטים.

ז. שונות, למשל קטע מ'כתאב אלפרג' בעד אלשדה' [=חיבור יפה מישועה] לרבנו נסים, ועוד - כעשרה פריטים.

המגוון, כמו שאנו רואים, הוא רב. נראה לי, שרובם הועתקו לצורכי פרנסה; אולם, מתוכנית הספרייה נראה, שהיו לרירה"ס גם מטרות חינוכיות-השכלתיות. גינצבורג משער,²⁴ שחלק מן ההעתקות הוכנו לצרכים דידקטיים, כי לדעתו, רירה"ס היה גם מלמד תלמוד לנערים, אך לא מצאתי כל אסמכתא להשערה זו.

אפשר לומר, שחלק גדול מן הפריטים שכתב רירה"ס הם בעצם העתקות, שהרי הרבה כתבי יד שנושאים פרשנות או הלכה או דרשות - אינם אלא העתקות סלקטיביות מן הספרות התלמודית והמדרשית או ממקורות בתר-תלמודיים המתייחסים לנושאים הנדונים.¹

3. המתכנן

רירה"ס היה בעל מחשבה יצירתית, פורייה ומרחיקת ראות, עם מודעות עמוקה לצרכים הרוחניים של בני דורו. תכונות אלה, מתגברות בהיקף הרחב של השכלתו,²⁵ הביאו אותו ליזום ולתכנן פרויקטים חינוכיים וספרותיים מקיפים ביותר, אלא שספק רב, לא רק אם עלה בידו להגשים, ולו במידה חלקית, אלא יותר מזה, אם כל התוכניות האלה הן בטווח יכולת הביצוע של אדם אחד. אשר על כן מכנהו אברמסון,²⁶ בנימה ביקורתית, 'איש התכנונים'. לדעתי, יש בכינוי זה יותר ממחמאה, לאדם שהשכיל לראות למרחוק את הצורך הדחוף בכינוסה של ספרות חז"ל לאוספים, מסודרים וממוינים לפי נושאים או לפי קהלי יעד, מפעלים שרק מאות שנים אחריו הוחל בביצועם. את האוספים האנציקלופדיים שתכנן ואף החל לערוך, נסקור להלן בהמשך הפרק. כאן נתאר את תוכנית הלימודים ואת תוכנית הספרייה שהציע למשכיל היהודי.²⁷

בהקדמתו לפירוש הסיידור²⁸ מתאר רירה"ס את הצרכים הרוחניים-הספרותיים של היהודי הלומד, על מגוון דרגות ההשכלה שלו במבנה החברתי-הקהילתי של דורו. מתוך היכרותו את הציבור היהודי, הוא מחלק אותו לארבע דרגות השכלה, מן הנמוכה אל הגבוהה:

הראשונה היא - '**מור**', והוא "מי שאין לו חלק מן הידע [=אלעלם]". מניסוחו של

24 ראו: גנזי שכטר, כרך ב', עמ' 404. ראו גם להלן: מבואות, פעילות, עיסוקים נוספים, הוראה.

25 ראו לעיל: מבואות, הביוגרפיה, השכלתו; וגם: מבואות, פעילות, המעתיק.

26 ראו: אברמסון, רירה"ס, עמ' 78.

27 ראו: אסף, פירוש לסיידור; גינת, עמ' 35-36.

28 כ"י TS K3.1; ראו גם: אסף, שם; גינת, שם.

רירה"ס, לא ברור האם ה'בור' הוא אנאלפאבית, או שהוא יודע לפחות לקרוא. מן הניסוח בערבית, 'אלעלם' [=ידע או מדע], אני נוטה לשער שהוא לפחות יודע לקרוא. **השנייה** היא - 'עם הארץ', והוא מי שלמד "התורה והסידור". במילה 'הסידור' כוונתו לסידור רס"ג. 'עם הארץ' אצל רירה"ס הוא מי שמכיר את חמשת חומשי תורה ואת סידורו של רס"ג, על תפילותיו ופיוטיו והלכותיו; ארשה לעצמי להעיר, שאין זה כל כך מעט.

השלישית היא - 'תלמיד חכם', והוא "מי שמוסיף על אלה כל המקרא וההלכות", והכוונה להלכות הרי"ף, שהן כהגדרתו "אחסן אלהלכות" [=הטובות שבהלכות].

הרביעית היא - 'חכם', והוא "מוסיף עליהם המשנה והתלמוד והפירוש". לא ברור אם 'התלמוד' הוא רק הבהלי, או גם הירושלמי. הוא גם ממליץ על כמה ממפרשי התורה שבעל פה, והם: ר' יצחק בן מלכיצדק לסדרים זרעים וטהרות [משנה], ר' ברוך בן יצחק לסדר קדשים [משנה] ור' חננאל בן חושיאל לסדרים מועד, נשים ונזיקין [בולט בהיעדרו פירוש המשניות להרמב"ם]. דירוג זה של המשכיל היהודי, יש לו חשיבות רבה מבחינה סוציולוגית-תרבותית, אך היבט זה אינו עניין למחקרנו. בעקבות דירוג זה הגה רירה"ס, 'איש התכנונים', רעיון גדול, והוא הכנת ספרייה למשכיל היהודי שתכלול את כל הספרים הנחוצים לאדם מישראל לצורכי השכלתו.

את הספרים האלה הוא מחלק לשתי קטגוריות בסיסיות: **א.** ההכרחי; **ב.** השלמה להכרחי. במסגרת ההכרחי, נכללים כל הספרים שהיהודי זקוק להם כדי להגיע אל המעלה הגבוהה ביותר, מעלת ה'חכם'. רירה"ס תכנן היטב את הכנת השלב הזה של הספרייה, הוא אפילו הגדיר בדיוק את מספר הכרכים שהיא אמורה לכלול.²⁹ יתר על כן, הוא כותב: "התחלתי לעשות את זה לעצמי",²⁹ אולי לשימוש פרטי ואולי כדי שתהיה לו דוגמה להציעה לאחרים. בפירוט הספרים הוא מונה גם חיבורים שחיבר בעצמו [=תצאניפי]. בקטגוריה השנייה, ההשלמה, הוא ממליץ על חכמת הרפואה, כי, לדעתו, ספרייתו של המשכיל צריכה לכלול גם ספרים בתורת הרפואה, שאותה הוא רואה כהשלמה כמעט מחויבת להכרחי. כל יתר החכמות הן בגדר הבלתי הכרחי, והוא "ים שאין לו סוף".²⁹

4. המחבר

פתיחה

בצד עיסוקו בהעתקת ספרים, רירה"ס תכנן, ואף החל לחבר ולערך, חיבורים רבים. בהקדמה לפירוש הסידור,³⁰ הוא מפרט את רשימת חיבוריו [=תצאניפי] והם: פירוש המקרא, פירוש המשנה, פירוש התלמוד, פירוש ההלכות, פירוש הסידור, תלמוד קטן ותלמודא רבה. בהמשך הוא מזכיר את 'ספר הקורות', שהוא, לדעתי,

29 ראו: אסף, שם, עמ' 63, 65, על כ"י TS K3.1.

30 ראו: אסף, עמ' 64 [66].

שם אחר ל"ספר הגדות" הרשום כאחד מחלקי 'נקטאתא דתלמודא', שהוא חיבור אחר של רירה"ס.³¹ באותה הקדמה מוזכר גם חיבור בשם 'מאמר גן עדן',³⁰ גינצבורג מזכיר גם חיבור בשם 'פרקי תשובה וגהינם'.³² לי נראה, ששני מאמרים אלה לא היו חיבורים עצמאיים, אלא נועדו להיות חלק מ'נקטאתא דתלמודא'. עוד יש להזכיר את 'כתאב אלדראשאת'³³ [=ספר הדרשות], שהוא, לדעתי, חלק מפירוש המקרא. עוד מוזכרים 'כתאב אלדראשאת'³⁴ [=ספר התפוח] ו'כתאב אלדריג'³⁵ [=ספר השילוב]. רשימת החיבורים ארוכה ומרשימה. אילו היה משלים את כל חיבוריו והם היו מגיעים לידינו, היה רירה"ס צריך להיחשב לאחד מגדולי היוצרים בתרבות היהודית בכלל.³⁶ מחקרנו זה מתרכז בחיבוריו בתורה שבעל פה ובהלכה, והם יידונו בחלק השני של המחקר. בסעיפים הבאים של פרק זה נסקור בקצרה את מגוון חיבוריו.

א. פירושים לתורה שבעל פה

הפירוש למשנה:

בכ"י BL OR 5554A.18 עמוד א, שעניינו מבוא לפירושו לתלמוד, כתב רירה"ס: **"אחרי שחיברנו ספר חינוך מפירשנו בו פשוטה על משנה הלשון ערבי וכו'".**³⁷ נמצאו למדים ארבעה דברים: א. רירה"ס מודיענו כי השלים פירוש למשנה; ב. אופי הפירוש הוא פשוט; ג. לשונו ערבית; ד. שמו - ספר חינוך. גינצבורג מפקפק בעצם קיומו של פירוש כזה - "ואולי גם כאן צרף מחשבה טובה למעשה".³⁷ פקפוק דומה, אם כי בניסוח יותר זהיר, מביע גם אברמסון - "מפירוש זה לא הגיע לידינו לפי שעה אפילו קטע אחד".³⁸ דבריו אלה נתפרסמו בשנת תש"י-1950, המצאי שבידינו היום מציג תמונה שונה. אכן, לא כל הפריטים המטופלים במחקר זה עונים תמיד לכל ארבעת המאפיינים שטבע רירה"ס. א. לא כולם כתובים ב"לשון ערבי"; ב. בכל כתבי היד שטיפלתי ושבדקתי לא נתקלתי, לפי שעה, בשם 'ספר חינוך'; ג. לא כולם מפורשים בשיטה זהה,³⁹ אך כולם חותרים לבאר את פשט המשנה. קטעי המשנה שנתפרשו, מתפרשים על פני כל ששת הסדרים, אולם לפי המצאי שבידינו לא ניתן לקבוע אם אכן השלים את פירוש "המשנה כולה", ואין בידינו אלא הצהרתו.

-
31	כ"י TS NS 308.39; ראו גם: שייבר, מחקרים, עמ' 8; וראו גם להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, אוספים, נקטאתא דתלמודא.
32	ראו: גנזי שכטר, כך, א, פרקים כב-כג, עמ' 188-205.
33	כ"י TS 8.250.
34	ראו: קרית ספר, שנה ב, תש"ד, עמ' 296. על 'ספר התפוח' ראו גם: דנציג, הלכות פסוקות, עמ' 190, הערה 73, הפסקה הראשונה.
35	ראו להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, הלכה.
36	ראו לעיל: מבואות, הביוגרפיה, הערכת.
37	ראו גם: גנזי שכטר, כך, ב, עמ' 404.
38	ראו: אברמסון, רירה"ס, עמ' 74.
39	על שיטותיו בפירושו, להלן: מבואות, השיטות.

הפירוש לתלמוד:

בהמשך כתב היד שצוטט לעיל כתב רירה"ס: "הבטנו בתלמוד וכו'", כלומר, פנינו לפרש את התלמוד.⁴⁰ גם הפירוש לתלמוד הגיע אלינו רק במקוטעין. במחקר זה נדונו כחמישים כתבי יד של פירושים לקטעי גמרא, בחלק מהם נתפרשו יותר מקטע גמרא אחד. רובם טופלו בצורה אינטנסיבית, חלקם רק בצורה אקסטנסיבית. כבר לעיל⁴¹ הצגתי את השאלה, מה הניע את רירה"ס לחבר פירושים לתורה שבעל פה, אחרי שציין את הפרשנים המומלצים.⁴² אברמסון שיער,⁴³ שכוונת רירה"ס היתה לא לחבר פירוש רגיל, אלא לקט פירושים, מעין 'אוצר הגאונים' שלנו. בדיקת תוכנם ואופיים של כתבי היד שעניינם פירושים לגמרא, אינה תומכת בהשערה זו. ייאמר להצדקתו של אברמסון, כי רוב מוחלט של כתבי היד הנדונים בפרק 'המקורות המבוארים, גמרא' של מחקר זה, ואולי גם כולם - לא היו מוכרים לו.

המבוא לפירושו לתלמוד של רירה"ס, הגיע אלינו בשני פריטים. האחד - כ"י BL OR 5554A.18 עמוד א, הוא בן עמוד אחד. עיקרו - קטע מרכזי בן שמונה עשרה שורות כתובות בכתב מרובע, יפה ומסודר, אבל קרוע מאוד באמצעו. בשוליו - הוספות בעניינים אחרים. כתב היד פותח בהצגת המחבר: **"אמר ר' יוסף הרבי יעקב ההבלי אחרי שחיברנו ספר חינוך... הבטנו בתלמוד וכו'".** אחרי פתיחה זו הוא מונה ארבעה עניינים שבהם עוסק התלמוד: א. ביאור המשנה וענייניה; ב. קביעת ההלכה; ג. מימרות הדומות לענייני המשנה; ד. דרשות והגדות.

לדעתי, פירוט זה מושפע מהקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות.⁴⁴ בהמשך הוא מפרט את המסכתות שיש עליהן גמרא, ומונה את אלו שאין עליהן. הסיבה להיעדר גמרא על מסכתות אלו היא, **"מפני שרוב הלכותיו נתפרשו בחמישה ושלשים מסכתאות עסדר עליהן תלמוד"**. ההמשך אינו בכתב היד שלפנינו ואף לא מצאתי לו השלמה ישירה בכ"י אחר. נוסח שני של מבוא לתלמוד, שונה במקצת, יש בכ"י TS Misc.36.158.⁴⁵ מבוא זה פותח בדברי הודיה לה', ואחריהם שיר בן עשר שורות באקרוסטיכון של שמו ושם אביו בראשי השורות.⁴⁶ גוף המבוא פותח בדומה לקודמו במילים: **"כאשר הבטנו בתלמוד"**, אלא שבמבוא הזה הוא מחלק את 'ענייני' התלמוד לחמישה. על הארבעה שמנה בכתב היד דלעיל, הוא מוסיף נושא חמישי והוא: **"החכמות החיצוניות הנחקקין על מקצת משניות"**. בכך הוא רומז, לדעתי, לנושאים שונים של אגדתא אותם תכנן לרכז בחיבורו 'נקטאתא דתלמודא'.⁴⁷

40 ראו גם: פירוש הסידור, עמ' 64 [66] ברשימת חיבוריו [=תצאניפי].

41 לעיל: מבואות, הביוגרפיה, הערכת רירה"ס.

42 ראו: אסף, פירוש לסידור, עמ' 65.

43 רירה"ס, עמ' 74.

44 ראו: שילת, הקדמות, עמ' נא.

45 ראו גם: גנזי שכטר, כרך ב, עמ' 406-407.

46 ראו גם להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, שירה.

47 להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, אוספים, נקטאתא דתלמודא.

לכ"י זה יש המשך והוא TS Misc.36.138. כ"י זה, בצורת הכתב והעימוד, נראה כתאומו של הפריט השני שצוין לעיל, ותוכנו - מבוא לחיבורו 'תלמוד קטן'.⁴⁸ בשני כתבי יד אחרים, TS NS 298.61 ו-TS K11.44 עמוד ב, מזכיר רירה"ס חיבור אחר בשם 'כתאב אלתדריג' [=ספר השילוב]. מן הפריט השני עשוי להשתמע שהמדובר בפירושים לתורה שבעל פה - **"ומע ערח ה' מסכתות מן כתאב אלתדריג"** [=עם פירוש חמש מסכתות מספר השילוב]. לא ברור היחס בין חיבור זה ובין הפירוש לתלמוד, שאת המבוא לו הבאתי לעיל. ייתכן שזה חיבור נוסף שנושאו לא ידוע, כי לא מצאתי לו הסבר או פירוט, אולי הוא חלק מן הפירוש הכולל לתלמוד ואולי אף כינוי לו.

נראה לי לנכון להזכיר כאן גם את כתב היד TS 8D1, בן שני פרגמנטים קצרים. בעמוד א, כתובה הערה בעניין פירוש הסידור;⁴⁹ בעמוד ב - כותרת: **"מג'מוע [=אוסף] ברכות"**, ובשורה שאחריה - **"לרבינו שרירא ז"ל"**, ואחריהן ארבע שורות ובהן סקירה על התפתחות התורה שבעל פה, מועתקות מאגרת רש"ג.⁵⁰ משמעותה של הכותרת אינה ברורה. האם כוונתו לחיבור פרשני, או לפרק מחיבור הלכתי, הדין בברכות שאדם צריך לברך בהזדמנויות שונות והוא חלק מפירוש הסידור, כמו שעשוי להשתמע מהפסקה הקצרה שבעמוד א; או שבמילה 'ברכות' התכוון רירה"ס ללקט של פירושים על מסכת ברכות, כמו שעשוי להשתמע מההנחה המתודית שבפסקה השנייה שבעמוד א,⁵¹ וגם מהשורות שאחרי הפתיחה. אני נוטה לראות בקטע הזה פתיחה נסיונית, מעין טיוטת הקדמה, לפירושו לתורה שבעל פה.

ב. חיבורים בהלכה

בהקדמה לפירוש הסידור,⁵² קובע רירה"ס כי 'אחסן אלהלכות' [=הטובות שבהלכות] בספרי ההלכה, הן הלכות הרי"ף. על סמך זה שיער אברמסון,⁵³ כי החיבור 'פירוש ההלכות' של רירה"ס, הוא פירוש על הלכות הרי"ף.⁵⁴ גם על חיבורו זה כתב אברמסון "ולא הגיע לידינו ממנו שום דבר".⁵⁵ גם בנושא זה, שתי הקביעות שקבע אברמסון בשעתו אינן עומדות במבחן מצאי הפריטים שבידינו. כשלושים פריטים, עניינם הלכות, בחלקם אף כתובה המילה 'הלכות' בכותרותיהם, כגון: 'הלכות קרית שמע' - כ"י TS F5.66, 'הלכות איחור נדרים' - כ"י TS NS 169.38 ועוד. בדיקת אופיים ותוכנם של כתבי היד שעניינם הלכות, מראים בוודאות שהם חיבורים עצמאיים ואינם פירושים נלווים או צמודים לרי"ף. יש מהם שכותרתם 'הלכות

48 להלן: מבואות, פעילותו, אוספים, תלמוד קטן.

49 ראו: מבואות, פעילותו, המחבר, תפילה.

50 עמ' 5.

51 ראו להלן: מבואות, השיטות, פרשנות, משנה, עברית.

52 ראו: אסף, פירוש לסידור, עמ' 65.

53 ראו: אברמסון, רירה"ס, עמ' 75.

54 גם בנדיקט ראה את חיבורי רירה"ס כנלווים לרי"ף. ראו: הנ"ל, מרכז התורה, עמ' 337-340.

קטנות' או 'הלכות פסוקות'.⁵⁵

ברישומים קצרים מזכיר רירה"ס שמות של חיבורים הלכתיים נוספים, כגון: 'הלכות תמימות מן סדר תדירות' - כתבי יד TS NS 169.38, כן - TS K11.44, ו- ENA 1267.13.⁵⁶ רירה"ס התכוון לעסוק גם בטעמי המצוות. בכ"י ENA 1267.7, עמוד הכתוב באי סדר רב ובכתב רהוט למחצה, כתב רירה"ס רשימות רבות, כנראה תוכניות עבודה. בין השאר כתב:

"מקאלה פי תעליל אלשריעה" [=מאמר בהנמקת טעמי המצוות]. במקום אחר באותו עמוד כתב: **"מקאלה וג'יזה פי תעליל אלשריעה תאליך יוסף ברהי יעקה ההבל"** [=מאמר קצר בהנמקת טעמי המצוות מאת...]. על כותרת זו הוא חוזר עוד פעמים אחדות וממשיך: **"גרצ' פי הדה אלמקאלה"** [=מטיתי במאמר זה]. ההמשך אינו ניתן לפיענוח. לפי שעה, לא מצאתי כל אזכור נוסף לחיבור כזה ולא קטעים העשויים להיות חלק ממנו. מעניינת הוספת המילה 'וג'יזה' [=קצרה], ואולי היא מעידה על כוונתו לערוך חיבורים תמציתיים קצרים לשימוש יומיומי, כמו 'הלכות קטנות' שצוין לעיל.

ג. תשובות

בין ההעתיקות של רירה"ס, מצאתי כעשרה פריטים שהם העתקות של תשובות גאונים, הרמב"ם ואחרים. נוסף על אלה, נמצאו עד כה כעשרה פריטים שהם, לפחות חלקם, תשובות שהשיב רירה"ס עצמו. המפורסמות שבהן הן תשובותיו בעניין מנהגי התפילה האיי"ם, אשר פורסמו על ידי פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן.⁵⁷

פריטים נוספים שהם, לדעתי, תשובות, הם כתבי היד הבאים:⁵⁸

1. כ"י TS 8.250, בעניין שמיטת כספים.
2. כ"י TS F5.13, תשובה [מילה זו כתובה במפורש בשורה הראשונה] בעניין כרם רבעי.
3. כ"י TS F15.3, בעניין אלמנה התובעת את דמי כתובתה, ואולי גם את חלקה בירושה. התשובה היא רק חלק מן העמוד. כתב היד פגום מאוד וכמעט שאינו ניתן לפיענוח סביר.
4. כ"י TS G2.136, בעניין קבלת תענית.
5. כ"י TS NS 194.2a, בעניין חתימה על שטר כתובה.
6. כ"י ENA 1267.1, סכסוך בין שני שותפים לבית.
7. כ"י ENA 1267.2, בעניין חילול מעות [של מעשר שני], נראה לי כתשובה.

55 על שיטותיו בטיפול בנושאים הלכתיים, ראו להלן: מבואות, השיטות, פרשנות, הלכה; ראו גם: דנציג, הלכות פסוקות, עמ' 402.

56 להלן: מבואות, השיטות, השלמות, מתודיות.

57 ראו: התנגדות, עמ' 67-102.

58 ראו גם לעיל: מבואות, המחקר על רירה"ס. על התשובה בעניין יום טוב שני של גלויות, שפרסם ב"מ לוין ב'גנזי קדם', חלק שישי, ספר רביעי, עמ' 33-37.

8. כ"י ENA 1267.4, ברבע השמאלי העליון של הדף, כתובה פסקה, קרועה בחלקה. מן החלק הנותר נראה, שלפנינו תשובה בעניין מכירת [?] נכס. בתשובה מובע חשש מצד בני העיר, ואולי גם מן "הישמעאלים".

9. כ"י ENA NS 14.28.

10. כ"י HUC Gen. MS 1010.⁵⁸

כיוון שמחקר זה עוסק רק בכתבים הפרשניים, לא טופלו תשובותיו [מה עוד, שמזה זמן שפרופ' פרידמן חוקר אותן ומתכוון לפרסמן ולכן הסתפקתי רק ברישום אותם פריטים, אשר בבדיקה ראשונה נראו לי כתשובות (ל"ג)].

ד. ענייני תפילה

1. בכ"י TS 8D1, בראש העמוד, כתובת בת שורות אחדות וזו לשונה:

1 **אני יוסף ראש ה[סדר הרבי] יעקב ראש הי רבן כתבתי [פירוש]**

2 **זה הסיד[ור] לרבינו סעד[יה] גאון ז"ל [...].**⁵⁹

בתחילת השורה השלישית נראה שרשום תאריך, אך הוא אינו ניתן לפיענוח וכמובן אי אפשר לדעת, אם הוא מציין את תחילת כתיבת הפירוש או את תאריך סיומה. כ"י זה כפי שהגיע לידינו, הוא הצהרה בעלמא. אבל בכ"י אחר, TS K3.1, שפרסם אסף,⁶⁰ הגיעה לידינו כמעט בשלמותה הקדמה מפורטת של רירה"ס לפירוש הסידור. רירה"ס פותח בהסבר מתודי לתוכנית פירושו [בתרגום]: "אשים לבי בפירוש סידור רבנו סעדיה אלפיומי ז"ל לחמישה דברים", והם: א. לבאר רוממות חלוקת הסידור הזה ויפי עריכתו ורוממות רעיונותיו. ב. לבאר עניינים⁶¹ בו [אך לא פירט אלו נושאים יבוארו]. ג. לצרף עניינים מעטים בו, כמו עיקרי העיבור וכיו"ב. ד. לבאר פשט כל הטקסטים⁶² העבריים אשר בו, כגון תפילות ואזהרות וסליחות. ה. בירור הכוונות העמוקות, כלומר מה שמעבר לפשט.

רירה"ס מצהיר אפוא, שהוא מתכוון לפרש את הסידור מבחינה לשונית - סעיף ד, רעיונית - סעיפים ב ו-ה, ואסתטית סטרוקטורלית - סעיף א; בלי להתעלם מן החסר בו ובצורך להשלימו - סעיף ב. בהקדמה למהדורה המדעית של סידור רס"ג,⁶³ מונה אסף את רירה"ס בין פרשני הסידור.⁶⁴ מתוכן דבריו נראה, שאסף הכיר רק את כתב היד TS K3.1. המצאי שבידי כולל פריטים נוספים, שעניינם עיסוקו של רירה"ס בענייני תפילה בכלל ובסידור רס"ג בפרט. לפני תיאור כתבי היד האלה, מן הראוי

58 שני כתבי היד האחרונים, 9 ו-10, נמסרו לי על ידי פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן.

59 ההמשך לא ניתן לקריאה.

60 ראו: אסף, פירוש לסידור.

61 במקור = 'מואצ'ע'. שטראוס-בנעט תרגמו 'מקומות', לי נראה יותר לתרגם 'עניינים'.

62 במקור = 'צוץ', שטראוס-בנעט תרגמו 'לשונות'.

63 ראו: דודזון, סידור רס"ג.

64 שם, עמ' 38.

לציין, כי למרות שהוא קובע כי סידור רס"ג הוא הטוב ביותר בעיניו, לפי המצא שבידינו, הוא מצטט יותר את סדר רב עמרם גאון.

2. טיפולו בענייני תפילה מתחלק כדלהלן:

א. עניינים הלכתיים:

אלה נדונים בחלק השני למחקרנו [המקורות המבוארים, הלכה].

ב. פירושים:

1. כ"י TS Misc.29.60a, כ"י בן שני עמודים גומים. הוא כולל תרגום לערבית של קטעים מתפילת ליל שבת ומתפילת שחרית לשבת. עיקרו ורובו של העמוד הראשון, הוא פירוש ותרגום למשנה שבת, פרק שני, 'במה מדליקין', שהיה חלק מתפילת ערבית בליל שבת.⁶⁵
2. כ"י TS NS 299.110, תרגום לערבית של קטעים מתפילת מוסף של שבת.
3. כ"י CUL Or. 1080 9 9, תרגום לערבית של קטעים מתפילת יום הכיפורים.
4. כ"י TS NS 329.829.
5. כ"י TS NS 291.2 - שני האחרונים כוללים תרגומים לערבית של קטעים מההגדה של פסח וכן הסברים והנחיות לעריכת הסדר. לדעתי, שני פריטים אלה הם בעצם שני חלקים מכ"י אחד, הן בגלל התוכן והן בגלל הצורה.
6. כ"י ENA 1499.11, תרגום לערבית של פיוט לשבת. מסקירת קטעים אלה עולה, כי מטרתו העיקרית של רירה"ס בפירוש לסידור, היתה לבאר מבחינה לשונית את קטעי התפילה, וזאת הוא עשה על ידי תרגומם לשפת הדיבור של המוני בית ישראל. גם בתחום זה, כמו באחרים, רואים את מודעותו העמוקה לצורכי הציבור.⁶⁶ בבדיקת כתבי היד הנ"ל לא מצאתי חידושים פרשניים.
7. כ"י TS F1(2).74, עמוד אחד כתוב בתפזורת ובו כמה הערות לתוכנו של הפירוש לסידור והעתקה של קטע מתפילת 'על הניסים'.
3. בסעיף השלישי של הקדמתו כתב רירה"ס, כי הוא בא "לצרף עניינים בו", כגון ענייני העיבור. בנושא זה מצאתי כ"י אחד, TS 6K2.1, ובו העתקה מחיבור שכתב יאשיהו בן מבורך בעניין קידוש החודש וקביעת המועדים. לפי גיל⁶⁷ מדובר ביאשיהו בן מבורך אלעאקולי מהעיר כופה. לא מצאתי עליו אצל גיל פרטים נוספים. לפי וידר,⁶⁸ רס"ג "לא קבע מקום בסידורו לכללי העיבור, זאת אנו למדים מעדותו של

65 סדר רב עמרם גאון, עמ' סה, סעיף יא; סידור רבי שלמה ברבי נתן, עמ' לה, ואינו בסידור רס"ג.

66 ראו: תשובות הרמב"ם, בלאו, חלק ב עמ' 524-525.

67 ראו: גיל, ישמעאל, כך א, עמ' 508.

68 ראו: וידר, התגבשות, כך ב, עמ' 610-611.

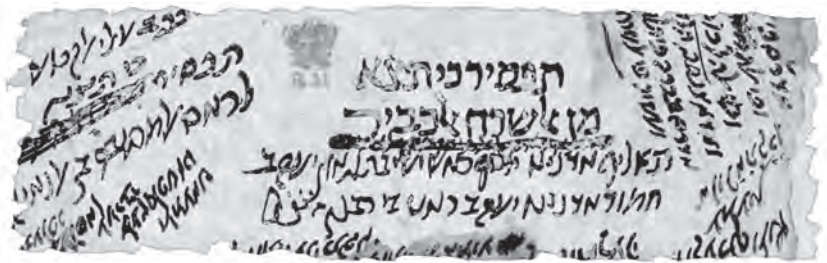
ר' יוסף ראש הסדר". נראים הדברים, שכ"י זה תוכנן להיות מן ההשלמות, ובכך יש לדעתי, תשובה, אמנם חלקית מאוד לתהייתו של וידר "אין אנו יודעים אם עלה ביד ר' יוסף להגשים את תוכניתו"⁶⁸, הרי אנו כן יודעים, שהוא, לפחות, התחיל בה.

4. כמה עשרות עמודים הם העתקות של פיוטים, רובם משל רס"ג, בעיקר מפיוט תרי"ג מצוות וגם אחרים. מצאתי העתקות של פיוטים נוספים שאינם משל רס"ג, אך לא עלה בידי לאתר את מקורם [ייתכן גם שחלק מהם הם משל עצמו].⁶⁹

ה. פרשנות המקרא⁷⁰

ברשימת חיבוריו [=תצאניפי] שאותם פירט בהקדמה לפירוש הסידור,⁷⁰ מונה רירה"ס גם את פירוש המקרא, בכ"י BL OR 5554A.55 עמוד ב, עמוד מתופזר, כתוב במגוון של צורות כתב וזוויות כתיבה. באמצעו של העמוד כתוב באותיות מרובעות גדולות -

"תפסיר כי תצא מן אלשרח אלכביר" [=פירוש 'כי תצא' מן הפירוש הגדול] תאלך [=שחיבר] אדונינו יוסף ראש ישיבת גאון יעקב חמוד אדונינו יעקב ראש הי רבנן זצ"ל". מאן⁷¹ טוען, שרירה"ס לא חיבר פירוש לתורה, אלא הכוונה לפירושו להפטרות. לעומתו סובר אברמסון,⁷² שלפנינו אכן חלק מפירושו לתורה. בפסקה אחרת באותו העמוד, בקטע פגום ומקוטע, כתובות הערות אחדות שהן, אולי, ראשי פרקים לפירושו. בין השאר הוא כותב על 'אלשרח אלכביר' [=הפירוש הגדול] - **"אתהת פיה" [=אבאר בו/אכתוב בו] תורה שבכתב ותלמודא רבה"**, והוא אף קובע את היקפו - **"ע"ה מג'לד" [=כרכים]**, היקף עצום בהשוואה לתוכנית העתקה שראינו לעיל [מבואות, פעילות, המעתיק]. ייתכן שכוונתו היתה למעין 'תורה שלמה' [ועל כך להלן: מבואות, פעילות, המחבר, אוספים, תלמודא רבה].

כ"י BL OR 5554A.55

69 ראו לעיל: מבואות, פעילות, המעתיק. על פיוטיו ראו גם להלן: מבואות, פעילות, המחבר, שירה.

70 ראו: אסף, פירוש, עמ' 66.

71 ראו: היהודים, חלק ב, עמ' 312.

72 ראו: גינת, עמ' 73.

בבדיקת המצאי שבגניזה לא מצאתי פירוש שלם מקיף למקרא לרירה"ס, אף לא לתורה בלבד, אבל מצאתי קרוב לעשרים פריטים שעניינם פירושים ודרשות בנושאים מקראיים.⁷³ מצאי זה כולל שני כתבי יד שהם חלק מ'תפסיר אלאפאטיר' [=פירוש ההפטרות]. האחד - Bodl. MS Heb. d. 44/84, הוא תרגום להפטרות פרשת בראשית, מועתק מפירוש רס"ג לישעיהו. בראש כ"י זה, כותרת מפורשת 'תפסיר אלאפאטיר' ואחריה פתיחה שירית בת בית אחד, עשר מילים, ושמו ושם אביו חתומים בראשי התיבות. כ"י זה הוא בן שלושה עמודים, כתובים בכתב מרובע יפהפה. בחלק השני של העמוד השלישי החל לכתוב את התחלת הפירוש להפטרות פרשת 'וירא'; לא ברור הדילוג על ההפטרות לפרשות 'נח' ו'לך לך'. כתב היד השני הוא TS C7.169, עמוד אחד, לא שלם, ובו חלק מתרגום ההפטרות לשמיני עצרת בחוץ לארץ.

הפריטים דלהלן בחלקם הם העתקות ממדרשים על פסוקים במקרא:

1. כ"י TS C2.94 לקט פסוקים.
2. כ"י TS C2.146 עמוד ב, קטעי מדרש על פרשת 'וישמע יתרו'. על פי תוכנו ומבנהו, נראה לי שכ"י זה נועד להיות חלק מ'תלמודא רבה'.⁷⁴
3. כ"י TS C7.42, דרשות לפרשות 'נח' ו'לך לך'.
4. כ"י TS F9.48 עמוד ב, העתקות של קטעי פרשנות שונים.
5. כ"י TS K6.170 עמוד א, על מגילת אסתר.
6. כ"י TS Misc.26.16, לקט פסוקים.
7. כ"י TS Misc.28.176, על מגילת איכה.
8. כ"י TS Misc 36.131 עמוד ב, במחציתו השנייה [על חלקיו האחרים של כ"י זה, להלן 14], העתקה מן 'מג'מוע [=אוסף] תהלים לרבנו זכאי'.⁷⁵
9. כ"י TS Ar.18(1).111 עמוד א, העתקות ממדרש תהלים.
10. כ"י TS Ar.18(1).162 עמוד ב ו-ג, על יציאת מצרים.
11. כ"י TS NS 325.188 עמוד א, פרגמנט פגום ובו קטעי פירוש לישעיהו, פרק מ.
12. כ"י ENA 3207.3, על פסוקים בספר הושע.

קבוצה נוספת של פריטים ובם קטעים פרשניים הנראים לי, לפחות חלקית, כפירושים עצמאיים:

13. כ"י TS 8.250, עמוד אחד, בחלקו יש קטעי פירושים, הוא מזכיר שם את 'כתאב אלדראשאת' [=ספר הדרשות]. שם זה רשום בכ"י אחר כאחד

73 לא כללתי ברשימה זו פירושים לפסוקים, או חלקי פסוקים, מן המקרא, המשולבים בפירושי לתורה שבעל פה, על כך להלן: מבואות, השיטות, השלמות.

74 להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, אוספים, תלמודא רבה.

75 תודתי לפרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, שהסב את תשומת לבי לכ"י זה.

מספריו של 'נקטאתא דתלמודא'.⁷⁶

14. כ"י TS Misc.36.131, כ"י בן שני דפים גדולים מאוד, בכל אחד מהם כחמישים שורות ארוכות ובם דיון בשלושה נושאים: הראשון - סיפור אלישע, מלכים ב, פרק ד; השני - סיפור שאול ובעלת האוב [שמואל א, פרק כח], בהקשר לאיסור האוב והידעוני [ויקרא כו]. מובאים בו גם מפירושיהם של רב שמואל בר חפני גאון ושל רב האי גאון; הנושא השלישי נרשם לעיל בסעיף 8.

15. כ"י ENA 3794.3, דיון במספר הימים שנמשכה חנוכת מקדש שלמה, מלכים א, פרק ח ודברי הימים ב, פרק ז; האם ארבעה עשר יום כפי שנכתב במפורש בדברי הימים, שם, בפסוקים ט-י, או רק שבעה ימים כמשתמע ממלכים א, שם, פסוקים סה-סו: "ביום השמיני שלח את העם". רירה"ס מעלה פירוש אפשרי, שאולי הנאמר בפסוק סה "שבעת ימים ושבעת ימים", הכוונה שהיו חופפים. אין זה מעניינו של מחקר זה להאריך בנושא.
16. כ"י Bodl. MS Heb. d. 62/76 עמוד א, בשולי העמוד, פירוש לאופן התחלקות בני ישראל לאלפיהם ומינוי הדיינים עליהם.⁷⁷

בין הקטעים שעניינם פירוש המקרא, יש כאלה שלשונם ערבית. אין להוציא מכלל אפשרות שהם מועתקים מאחרים, גם אם עובדה זו לא צוינה; אולם מכיוון שלא מצאתי להם מקורות קודמים, אני נוטה לראותם כעצמיים - אם כי ייתכן שהם כוללים מתורת רבותיו בישיבת בגדאד.

ו. אוספים

1. תלמוד קטן

בשם 'תלמוד קטן' או 'ספר חיים' מכנה רירה"ס חיבור שבו התכוון ותכנן לערוך תלמוד על כ"ו מסכתות במשנה שאין עליהן גמרא. הצהרת כוונות זו הגיעה אלינו בשתי נוסחאות, בשני כתבי יד. האחד כ"י TS NS 298.41 בלשון הערבית [להלן: נספח מס' 1], והשני כ"י TS Misc.36.138 בעברית [להלן: נספח מס' 2].

כתב היד הערבי הוא בן עמוד אחד בן שמונה עשרה שורות, שלם, כתוב בכתב ברור ומסודר. בניסוח תמציתי מסביר רירה"ס, כי העדר גמרא על כ"ו מסכתות אלה, נובע מהסיבה כי **"אכתר הלכאתהא אנשרחת פי טי אלל"ה מסכתא אלתה דינוא עליהא אלתלמוד"**⁷⁸ [=רוב הלכותיהן נתבארו במסגרת ל"ה המסכתות אשר ערכו עליהן תלמוד]. הקריטריון של חז"ל לבחירה **"הין תלך אלמסכתא דין הדה"** [=בין המסכתות האלה, שיש עליהן גמרא, ולא אלה, שאין עליהן גמרא] מנמק רירה"ס **"לעט'ס אלחאג'ה עליהא פי זמאן אלגלות"** [=גודל הצורך להן

76 להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, אוספים, נקטאתא דתלמודא.

77 שמות יח, כא, כה.

78 ראו להלן: נספח מספר 1.

(למסכתות עם גמרא) בזמן הגלות], שהרי התלמוד הבבלי נערך זמן רב אחרי החורבן. עוד מוסיף רירה"ס כי תלמודו נערך **"האכתצאר ואיג'אז"** [=בקיזור ובתמציתיות], ולכן קראו בשם 'תלמוד קטן'.⁷⁹ עוד כותב רירה"ס, כי לטקסטים האלה **"ולכנא להא פירושוין מתסעה"** [=חיברנו להם פירושים מקיפים]. בכותרת המבוא מכנה רירה"ס את 'תלמוד קטן' בתואר 'ספר חיים', על פי תהלים סט כט.

כתב היד השני, הכתוב עברית, הוא, לדעתי, המשך או השלמה למבוא לפירושו לתלמוד הבבלי.⁸⁰ הוא כתוב בכתב מרובע ומסודר מאוד, אבל חלקו הראשון חסר.⁸¹ לא ידוע מה היה אורכו של החלק החסר ומה בדיוק היה כתוב בו; אולם, מן הכתוב בתחילת החלק שהגיע לידינו מסתבר, כי בסוף החלק החסר החל רירה"ס להסביר את ההבדלים שבין הבבלי ל'תלמוד קטן'. הוא מציין שלושה הבדלים: הראשון – לפנינו רק סופו של הסעיף, ובו מונה רירה"ס את מספר המסכתות, ל"ה בבבלי עם גמרא, כ" ב'תלמוד קטן'. השני – **ההיקף**. ב'תלמוד קטן' התמקד רירה"ס רק ב**"דברים שהם מפתרונה"** [=פירושה] **ומעניינה** של כל משנה ומשנה, בעוד שבבבלי יש הרבה עניינים אשר **"נגררו לשם דרך גררא כי העניינים גוררים זה את זה"**.⁸² השלישי – הבדל עצום ברמת העריכה. המאפיין את 'תלמוד קטן' הוא **"שכלות הסדירה ומיעוט כח העריכה"**, שהרי אנחנו **"יסדנוהו לפי קוצר דעתינו ומיעוט להבינו"**, לעומת הבבלי שהוא **"סדירת יסוד עולם"**, ממשה רבנו.

הוא מסיים בתפילה לאלוהי ישראל ל**"עזרנו"** ו**"להורותינו בדרך הטובה והישרה"**, ו**"יצילנו מעונש הטעות"**. הוא בטוח בהצלחת מפעלו, שהרי **"הוא יתברך לעדי עד הבטיח דורשויו שלא יאושו לעולם"**.⁸³

פתיחה נוספת, קצרה, יש בכ"י TS Misc.36.156 עמוד א [להלן: נספח מס' 3].⁸⁴ בכ"י אחר, TS F1(2).76 עמוד ב, יש קטע קצר בערבית שניתן להגדירו כהנחיה מתודית לעריכת תלמוד קטן, וזו לשונו:

1 [לי]ס אתבת שי פי הדא אלמ[ג'מ]ועל אלא אדא תחקקת אנה ליס

79 ראו: בנדיקט, מרכז, עמ' 537, משער שרירה"ס קרא לחיבורו בשם 'תלמוד קטן' בהשפעת הכינוי 'תלמוד קטן' להלכות הרי"ף. אולם בנדיקט טעה, לדעתי, בקביעתו, ש'תלמוד קטן' של רירה"ס נועד להיות חיבור על פי דרך הרי"ף. בנדיקט ראה רק את המבוא העברי שפרסם גינצבורג ב'גנזי שכטר', חלק ב, עמ' 407-408. לנגד עיני בנדיקט וגם לפני גינצבורג, לא היה המבוא העברי, בכ"י TS NS 298.41. יתר על כן, גם הדברים שכתב רירה"ס עצמו ואשר פורסמו על ידי גינצבורג, אינם חייבים להתפרש כפי שהבינם בנדיקט. השם 'ספר חיים' הרושם בכ"י זה מקורו בתהלים סט כט, והוא מוזכר גם בכ"י ENA 1267.7.

80 ראו לעיל: מבואות, פעילותו, המחבר, תושב"ע.

81 ראו גם: גנזי שכטר, כרך א, עמ' 407-408.

82 ראו, למשל, מה שכתב רירה"ס בכ"י TS 12.826 בהערת שוליים, על שיטת הגמרא לצרף מימרות במגוון של נושאים, שאין ביניהם קשר ענייני הכרחי, אם נאמרו על ידי אותו חכם או באותו מעמד.

83 ראו להלן: נספח מספר 2.

84 ראו גם: גנזי שכטר, כרך ב, עמ' 405.

דכל פי תלמוד [...]

2 ותלמוד קטן בערט אן יכון מסתצעה ולא יכון קד אתהת פי נסכה ולא פירוש ולא [כתאה]

3 ולא תעליק ראסא ואן יכון ממא אכאך נסיאנה ואן יסהל עלי אתהאטה.

תרגום:

(1) לא אכתוב באוסף זה [דבר] אלא אם כן התברר לי בוודאות שאינו נכלל בתלמוד [הבבלי וייכלל?] (2) בתלמוד קטן, בתנאי שהוא נחשב לקשה, ולא נכתב בעותק [=ספר?] ולא בעותקים/נוסחים ולא בפירוש ולא ספר (3) ולא פורש כלל, ושהוא מהדברים שאני חושש שמא יישכחו, וכן שייקל [עלי] לבאר אותו [או: אף על פי שקל לי לכתוב אותו (מע"פ)].⁸⁵

המצאי שבידינו שניתן לראותו כחלקים מ'תלמוד קטן', הוא מועט שבמועט. שני קטעים הביא גינצבורג ב'גנזי שכטר'.⁸⁶ האחד - התחלת תלמוד קטן למסכת פאה.⁸⁷ בקטע זה הביא רירה"ס רק את המשנה ואחריה כתב גמ', ללא המשך, ונראה שקטע זה הוא הדגמה בלבד. השני⁸⁸ - קטע מגמרא בבלי, כתובות נב ע"א, על דברי יהודה בן טבאי במשנה, אבות א ח, "אל תעש עצמך כעורכי הדיינין".⁸⁹ בניגוד לשני הקטעים האלה, מצאתי פריט אחד שהוא, לדעתי, דוגמה מעולה לעריכת תלמוד קטן, ששני עמודים ממנו, עמוד ג ועמוד ד, בעיקר עמוד ג, הם קטעי גמרא ממקומות שונים בבבלי, בעיקר ממסכת חולין, למשניות במסכת עוקצין.^{89א} לא עלה בידי לאתר כתבי יד נוספים שניתן לשייך אותם ל'תלמוד קטן'. ממיעוט המצאי שבידינו לא ניתן לדעת עד כמה הספיק רירה"ס בעריכת החיבור. על כל פנים, אין ספק שרעיון זה, כרעיונות אחרים שהגה רירה"ס, היה מקורי, נועז ומרחיק ראות, ורק דורות רבים אחריו נעשו נסיונות ראשונים בתחום זה.

85 לאור מסמך זה ברור, שהנחתו של בנדיקט, הערה 79 לעיל, שגויה.

86 כרך ב, עמ' 408-409.

87 כ"י TS Misc.36.138; ראו גם להלן: נספח מספר 3.

88 כ"י TS Misc.36.120, גנזי שכטר, כרך ב, עמ' 411.

89 ראו גם: גינת, עמ' 51.

89א נראה לי של"ג התכוון לכ"י TS Misc.27.4d [העורכת].

נספח מספר 1 - כ"י TS NS 298.41

- 1 **הדא אתבתה פי מסכתא שרר ספר חיים**
- 2 **אמא אלכ"ו מסכתא אלתי לים עליהא גמר' פיט'הר <לי> אן**
- 3 **אלדי מנעהם ען ד'לך כון <גמארהא ען אקצאה קד> <אכתר הלכאתהא אנשרחת>**
- 4 **<דכל> פי טי אלל"ה מסכתא אלתי דונוא עליהא אלתלמוד**
- 5 **אלא תרי אן מסכת תמיד דונוא גמר' עלי תלת פרוק**
- 6 **מנהא פקט והקוא תלת פרוק דון תלמוד אד אנשרחת**
- 7 **<ודכל מא נקלוה עליהא <ומן אלשרח> <פי כפורים וברכות וגירהא פאן קיל פלם אכתארוא תדיון אלגמר עלי תלך>**
- 9 **אלמסכתא דון <.....> הד'ה. נקול לעט'ם אלחאג'ה**
- 10 **עליהא פי זמאן אלגלות אד העד <כראה אלביית כאן> אלתדיון כמא הינא**
- 11 **אמא נחן פקד ג'מענא עלי הד'ה אלכ"ו מסכתא**
- 12 **גמר מן אלתלמוד אלבעלי ואלירושלמי ואלתוספתות**
- 13 **ואלבריתות ושורח אלמ'תאכ'רין ונט'מנאה עליהא**
- 14 **האכתצאר ואיג'אז <וסלכנא פיה טריק אלגמר> וה[ו] אלתאליף אלדי נעתנאה**
- 15 **בתלמוד קטן ללעלל אלתי הינאהא הנאך [ת]ם**
- 16 **ולפנא להא פירושין מתסעה ואסתופינא שרחהא**
- 17 **פיהא עלי גאיה מא ימכן אן [יכו] מתל פירושין**
- 18 **אלתלמוד כמא ימין למן יקף עלי דלך אלדיואן**

תרגום:

(1) זאת אבאר בהקדמת פירוש 'ספר חיים'. (2) אשר לכ"ו המסכתות אשר אין עליהן גמרא, נראה לי, כי (3) מה שמנעם מזה הוא, כי [גמרותיהן עד תכליתן כבר] רוב הלכותיהן נתבארו (4) [בתוך] במסגרת ל"ה המסכתות אשר ערכו עליהן תלמוד. (5) הלוא תראה, כי מסכת תמיד ערכו גמרא על שלושה פרקים (6) ממנה בלבד, ונשארו שלושה פרקים בלי תלמוד, כיוון שנתבארו (7) [והפירושים שנמסרו עליהם הובאו] [במסכת] כפורים [=זימא], וברכות וזולתן. (8) ואם ייאמר, למה בחרו לערוך גמרא על אלה (9) המסכתות ולא על אלה, נאמר, בגלל גודל הצורך (10) להן בזמן הגלות, כיוון ש[רק] אחרי חורבן הבית היתה העריכה, כמו שבארנו. (11) ואילו אנחנו ליקטנו על כ"ו המסכתות האלה (12) גמרא מן התלמוד הבבלי והירושלמי והתוספתות (13) והברייתות ופירושי האחרונים וסידרונן עליהן (14) בקיצור ובתמצית, והלכנו בו בשיטת הגמרא. וזהו החיבור אשר קראנוהו [בשם] (15) 'תלמוד קטן', בגלל הסיבות אשר בארנון שם. אחר כך (16) חיברנו להן פירושים מקיפים,

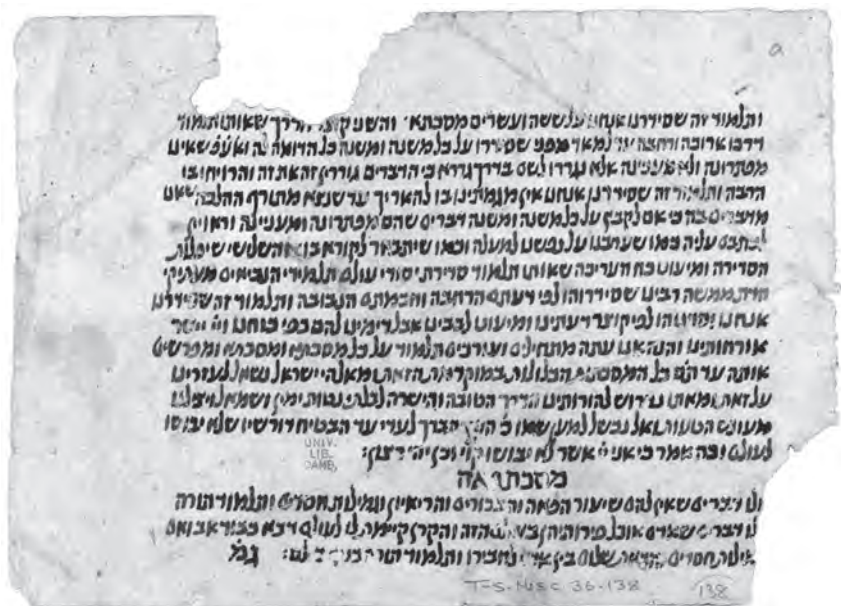
ומצינו את פירושו (17) בהן עד כמה שאפשר, כך שיהיה כמו פירושי (18) התלמוד, כפי שיתברר לכל מי שיעיין [או יקרא] בחיבור הזה.

נספח מספר 2 - כ"י TS Misc.36.138

- 1 ותלמוד זה עסידרנו אנחנו על עשה ועשרים מסכתא. והשני קוצ[ר]
שאותו תלמוד
- 2 דרכו ארוכה ורחבה עד למאוד מפני עסידרו על כל משנה ומשנה כל
הדומה לה ואע"פ שאינו
- 3 מפתרונה ולא מעניינה אלא נגררו לשם בדרך גרר כי הדברים גוררין
זה את זה והרויחו בו
- 4 הרבה ותלמוד זה עסידרנו אנחנו אין מגמתינו בו להאריך עד שנצא
מתוך ההלכה שאנו
- 5 מדברים בה כי אם לקבץ על כל משנה ומשנה דברים שהם מפתרונה
ומעניינה וראויין
- 6 לכתבם עליה כמו שערבנו על נפשנו למעלה וכמו שיתבאר לקורא בו.
והשלישי שפלות
- 7 הסדירה ומיעוט כח העריכה [=של תלמוד קטן] שאותו תלמוד סדירת
יסודי עולם תלמידי הנהיאים מעתיקי
- 8 הדת ממש רבינו עסידרוהו לפי דעתם הרחבה וחכמתם הנהובה
ותלמוד זה עסידרנו
- 9 אנחנו יסדנוהו לפי קוצר דעתינו ומיעוט להבינו אהל דימינו כפי כוחנו ויין
יושר
- 10 אורחותינו והנה אנו עתה מתחילים ועורכים תלמוד על כל מסכתא
ומסכתא ומפרשים
- 11 אותה עד תם כל המסכתות הכלולות המוקדמת⁸⁹ הזאת ומאלהי
ישראל נשאל לעזרינו
- 12 על זאת ומאתו נדרוש להורותינו הדרך הטובה והישרה לבלתי נטות
ימין ושמאל ויצילנו
- 13 מעונש הטעות ואל נכשל למען שמו כי הוא יתברך לעדי עד הבטיח
דורשיו שלא יבשו
- 14 לעולם וכה אמר כי אני יי אשר לא יבשו קוי⁸⁹ וכן יהי רצון:
מסכת פאה
- 15

⁸⁹ מוקדמת = בהקדמה, כנראה מוקדמת היא על-פי הערבית מְקֻדָּמָה [מע"פ].

⁸⁹ ישעיהו מט כג.

כ"י TS Misc. 36.138

- 16 אלו דברים שאין להם שיעור הפאה והבכורים והריאין וגמילות חסדים ותלמוד תורה
- 17 אלו דברים שאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא כבוד אב ואם
- 18 [וג]מילות חסדים והבאת שלום בין אדם לחבירו ותלמוד תורה כנגד כ[ו]לם: גמ'

נספח מספר 3 - כ"י TS Misc. 36.156

- 1 הוא החיבור מסודר בו תלמוד על עשה ועשרים מסכתא הנותרים
- 2 מסכת פאה מן תלמוד קטן
- 3 מסכת
- 4 השם אדיר אדירים אתחיל נמקי שיר המסכת
- 5 העירים מסכת פאה
- 6 מן תלמוד קטן

- 7 והוא החיבור עסודר בו תלמוד על עשה ועשרים מסכתא
 8 שחיבר מרנו ורבה ואדינו יוסף הרב
 9 הגדול ראש הסדר ירום הודו ויגדל כבודו
 10 חמוד מרנו ורבה ואדינו יעקב הרב
 11 המובהק ראש הי רבנן זצ"ל
 12 ור' יעקב נמי עד שידור בדבר הנידור אמ' לך בכור נמי דבר הנידור
 הערה: בהמשך הדף חוזר רירה"ס על דברים שכבר כתב על אופי החיבור, והוא מוסיף עליהם ומפרט אלו הן "ששה ועשרים מסכתא הנותנים מן המשנה שלא נמצא עליהם תלמוד בבלי והם סדר זרעים כולו חוץ מברכות ושקלים מסדר מועד ועדיות ואבות מסדר נזיקין ומדות וקנים מסדר קדשים וסדר טהרות כולו חוץ מנדה" [רירה"ס מחק פסקה זו, שלא כבדרך כלל, בקווים אנכיים].

2. נקטאתא דתלמודא

בכתבי יד אחדים⁹⁰ מזכיר רירה"ס חיבור שלו בשם 'נקטאתא דתלמודא', דהיינו, ליקוטי תלמוד. השורש 'נקט' בהוראת 'לקט' נמצא בשימוש בתלמוד הבבלי, למשל: בבא מציעא פג ע"ב - "בנקוטא", ופירש שם רש"י - "שנתלקטו ממקומות הרבה" וכן פירש גם 'הערוך' בערך 'נקט';⁹¹ ולכן תמיהני על גינצבורג שהעיר כי "השם הזה מוזר הוא שנקט בארמית הוא לקח בעברית ומחברנו משתמש בו במובן ליקוטים",⁹² ונתעלמו ממנו הן דברי רש"י והן פירוש 'הערוך'.

מה היתה כוונתו הראשונית של רירה"ס בחיבור זה? קטעים אחדים שפרסם גינצבורג⁹³ תחת שם זה,⁹⁴ כוללים מובאות קצרות העוסקות בענייני מבוי ותענית, כלומר עניינים הלכתיים. על סמך קטעים אלה הסיק בנדיקט, תוך השוואת דברי רירה"ס למקבילות ברי"ף, כי 'נקטאתא', "לפי תוכניתו בזמן כתיבתם של קטעים אלה לא היו ליקוטי תלמוד או קיצור תלמוד סתם, אלא ספר קיצור הלכות על פי סדר המסכתות של התלמוד על דרך הרי"ף בשינויים ידועים".⁹⁵ על סמך החומר שפרסם גינצבורג, אכן ניתן היה להגיע למסקנה כזו, ואולי דומה לכך הייתה מחשבתו הראשונה של רירה"ס. מה גם שידוע לנו שהיו לו תוכניות לחבר גם חיבורים

90 כתבי יד: TS Misc.36.120, TS NS 308.39, TS Misc.26.16, ENA 3846.19 עמוד ב. ראו גם: גנזי שכטר, כרך ב, עמ' 409-410, 413-414.

91 ראו שם מובאות נוספות שמביא אחי"ה [=חיים יהודה קאהוט]. לי נראה, שיסודו של השורש 'נקט' הוא בחילופי ל.נ. וראו: סוקולוף, מילון ארמית בבליית, עמ' 774-775.

92 ראו: גנזי שכטר, כרך ב, עמ' 404.

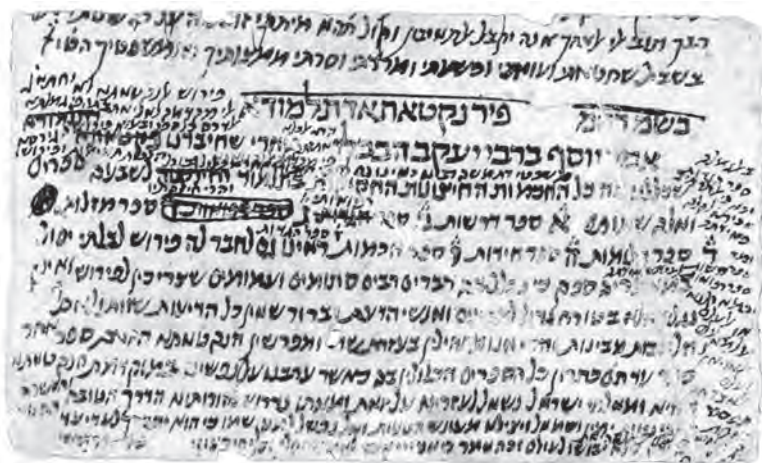
93 עמ' 409-410, 413-414.

94 כ"י TS Misc.36.120.

95 ראו: בנדיקט, מרכז, עמ' 338-339.

הלכתיים⁹⁶ והם נדונים במקומות אחרים במחקר זה ולהם שמות אחרים.⁹⁷ ואולם, כפי שאנו לומדים מכתבי יד אחרים, שלא היו לפני גינצבורג וגם לא לפני בנדיקט, מסתבר, של'נקטאתא דתלמודא' נועד תפקיד אחר.

בכ"י TS NS 308.39, תחת הכותרת "פיר נקטאתא דתלמודא", כתב רירה"ס את הדברים הבאים: **"אחרי שחברנו נקטאתא דתלמודא עכללנו בה כל החכמות החיצוניות החקוקות בתלמוד"**, כלומר, המטרה המוצהרת איננה חיבור הלכת, אלא, אדרבא, איסוף כל האגדתא שבתלמוד. אחרי הפתיחה הוא מפרט את מבנה החיבור לחלקיו: "וחלקנהו <<לשבעה>> <לעשרה> ספרים" והוא מונה אותם בשמותיהם: א. ספר דרשות, ב. ספר הגדות, ג. ספר רפואות, ד. ספר מזלות, ה. ספר חלומות, ו. ספר חידות, ז. שדים,⁹⁸ ז. ספר חכמות, ח. ספר עתידות. אין כאן עשרה ספרים אלא שמונה או תשעה בלבד, אולם בעמוד שני של אותו כ"י אנו מוצאים פירוט קצת שונה: א. ספר דרשות, ב. ספר רפואות, ג. ספר מזלות, ד. ספר שמות, ה. ספר חידות, ו. ספר חכמות, ז. ספר הגדות. שבעה ספרים, כמו שרשם תחילה - ומחק - בתחילת כתב היד. בכ"י אחר, ENA 3846.19, עמוד ב, רשום פירוט אחר. בגלל פגימות כתב היד לא ניתן לזהות את כל שמות הספרים, אלא את הבאים: שמות הספרים א ו-ב מחוקים, ג. ספר עת[ידות], ד. ספר רפואות, ה. ספר [...], ו. ספר חלומות, ז. ספר שדים, ח. ספר חידות, ט. ספר חכמות, י. ספר בינות.

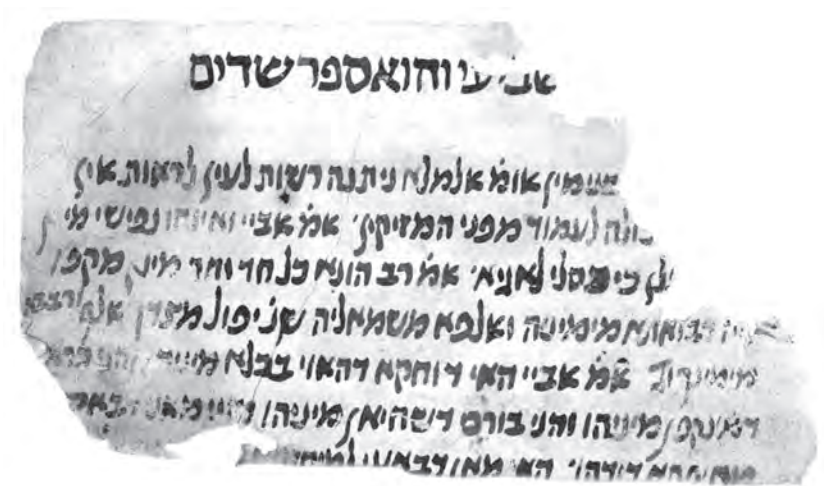

כ"י TS NS. 308.39

- 96 ראו: אסף, פירוש הסידור, עמ' 66.
 97 ראו לעיל: מבואות, פעילותו, המחבר, הלכה; ולהלן: מבואות, השיטות, פרשנות, הלכה; ראו גם: דנציג, הלכות פסוקות, עמ' 401-402.
 98 המילה 'שדים' כתובה כהוספה מעל המילה 'חידות'. לא ברור אם היא נכתבה כהוספה או במקומה.

ראוי לציין, שמבין שלוש הרשימות המפרטות את חלקי 'נקטאתא דתלמודא' זו היא היחידה המונה עשרה ספרים. בהמשך הוא מזכיר גם את 'ספר הגדות', אך בגלל פגימות וכהות הדף לא ברור הקשר בין 'ספר הגדות' ל'ספר בינות'. בהמשך כ"י זה הוא מבהיר בקצרה את כוונותיו ומסרתי ואת שיטתו: **"אג'מע מן אלחכמים מן אלאקאול"** [=אקבץ מן [דברי] החכמים מימרות], **"וכדלך איצ'א אג'מע ג'מיע אלחידות"** [=וכן אקבץ את כל החידות]. מן החלק הראשון של המשפט נראה, שבדברים האחרונים הוא מתכוון לשיטתו בכלל החיבור, ולא רק בספר חידות. עוד נראה מן הפירוטים שאינם זהים, שהיו לו מחשבות משתנות בעניין חלוקתו הפנימית של החיבור.

משלושת כתבי היד דלעיל עולה, כי תוכניתו של רירה"ס ב'נקטאתא' היתה כינוס כל האגדתא שבתלמוד לפי נושאים [על פניו נראה שהתכוון לבבלי בלבד]. אם נאחד ונצרף את שלוש הרשימות דלעיל וננסה להרכיב מהן רשימה מאוחדת של עשרה ספרים, תתקבל, לדעתי, החלוקה הבאה, לא בדיוק לפי הסדר הזה: א. דרשות, ב. הגדות,⁹⁹ ג. רפואות, ד. מזלות, ה. חלומות, ו. חידות, ז. שדים, ח. שמות, ט. חכמות.¹⁰⁰ י. עתידות.¹⁰¹ לא מצאתי כ"י שבו הסביר רירה"ס את תוכנם הפנימי של הספרים, אם כי בחלק מהם הוא משתמע מעצם השם, אבל לא בכולם, למשל, הגדות, שמות, בינות.

כ"י ENA 1267.6

99 ואולי הוא 'ספר הקורות', אסף, פירוש לסידור, עמ' 66.

100 ייתכן לכלול בו את 'ספר רפואות'.

101 ואולי הוא כולל גם את 'ספר בינות'.

אחרי שהובהרה הבעיה העיקרית והיא אופיו ותוכנו של 'נקטאתא דתלמודא', יש לעיין בשאלה נוספת והיא, האם תוכנו מלכתחילה להיות חיבור עצמאי. מן התוכנית המוצעת בכ"י מספר TS NS 308.39 התשובה היא חיובית - סיכום כל האגדתא התלמודית לפי נושאים, אולי במקביל ל"משנה תורה" של הרמב"ם בהלכה. רירה"ס אף תכנן פירוש לחיבור זה, **"כי נכלל בה <<הרהבה>> דברים רבים > סתומים ועמומים עצריכן לפירושו ואין נגלן אלא הטורח גדול למבינים ואנשי הדת"**.

לעומת זאת, ב'מחקרי גניזה'¹⁰² פרסם שייבר קטע מאוסף קופמן, כותרתו "ספר הגדות והוא הספר השמיני מנקטאתא דתלמודא שהוא החלק השני מהחיבור הכולל כל החכמות הקרוי תלמודא רבה".¹⁰³ מהו היחס בין שני החיבורים? לי נראה, שהיתה כאן התפתחות בתכנוני ומחשבותיו של רירה"ס בעריכת חיבוריו האנציקלופדיים. רירה"ס לא כתב תאריכים על כתבי היד העוסקים בחיבורים אלה, ולכן לא ניתן לעקוב בדיוק אחרי מהלכיהם. מניתוח ומעיון בכתבי יד אלה אני סובר, כי תחילה הגה רירה"ס תוכנית-אב גדולה לערוך את כל הספרות התלמודית לפי נושאים, תחת הכותרת 'תלמודא רבה', ובשלב כלשהו החליט לפצל אותה לשניים: ריכוז כל האגדתא בחיבור עצמאי תחת הכותרת 'נקטאתא דתלמודא', והקדשת 'תלמודא רבה' לתחום יותר מוגדר שיתואר להלן בסעיף הבא [תלמודא רבה]. בחלק א של 'גנזי שכתר', הכולל פרקי מדרש ואגדה, פרק כב כג, עמ' 196, 'פרקי תשובה וגיהנם' [בפתיחה רשם גינצבורג את המספרים הקטלוגיים של הקטעים שהובאו בפרק זה, והם כתבי יד TS Misc 35.106 ו-TS Misc.36.188-¹⁰³], פורסם קטע אגדתא ובסיומו כתוב כהאי לישנא: **"סליק פרקא אחר גיהנם [זה הס] דר מן תלמודא רבה"**. מהשם 'תלמודא רבה' נראה, שהכוונה לחיבורו של רירה"ס [לא מוכר לי שימושו של שם זה לחיבורים אחרים], ואם כן, הרי מקומם של 'פרקי תשובה וגיהנם' צריך להיות ב'נקטאתא דתלמודא'. נראה, שהקטע נלקט בשלב אי-הבהירות בקשר לאופיים המדויק של שני החיבורים, 'תלמודא רבה' ו'נקטאתא דתלמודא'.

במצאי שבידינו יש מספר פריטים המתאימים באופיים האגדתי להיות חלק מ'נקטאתא דתלמודא'. בעמוד א של כתב היד TS NS 308.39, יש כמה ראשי פרקים ותוכניות עבודה לספר רפואות ואולי גם לספר דרשות. בכ"י TS Misc.26.16, בעמוד א, יש דוגמאות אחדות לדרשות על פסוקים מהמקרא, אולי כחומר המיועד לספר דרשות, ובעמוד ב עניינים הקשורים לספר רפואות. בכ"י אחר, ENA 1267.6, שני קטעים באותו עמוד; הקטע האחד מתאים לספר רפואות, השני - לספר דרשות. כמו כן מצאתי שני קטעים המתאימים לספר שדים: האחד - 'הלכות שדים' כ"י TS 8F3.1, והשני - 'ספר שביעי והוא ספר שדים' [מתאים לפירוט לעיל], כ"י ENA 1267.6 עמוד ב. בכ"י אחר, TS Misc.36.120 עמוד ד, יש לקט קטעים מפרק ראשון דברכות, והם כוללים קטעי משנה וקטעי אגדתא, וייתכן שלקט חלקי זה הוא חלק

102 תלמודא רבה, עמ' 8 [נראה לי שהכוונה לכ"י Budapest 290 (2r). העורכת].

103 על תלמודא רבה ראו להלן: מבואות, פעילותו, המחבר, אוספים, תלמודא רבה.

104 לגבי כ"י TS Misc.36.188 - לא ברור אם זהו אכן כתב ידו של רירה"ס [העורכת].

מתוכנית או טיוטה לחיבור 'נקטאתא דתלמודא'. בכ"י TS F15.3 יש שני קטעים הנראים לי כחלק מספר הגדות. בפסקה אחת יש רשימה לא שלמה של דורות תנאים ואמוראים, והיא אינה זהה לרשימה שמביא הרמב"ם במבואו לפירוש המשניות, וגם לא לסקירה הרחבה שבאגרת רב שרירא גאון. בפסקה שנייה יש העתקה מאבות דרבי נתן, סיפור על הלל שהיה מהלך בדרך וכו'. גם ביחס לחיבור זה אין לי תשובה חד משמעית לשאלה האם, ועד כמה, השלים את חיבורו זה.

3. תלמודא רבה

השם 'תלמודא רבה' הוזכר בהקדמה לפירוש הסידור¹⁰⁴ כאחד מחיבוריו העצמיים [=תצאניפין] של רירה"ס. לפי שמו אמור היה חיבור זה להיות מקיף מאוד, וכהגדרתו של רירה"ס:

הוא החיבור הכולל תורה שבעל פה כולה ע[ל סדר] המקרא שחיבר אדנינו יוסף ראש ישיבת גאון יעקב חמוד אדנינו יעקב ראש הי רבנן צ"ל.¹⁰⁵
במקום אחר באותו כ"י, הגדרה בניסוח קצת שונה:
והוא החיבור הכולל פתרון [=פירוש] המקרא כולו על הסדר.
לכאורה מדובר בפירוש למקרא ולא כך הוא. בכ"י אחר, BL OR 5554A.55 עמוד ב, בפרטו תכנון עבודה הוא כותב בין השאר:

- 11 "וטריקה תצניפי לתלמודא רבה הי אני אג'מע עלי נט'אם אלמקרא ג'מיע
- 12 נצוץ אלתנאין ואלאמוראין ואלסהרין ואקסם כל פרשה וכל ספר¹⁰⁶ אלי פרוק ואשרח
- 13 מא פי כל הלכה מן לפט'ה צעבה או מעני עויץ ואקטע אלהלכה אדא וקע כלף".

תרגום:

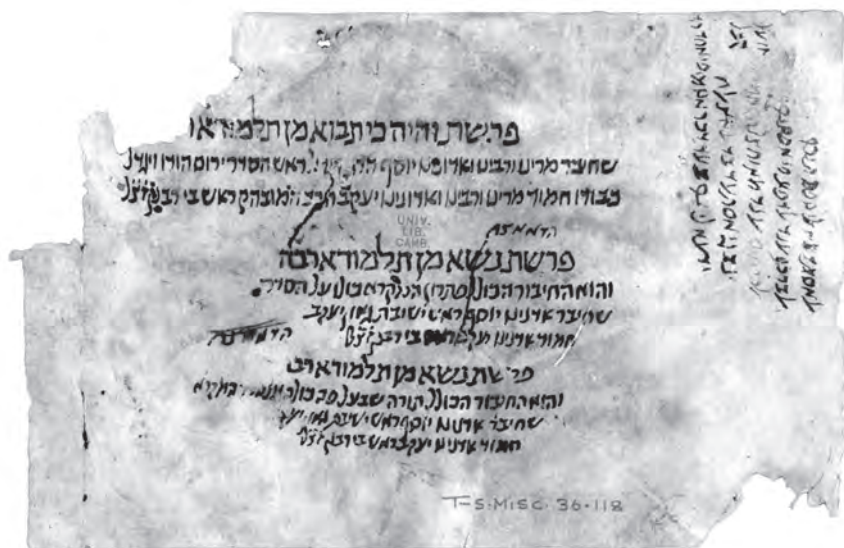
(11) שיטת חיבורי ב'תלמודא רבה' היא, שאני אקבץ לפי סדר המקרא את כל (12) דברי התנאים והאמוראים והסבוראים, ואחלק כל פרשה וכל ספר לפרקים, ואבאר (13) בכל הלכה כל ביטוי קשה או משמעות סתומה ואפסוק את ההלכה, אם נפלה בה מחלוקת.

מן האמור בכתב היד האחרון עולה, בצורה חד משמעית, שכוונת רירה"ס ב'תלמודא רבה' היא יותר מצומצמת ומוגדרת מכפי שעשוי היה להשתמע מהקטע שפרסם שייבר.¹⁰² נראה שהיו לרירה"ס מחשבות משתנות בדבר אופיו והיקפו של 'תלמודא רבה', והתוכנית שהתגבשה סופית הייתה לערוך חיבור אנציקלופדי,

104 ראו: אסף, עמ' 64, 66.

105 כ"י TS Misc.36.118.

106 רירה"ס השתמש כאן במילה העברית 'ספר' במקום 'כתאב' בערבית; בהמשך הוא משתמש במילה העברית 'פרק' בצורת הריבוי השבור בערבית 'פרוק', במקום 'פצל-פצול'.

כ"י TS Misc. 36.118

שיכלול ליקוטים מכל ענפיה של התורה שבעל פה על התורה שבכתב, לפי סדר פרשיות התורה, מעין 'תורה שלמה'. מספר הקטעים שהגיעו לידינו, אשר עונים על הקריטריון דלעיל וניתן לראותם כחלקים מ'תלמודא רבה', הוא קטן מאוד. שני עמודים מכ"י TS Misc. 36.118 כבר פורסמו ב'גנזי שכטר', כרך ב, עמ' 413-414, ובם חמישה קטעים קצרים מאוד, שניים לפרשת 'נשוא' ושלושה לפרשת 'כי תבוא'. רק קטע אחד לפרשת 'כי תבוא', מביא לפסוק מן התורה שבתחילת הפרשה, את תחילתה של מסכת בכורים, שהיא הנושא של העניין המתאים בתורה. ארבעת הקטעים האחרים הם קצרצרים מאוד, תוכנם פתיחות בלבד ומהם לא ניתן ללמוד דבר על אופיו של 'תלמודא רבה'. ואולם, מצאתי שני כתבי יד העונים להנחיה המתודית שקבע ר'הר"ס. האחד - כ"י TS C2.146 עמוד ג, עמוד גדול שכותרתו "פרשת וישמע יתרו", ובו טור מרכזי בן כ-25 שורות מסודרות, כתובות בכתב מרובע ומסודר, ועוד הוספות אחדות בשוליים. תוכנו של הטור המרכזי - פסוקים וקטעי מדרש הקשורים בקריעת ים סוף ומעמד הר סיני. השני - כ"י TS F5.149, כ"י בן שני דפים גדולים. בראש האחד כותרת באותיות גדולות במיוחד: "פרשת ואתה] תצוה", ובהמשך קטעי משנה וגמרא מבבלי, מנחות פה ע"ב-פו ע"א, הדנים בשמינים שהשתמשו בהם למאור ולמנחות, הנושא הנדון בתחילת פרשת 'תצוה'. אמנם, השם 'תלמודא רבה' איננו רשום בכתבי יד אלה, אך ללא כל ספק הם מתאימים להגדרה "פתרון המקרא כולו... הכולל תורה שבעל פה כולה על סדר המקרא".

אפשרות אחרת לאופיו של 'תלמודא רבה' העלה שייבר ב'מחקרי גניזה',¹⁰⁷ והיא כבר נדונה לעיל.¹⁰⁸ דעתי היא, כי 'תלמודא רבה' במתכונתו הסופית נועד להיות מעין 'תורה שלמה'. מלבד שתי הדוגמאות שהובאו לעיל, לא מצאתי כתבי יד נוספים שאפשר לראותם כחלקים מ'תלמודא רבה'. מדלות המצאי אין כל אפשרות לקבוע עד כמה הגשים רירה"ס את תוכניותיו בחיבור זה.

ז. מילונים

מהפריטים הקטלוגיים של כתבי רירה"ס, נראה לי להגדיר חמישה כמילונים או גלוסארים. אלה הם כתבי יד שתוכנם תרגומים לערבית של מילים בודדות או מונחים בודדים מן המשנה והגמרא. בכ"י TS K11.8 עמוד ב, הוא כותב, כי יש לו חיבור בשם 'אלפאט אלמשנה' [=ביטויי המשנה], שם שהשתמשו בו לתרגום מילונאי של 'מילים קשות' בלבד, ולא של כל הטקסט. חיבורים בשם זה היו ידועים לפני רירה"ס, וייתכן שזו מטרתם של חמשת כתבי היד הבאים:

1. כ"י TS F5.92, כ"י בן ארבעה עמודים פגומים במקצת.
2. כ"י TS Ar.5.23, דף אחד גדול.
3. כ"י TS NS 302.33, שני עמודים פגומים במקצת.
4. כ"י TS NS 302.39, לפי הכתב והצורה הכללית של שני הפריטים האחרונים, נראה לי שהם שני חלקים מאותו כ"י.
5. כ"י TS NS 325.5, ארבעה עמודים, שניים מהם פרגמנטים קרועים ותו לא. בכ"י זה נראה שהמילון ערוך לפי סדר המסכתות. בעמוד הראשון, בסוף שלישי השני, כתוב: "סליק מסכת סנהדרין", ובשורה שאחריה - "מסכת שביעית [שבועות?]". בכתבי היד האחרים לא ברור סדר העריכה. גם לא ברור לי, מה הניע את רירה"ס, שחיבר, כהצהרתו, פירוש למשנה כולה ולגמרא, לחבר גם מילונים. ייתכן שחיבורם קדם לפירושו למשנה ואולי הן רשימות שרשם לעצמו תוך כדי לימוד. לקבוצה זו שייך, לדעתי, גם הדיון הלשוני בפירוש המילה 'שיננא'.¹⁰⁹ כ"י זה פורסם על ידי אברמסון¹¹⁰ וטופל לעיל.¹¹¹

ח. רשימות ספרים

מספר פריטים קטלוגיים הם רשימות ספרים, למשל:

1. כ"י TS 10K 20.9.
2. כ"י TS C2.146 עמוד א.

107 תלמודא רבה, עמ' 8.

108 לעיל: מבואות, פעילותו, המחבר, אוספים, נקטאתא דתלמודא.

109 כ"י TS NS 310.12.

110 רבי שמואל בן חפני גאון, עמ' 141-144.

111 ראו לעיל: מבואות, המחקר על רירה"ס.

3. כ"י TS K3.1.
4. כ"י TS K6.170 עמוד ב.
5. כ"י TS Misc.27.4c.
6. כ"י TS Misc.36.148.
7. כ"י TS NS J126.
8. כ"י TS NS 298.33.
9. כ"י TS NS 309.65.
10. כ"י ENA 2539.1.

רשימות אלה הן בחלקן רשימות של ספריות פרטיות והן מלמדות הרבה על חיי התרבות של החברה היהודית.¹¹² יש ביניהן גם תוכניות עבודה.¹¹³ באחדות מהן יש גם מפרטים טכניים, כגון מספר כרכים, עלויות ותוכניות עבודה. מעניינת במיוחד היא הרשימה הנלווית לכ"י מס' 3: פריט זה הוא בעיקרו הקדמה לפירוש הסידור.¹¹⁴ ההקדמה כוללת את תוכנית הלימודים למשכיל היהודי, לרבות רשימת הספרים הנחוצים לו.¹¹⁵ הרשימות בכללותן הן מקור חשוב להכרת הספרות היהודית התורנית של הדורות בתקופה ההיא. יש שמות חיבורים, שאלמלא רשימות אלה לא היינו יודעים על קיומם. הרשימות כוללות גם ספרים ב'חכמות חיצוניות', כגון פילוסופיה ורפואה. דיון מפורט נרחב ברשימות אלו יש במחקריו של נחמיה אלוני.^{115א}

ט. שירה ופיוט

כמו רבים מחכמי ישראל בימי הביניים, גם רירה"ס ניסה לחרוז חרוזים, לכתוב פיוטים ולחבר תפילות. בין כתבי רירה"ס בגניזה מצאתי לא מעט דוגמאות לכך, במגוון תחומי משנה.

1. פתיחות שיריות

הראשונה - פתיחה ל'תפסיר אלאפאטיר' [=פירוש ההפטרות], כ"י Bodl. MS Heb. d. 44/83, וזה לשונה:

יְאִרִים וְתִמְיָם סָכֹן פֶּתֶר קָנוּ // נְעִימִים יִשְׁכֹּנוּ עֲזֹז קִדְשׁ קָנוּ

הפתיחה קצרה מאוד, בית אחד בלבד, בנוי מדלת וסוגר. היא כתובה לפי כל כלי השירה העברית בימי הביניים,¹¹⁶ יש בה חרוז פנימי ומקצב שהוא וריאציה של אחד

112 ראו לעיל: מבואות, פעילותו, המעתיק.

113 ראו גם: פרנקל, רשימות ספרים, עמ' 343-344.

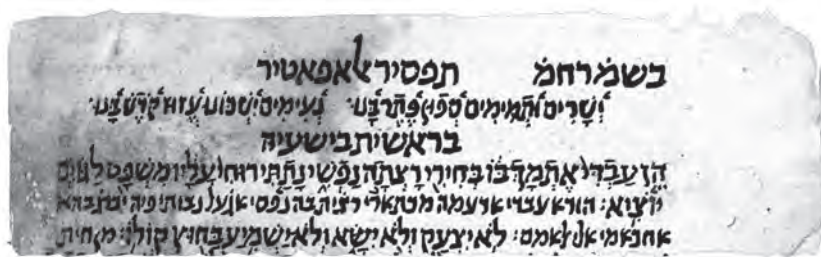
114 ראו לעיל: מבואות, פעילותו, המחבר, הלכה.

115 ראו גם: בנעט, ספרייה.

115א ראו: אלוני, הספרייה היהודית, 333-434.

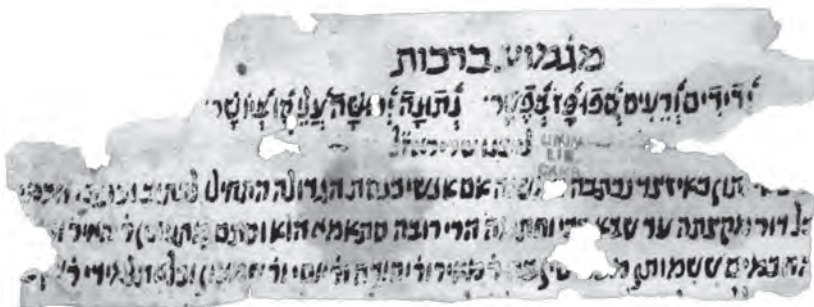
116 ראו: ילין, השירה.

ממשקלי שירת ימי הביניים¹¹⁷ שבהשפעת המטריקה הערבית. היא בת עשר מילים ואותיותיהן הפותחות מרכיבות את שם המחבר: יוסף בן יעקב. השיר מנוקד לפי כללי הניקוד הטברני; אותיות בג"ד כפ"ת הרפות סומנו בקו אופקי עילי, כמו כן סימן המחבר את אותיות האקרוסטיכון. תוכנה של הפתיחה - שבח לישירים ולתמימים, הם נביאי ישראל, אשר מדבריהם נלקחו פרקי ההפטרות, או אולי לחכמים אשר קבעו, והם אלה אשר "בנו" בתקנותיהם "ספון פתר", כלומר את תקרת [או גג] הפירוש,¹¹⁸ כדי שה"נעימים",¹¹⁹ הם בני ישראל, יוכלו לשכון ב"עזוז קדש", בחסותו של הקב"ה.¹²⁰

כ"י Bodl. MS. Heb. d. 44/83

הפתיחה השנייה - גם היא קצרה מאוד, בת שורה אחת, כ"י TS 8D1, וזו לשונה:
יְדִידִים יְרַעִים סָפוּ פִּז בְּסֶטֶר // נְתַנָּה יְרוּשָׁה עָלֵי קוּ הַיּוֹשֵׁר

כ"י TS 8D1

117 ראו: ילון, שם, עמ' 47-48; אלוני, משקלים, עמ' 80.

118 על פי מלכים א, ו-ט - "ויספן את הבית"; ירמיהו כב יד - "וספון בארז".

119 ראו: שמואל ב, א כג.

120 על פי תהלים עח ד.

כפי שרואים, גם פתיחה זו היא במתכונת מדויקת של הראשונה, לפי כל כללי השירה העברית שבתחום שליטתה של התרבות הערבית ועם אקרוסטיכון. רירה"ס פונה ל"ידידים ורעים", כלומר לבני ישראל, להוסיף "פשר", כלומר פירושים לכתוב בתורה, שהם נחמדים מפז רב, כדברי המשורר בתהלים יט יא. הצירוף "עלי קו" מתכוון לתורה הנתונה ביושר, על פי הנאמר בתהלים יט ד. בית שיר זה הוא פתיחה ל"מג'מוע ברכות", שכבר הוזכר לעיל [פעילותו, המחבר], בדיון על פירושו לתלמוד.

הפתיחה השלישית - הפתיחה להקדמה העברית לתלמוד קטן, כ"י TS Misc. 36.156 בראשיתה קטע בן שתי שורות ובו תפילה להצלחה. אחריו, שיר בן עשר שורות, ללא מקצב, אבל עם סוגר אחיד 'רים' ועם אקרוסטיכון - יוסף בן יעקב בראשי השורות, אלא שבמקום האות 'ס' השתמש בש' שמאלית. כבר גינצבורג פרסם אותה.¹²¹ מתוך עיון בתצלום מוגדל מן הזיעור נראה, שבהעתקתו של גינצבורג נפלו טעויות אחדות [בשורה 6 - יש לקרוא 'תורת' ולא תורה; בשורה 8 - יש לקרוא 'והתמים' ולא ולה דמים; ובשורה 10 - יש לקרוא 'ויחיש' ולא ויחיינו]. הפתיחה מנוקדת רק בחלקה, כמו כן סימן בקו אופקי עילי את האותיות הרפות. בסוף כל שורה - נקודה עילית כסימן פיסוק.

י תהרץ עם המנחילנו דתו ומכתירנו במצוות הרים.
י ויהירנו לאמר זה הדרך לכו הו אל תפנו לחונקי זרים.
ע יעו דהברי דת משעשעים נפש עיפה כמים קרים.
פ נו להגיונה תעודנו יום אפקוד מעשה היצורים.
ה כתב ועל פה נתנה לנו דובר צדק מגיד מישרים.
נ ונעצו אבותינו וחרתו עיקרי תורת פה עת פזרם יוצר הרים.
י זמו הבאים אחריהם וערכו תלמוד על רוב העיקרים.
ע תה מגמתי לערוך על הנשאר להתמים שעה סדרים.
ק רוב לקוראיו יעזרני על זאת בגילוי עמוקות וסתרים.
ה ריתו יזכור ויחיש פדותו להושיע עם נבחרים.

המשך ההקדמה כבר נדון לעיל.¹²²

121 ראו: גנזי שכטר, כרך ב, עמ' 406-407; אברמסון, רירה"ס, עמ' 75, הערה 21.

122 ראו: מבואות, פעילותו, המחבר, אוספים, תלמוד קטן.

2. תפילות

רירה"ס שלח ידו גם בחיבור תפילות. מצאתי מספר תפילות קצרות, למשל:
א. מעין ברכה/תפילה קצרצרה יש בראשיתה של הפתיחה להקדמה לתלמוד קטן, כ"י TS Misc.36.156 - **"איש אטר יד ימינו יראה ויאמין מי שאינו מאמין"**, משפט סתום במקצת, ואולי בביטוי "איש אטר יד ימינו" התכוון לעצמו וליכולתו המוגבלת, אותה ביטא בהמשך ההקדמה במילים **"קוצר דעתינו"**, והוא מקווה להצליח בעזרת יי, כמו שהוא כותב מיד אחרי כן **"השם יי נעשה ונצליח"**,¹²³ משפט פתיחה מקובל ושכיח מאוד.
ב. כ"י ENA 1267.7 עמוד ב. כ"י בן עמוד אחד, כתוב בתפזורת רבת כיוונים ובמגוון של צורות כתב, ובו פסקאות אחדות. בחלקו העליון של העמוד שתי פסקאות כתובות באותיות מרובעות גדולות מאוד ומחוקות בקו עילי.

1 **ועתה את הרימות את עבדך מן העפר**

2 **ותביאנו עד הלם וברחמיך תע[ו...]**

3 **ושבתך/וברכתך אל תמוש מעבדך[...]**.

נוסח תפילה זו מושפע במידה רבה מתפילת דוד, שמואל ב, ז יח, דברי הימים א, יז טז.

1 **אתה [אנא?] יי האלהי[ם הא]ל הגבור והנורא**

2 **[הק]שה נא אל תפלת עבדך ואל**

3 **תחנונו כי פניך [עבדך?]...מתפל[ל].**

תפילה זו מושפעת מנוסח תפילת דניאל, ט יז.^{123א}

ג. כ"י CUL Or. 1081 1.82. בפריט זה יש תפילה קצרה, דומה לשתי התפילות שבסעיף הקודם, וזה לשונה:

תפל תחנתי לפניך ואתה תסלח מן השמים הרב רחמיך רבות עתים.

בתחילתה של התפילה אנו שומעים את הד קולו של ירמיהו הנביא המתחנן לפני צדקיהו המלך, ירמיהו לז כ; ובהמשכה את תפילת שלמה בחנוכת בית המקדש, מלכים א, ח כט; ל לב. בהמשך אותו עמוד כתב רירה"ס שורות אחדות, שהן כנראה טיטוטות לפתיחות לתפילות, והן מזכירות בניסוחן את הפתיחה לשירת דבורה, שופטים ה ב:

1 **שמעו מלכים האזינו רוזנים אנכי אנכי המלך**¹²⁴

2 **שמעו מלכים האזינו רוזנים אנכי אנכי אשירה אומרה לכבוד בוראי.**¹²⁵

123 ראו: גנזי שכטר, כרך ב, עמ' 406.

123א מעורר אסוציאציה גם למלכים א, ח כח; נחמיה א ו, א; דברי הימים ב, ו יט.

124 על ההתפארות העצמית ראו: מבואות, הביוגרפיה, הערכת רירה"ס.

125 אין בכל המקרא פסוק כהאי ליטנא, אולם אין ספק שהוא מושפע מהפתיחה לשירת דבורה, שופטים ה ג, ואפשר לראות גם אותו בבחינת שיבוץ מקראי.

מן הראוי לשים לב במיוחד להשפעה הסגנונית של קטעי תפילות שבמקרא על סגנון תפילותיו של רירה"ס. בולטות שליטתו ובקיאותו במקרא ויכולתו הווירטואוזית בשימוש הפסוקים.

ד. כ"י TS 8.250, עמוד ב. בעמוד זה תחילתן של שתי תפילות אשכבה או אזכרה. הראשונה, לפי סדר כתיבתן, היא מהשבוע של פרשת 'ואתחנן', שנת א'תק"ח לשטרות. אב ד'תתקס"ז, קיץ 1207, לזכרו של 'בן אלריס' [=הראש] אבו מג'ד בן אלששי, וזו לשונה:

כתוב 'חנוני אתם [עדי] כי יד אלוה העקב.¹²⁶

השנייה, בהמשך העמוד, היא מהשבוע של פרשת 'משפטים' של אותה שנה. שמו של הנפטר אינו ניתן לקריאה ודאית וזו לשונה:

כתוב צדיק אתה יי וישר משפטך,¹²⁷ ובהמשך:

תניא כשמתו בניו של ר' עקיבא.¹²⁸

נראה לי, שרירה"ס רשם כאן לפניו ראשי פרקים לתזכורות להספדים שהיה עליו לשאת. העובדה שהוזמן לשאת הספדים, בין השאר לבנו של ה'ראש', מראה שבשלב זה של חייו כבר היה לו מעמד מכובד בקהילה.¹²⁸ באותו עמוד יש עוד תפילה לעילוי נשמתו של ילד אשר "נחטף מחיק הוריו בקוצר שנים", כלומר, מת בילדותו.¹²⁸ התפילה היא ארוכה יחסית - תשע שורות ארוכות, בלשון פרוזאית, תוך שימוש בביטויים שכיחים בלשון התפילות.

3. פיוטים

מצאנו גם מספר פיוטים שחיבר רירה"ס. הם לא היו אמורים להיות חלק מנוסח התפילה, לא על פי תוכנם וגם מסיבה נוספת, והיא התנגדותו הנמרצת לאמירת פיוטים בתוך סדר התפילה,¹²⁹ ואולי הן חלק מן הפתיחות השיריות [לעיל: מבואות, פעילותו, המחבר, שירה ופיוט, פתיחות].

תחת כותרת זו סיווגתי שתי קבוצות קטנות של דברי שיר:

הקבוצה האחת - כ"י CUL Or. 1081 1.65, עמוד א, עמוד אחד ובו ארבעה דברי שיר, כתובים בתפזורת, כל אחד מהם בזווית כתיבה אחרת. הכתב ברור למדי, אך הדף פגום, קרוע בשוליו ודהוי במקומות רבים. בראשו נראים חלקים של משהו כתוב, אולי פיוט נוסף, רובו חסר, ומיעוטו הנותר דהוי, מוכתם וקשה עד מאוד

126 אין פסוק כזה.

127 תהלים קיט קלג.

128 בבלי, מועד קטן, כא ע"ב.

128א מן הסתם בן אלששי זה הוא ממשפחת נתנאל הלוי משה השישי, משפחת ראשי היהודים במצרים. ראו: פרידמן, הרמב"ם זוטא המוקדמים, ציון, ע [תשס"ה] עמ' 480 ואילך [מע"פ].

128ב השוו: פרידמן, רשימות תלמיד' עמ' 537, "הועבר מן המאושר". ראו גם: כ"י ENA NS 20.3 המכיל מכתב תנחומים מידי רירה"ס על מותו של צדיק בקוצר ימים [מע"פ].

129 ראו: פרידמן, התנגדות, עמ' 98-100.

לפיענוח, אפילו חלקי. לארבעת הפיוטים נושא משותף - שבח והלל לבורא עולם. לשניים מהם אקרוסטיכון מלא, שמו ושם אביו; לשלישי - חלקי, שמו בלבד. הרביעי הוא כנראה ללא אקרוסטיכון.

הפיוט הראשון, א, פותח בכותרת **"אכתיר שבח לחי עולמים"**. אחריה עשר שורות ובראשי המילים הפותחות שמו ושם אביו. סופי השורות מטושטשים בחלקם. אין מקצב לפיוט, אבל לפי סיומי השורות המלאות יש לו חרוז סוגר משותף. אחרי עשר השורות שהן עיקר הפיוט, שני בתי שיר נוספים, שחרוזם משותף לחרוז הסוגר של הפיוט. הם כתובים בשלוש שורות ובם דברי שבח לתורה **"הנתנה על ידי עניו תמים"**,¹³⁰ הוא משה. השורה הרביעית אינה ניתנת לזיהוי סביר.

הפיוט השני, ב, כתוב בשבע שורות רחבות; גם הוא, כראשון, בן עשרה בתים, באקרוסטיכון מלא וחרוז סוגר משותף. גם תוכנו של פיוט זה הוא דברי שבח והלל לבורא עולם. גם סיומו של פיוט זה הוא שבח לתורה שניתנה על ידי **"עניו תמים"**, אלא שבפיוט זה דברי השבח אינם תוספת לפיוט, אלא חלק בלתי נפרד ממנו, והם כלולים בשני הבתים האחרונים, תחת האותיות ק ו-ב.

באותו דף עוד שני פיוטים קצרים. האחד, ג, בן שלוש שורות ארוכות, כתובות אנכית לאורך השוליים שבצד ימין. כשליש מן ההתחלות חסר. מן הנותר נראה שהיה לו אקרוסטיכון. גם תוכנו של פיוט זה הוא דברי שבח לבורא. השני, ד, כתוב בחלקו התחתון של העמוד, בשורות ארוכות לכל רחבו, אך חלק גדול מהן, לפעמים מחציתן, חסר. בראשו כותרת. מילת הפתיחה היא כנראה 'רשות', אלא שזיהויה אינו ודאי. אחריה כתובות המילים "ללערס ללחתן". מהמעט שניתן לזיהוי חלקי, נראה שלפניו שיר שבח לחתן. אחרי פתיחה קצרה בשבח הבורא - **"יתרומם שם הצור מעוזנו לעולם: המשמח"** [..לא ניתן לזיהוי ודאי, אולי כתב שם חתן וכלה]. מכאן עובר רירה "ס להלל ולשבח את החתן, תוך שיבוץ דימויים מקראיים, כגון: **"יוצא מחופתו [....] הרץ כגבור"**¹³¹ או **"כחתן מכהן בתפארתו"**.¹³²

פיוט א.

אכתיר שבח לחי עולמים

י ושה על כסא מרומים

ו מוחל לשם מחט [א בתמים?]

[ס ומ?]ך יראיו נגד כל ה[קמים]

פ ודה זרע ידידו מכך [מל]כים עצו[מים]

ה ורא עולם המידת רחמים:

נ עלם מכל עין עוכן המרומים

130 על פי במדבר יב ג.

131 השו: תהלים יט ו.

132 ראו: ישעיהו סא י.

י תעלה ויתרומם על כל ר[מים]
ע ושה גדולות עד אין חקר [ו.....]
ק ונה הדורות מראש ודורש [עד....]
ה רשותו אתחיל <<.....>> ה [.....]

והסיום:

- 11 תורתנו הקדושה הנתונה על
- 12 ידי עניו תמים: הרוך הוא הרוך
- 13 שמו הרוך זכרו [לע]די עד [עולמים?/נצחים?]

פיוט ב.

[.....] פתרון דָּקָר אֶכְתִּיר שָׁבַח לְחַי הָעוֹלָמִים:

י ושה על כסא רחמים:
[ו.....] לפני <<ישראל>> עמו מכל העמים
ס ולח <<מוחל>> לשב מחטאו <<ומנהיג עולמו>> [.....] צדיקים ותמימים:
פ ודה [ומצי]ל זרע ידידו מכך מלכים <<גדולים ו><עצומים:
ה ורא עולם <<ומנהיגו>>המי[דת הרח]מים:
נ עלם מכל עין שוכן במרומים:
י תעלה [ויתרומם על כל רמים]:
ע [וזר] לבושתים <<שמו>> בעת צרתם אחד הוא אין לו דומים:
ק ונה [עולמו] ברשותו וברשות תורתו הקדושה הנתונה על ידי עניו
תמים:

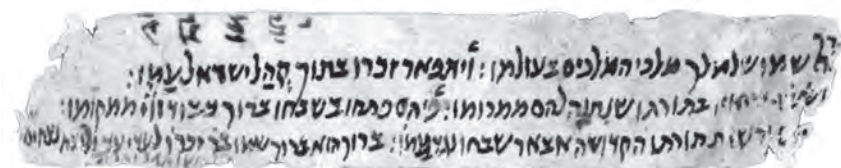
ה ריך הוא הרוך שמו הרוך זכרו מעתה ועד עולם:

כאן רשם ריר"ס באותיות ערביות את המילה הערבית 'תם' [=סוף], המזכירה בצלילה את הסיומת העברית 'תם ונשלם'. הדמיון בין שני הפיוטים הוא כה רב, עד שניתן לשער כי לפנינו שתי גרסאות לפיוט אחד.

פיוט ג.

דומה מאוד בתוכנו לשני הראשונים.

[י תה]לל שמו של מלך מלכי המלכים בעולמו:
ו יתפאר זכרו בתוך קְהָל יִשְׂרָאֵל עָמוּ:
[ס.....] בתורתו עֲנִיתָהּ להם ממרומו:
פ יהם פתחו שֶׁבַח הרוך כבוד יי ממקומו:
[ברשותו]ורשות תורתו הקדושה אבאר שֶׁבַח נגד עמו:
הרוך הוא הרוך שמו ה' זכרו לעדי עד ולנצח נצחים:

כ"י CUL Or. 1081 1.65

בפיוטים שרשמנו לעיל אין, לדעתי, כל ייחוד מבחינה ספרותית. הם בנויים בעיקר על שיטת השיבוץ של חלקי פסוקים או אסוציאציות מקראיות במבנה נוסחאי; מאידך גיסא, הם מפגינים בקיאות רבה במקרא. לא ראיתי צורך לנתח את היצירות כיוון שאינו עניין למחקר זה. הבאתי אותן כדי להוסיף קו נוסף לתיאור אישיותו וכישוריו הרבגוניים של ראש הסדר.

בקבוצה השנייה של הפיוטים שני כתבי יד. האחד - כ"י TS H3.59, שני עמודים כתובים בכתב מרובע, יפה ומסודר, עם הרבה הוספות בשוליים ועוד השלמות בין השורות. עמוד א מנוקד ניקוד מלא, עם סימון האותיות הרפות. יש גם סימנים נוספים הנראים בצורתם כטעמי המקרא, אולם משמעותן ותכליתן אינן ברורות. העמוד השני, עמוד ב, אינו מנוקד. לפי התוכן נראה לי, שעמוד א הוא הראשון. בתחילתו כתובים דברי לקח ומוסר לקורא, אשר בניסוחיהם הם מזכירים פסוקים מספרות החכמה המקראית, משלי, איוב וקוהלת, למשל: **"גם הדרך כסילים אל תהי הולך"**,¹³³ או - **"אזר נא כגבר חלציד"**,¹³⁴ **"האזינה למלי ואל תקץ בהם"**¹³⁵ ועוד. אחרי כן הוא מזהיר את הקורא לזכור את הבורא¹³⁶ ואת כל החסדים אשר עשה לעמו.¹³⁷ מכאן ואילך, ובהמשך בעמוד ב, מונה רירה"ס מצוות עשה שעל האדם לקיימן. על סמך זה נראה לי, שלפנינו פיוט מסוגת פיוטי תרי"ג מצוות. העיקרון המנחה את סדר רישום המצוות אינו ברור, אם כי בהתחלת הסדר מזכיר את ספר המצוות להרמב"ם. גם אין הוא ערוך על פי פיוט תרי"ג מצוות שחיבר רס"ג.

כתב היד השני, TS K11.8 עמוד ב, הפסקה השנייה. הפסקה הראשונה בעמוד זה דנה בהלכות אך לא טופלה במחקר זה, כיוון שמחמת פגימותה הרבה איננה ניתנת לפיענוח סביר. הקטע הנדון הוא בן שבע שורות, כתובות אנכית, בניקוד מלא. גם בו, כבקטע הקודם, סימנים הנראים כטעמי המקרא. גם תוכנו של כ"י זה הוא מניין המצוות.

אין לי הוכחות שרירה"ס הוא מחברם של הפיוטים האלה, ואפשר שרק העתיקם.

133 השוו: משלי א טו.

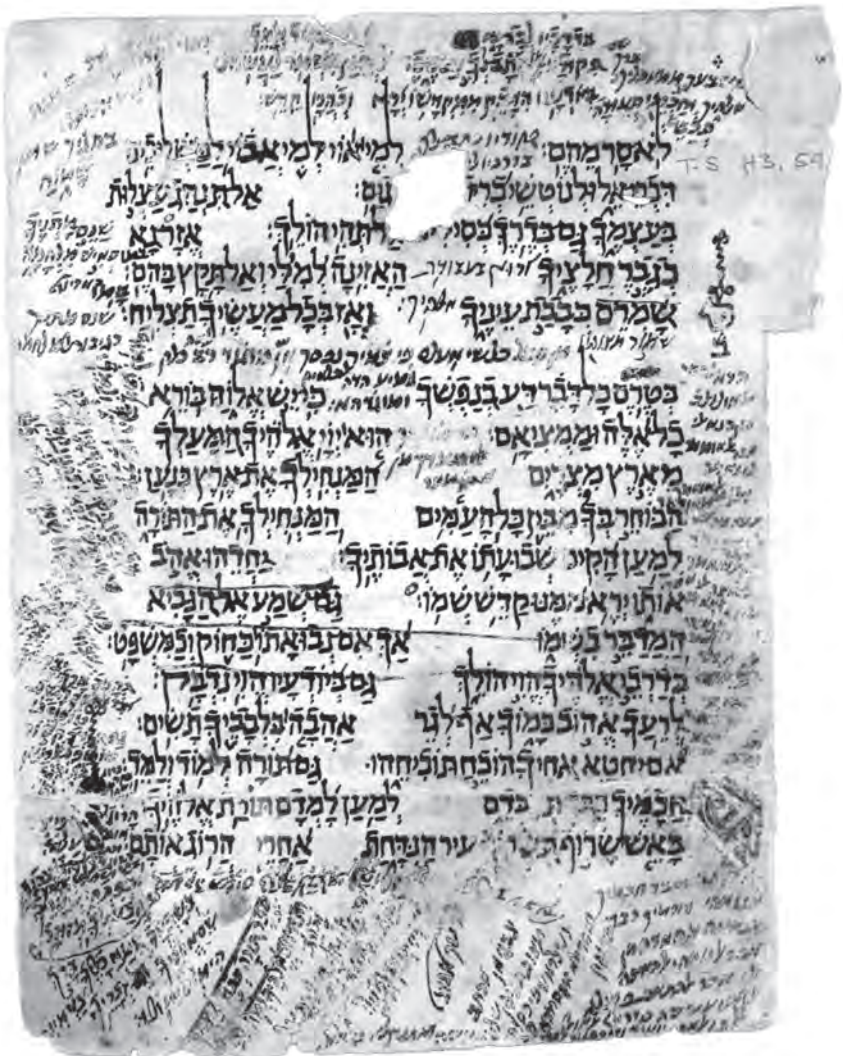
134 ראו: איוב לח ג.

135 השוו: משלי ג יא.

136 השוו: קוהלת יב א.

137 על פי ישעיהו סג ז.

מאידך גיסא, לא עלה בידי לאתר להם מקור ספרות אחר. בהתחשב בכישוריו - גם הפיוטיים - של רירה"ס ובהיעדר כל ראייה אחרת, דעתי היא שרירה"ס הוא אכן מחברם.

5. עיסוקים נוספים

מבדיקת הפריטים הקטלוגיים אפשר ללמוד, כי נוסף להיותו מחבר יצירתי ומעתיק פורה ומעולה, עסק רירה"ס בעוד שני תחומים: לבלרות והוראה.

א. לבלרות

במונח 'לבלרות' הכוונה היא כתיבת דברים, גם תשובות, כשרירה"ס משמש בתפקיד של מעין 'כאתב' [=פקיד]. על עיסוק כזה ניתן ללמוד מכתבי יד אחדים.

1. כ"י Bodl. MS Heb d. 65/13, כ"י זה הוא סיכום מעשה בית דין שנכתב ב"שנה [=חודש] טבת שנת ד'תתקנז ליצירה בעיר נא אמון [=אלכסנדריה]", כלומר דצמבר 1196 או ינואר 1197. הכתב הוא כתב ידו המרובע, המסודר של רירה"ס. מסמך זה מעיד, כי רירה"ס שימש, ולו רק זמנית, בתפקיד סופר בית הדין. אין לנו כל פרטים נוספים על עיסוקו זה, כגון כמה זמן שימש בתפקיד, מתי ולמה עזבו, וכיו"ב. גם לא מצאתי בכל הפריטים שבדקתי עדויות נוספות. אין זה מן הנמנע, שכבר בבגדאד שימש רירה"ס בתפקיד 'כתאב' ליד שער הישיבה.¹³⁸

2. כ"י TS 8G7.4, קונטרס בן שישה עמודים, כתובים בכתב ידו של רירה"ס ובו שאלות שנשאל רשב"ע. תאריך הכתיבה הוא אייר, תע"ה לשטרות, ד'תתקכד, [מאי] 1164. בתאריך זה עדיין היה רירה"ס עלם צעיר ונראה שכבר אז התבלט בכישוריו הקליגרפיים [אולם ייתכן שזה העתק שהעתיק רירה"ס בתקופה מאוחרת יותר במצרים].

3. כ"י BL OR 5536.3, קונטרס בן שני עמודים, כתוב בכתב ידו של רירה"ס ובו קטעי מכתבים ושאלות שהפנה "אלתלמיד עזרא בן אלחזאן מנשה" אל ר' יעקב הדיין, הוא אביו של רירה"ס. בשולי אחד המכתבים נרשם התאריך לפי הלוח האיסלמי, "אוכר¹³⁹ מחרם מן סנה כמס וסבעין מאיה" [=שלהי חודש] מחרם [=החודש הראשון בלוח האיסלאמי] שנת 575 [להג'רה, בערך 1180 לספה"נ]. לא מצאתי אצל רירה"ס שימוש נוסף בתאריך איסלאמי.

4. כ"י TS NS 97.11, פירוש של רשב"ע לתחילת מסכת בבא מציעא [לא נראה לי שהוא נכתב רק לצורכי העתקה].

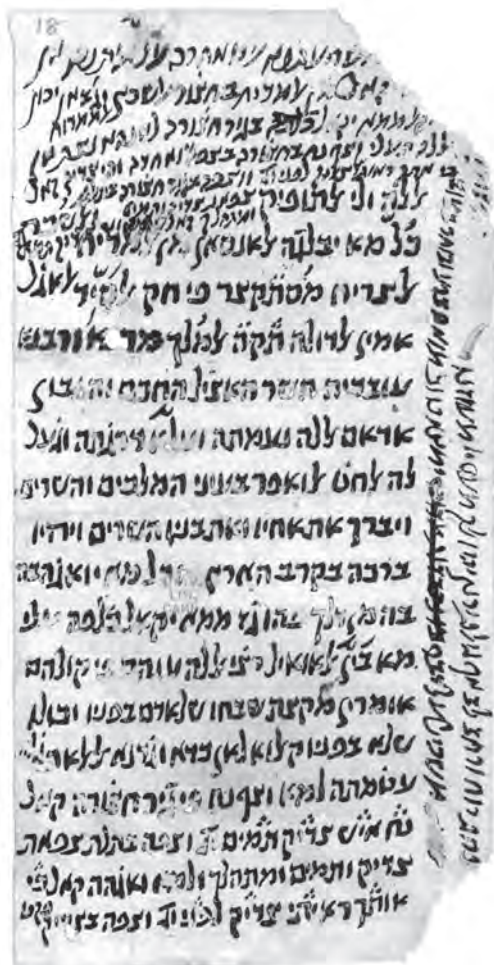
נוסף לדוגמאות הנ"ל מצאתי שתי איגרות כתובות בכתב ידו של רירה"ס. האחת - כ"י TS 8 J16.18 - כ"י בן שני עמודים, כל אחד בצורת כתב שונה. איגרת אחת, בעמוד א, ממוענת אל "אמין אלדולה תקה אלמלך" [=נאמן השלטון מבטח הממלכה], "מרנא ורנא עובדיה השר האציל".¹⁴⁰ בהמשך האיגרת הרבה ברכות ותשבחות, ברוח הסגנון המליצי של התרבות הערבית והיהודית בימי הביניים.

138 ראו: גויטיין, חברה, כרך ב, עמ' 228-240.

139 נראה לי, שצריך להיות 'אואכר', ב-א אחרי ה-ו, והשמיט את ה-א הנחה.

140 על עובדיה 'השר האציל' [או 'הנגיד'], ראו אצל חאן: מסמכים, תעודה מספר 121, עמ' 460-466.

השנייה בעמוד ב, ממוענת אל "מרנא ורהנא שלמה הכהן סגן הכהנים". גם באיגרת זו יש הרבה תשבחות וברכות בסגנון מליצי. באיגרות עצמן אין כל פרטים על הנמענים ואין בהן תאריכים. האיגרות אינן שלמות והמשכן חסר. מן החלקים שבידינו, לא ברורה מטרתן. גם לא ברור האם רייה"ס עצמו הוא יוזם האיגרות, או רק ה'כאתב' השכיר, שביצע את העבודה הטכנית בלבד. בגלל האפשרות השנייה הבאתי אותן בסעיף זה.

ב. הוראה

על עיסוקו של רירה"ס בהוראה, יש רק השערות. גינצבורג שיער, כי חיבורו 'נקטאתא דתלמודא' נועד להיות מבחר קטעי גמרא לתלמידים: "הדעת נותנת שר' יוסף זה היה מלמד תלמוד למתחילים ולקט אלה המקומות מהתלמוד שהיה בדעתו ללמדם ולכן אין סדר לקיצור התלמוד שלו".¹⁴¹ כסיוע לטיעונו הוא מפנה את הקורא לעמ' 263 ועמ' 375 ב'גנזי שכטר' חלק ב, שם זיהה קטעי גניזה כקיצורי תלמוד. הסיוע מהקטעים שציין הוא, לדעתי, בבחינת 'ערבך ערבא צריך'. יתר על כן, גם מן המעט שהיה לנגד עיניו, השערות, לדעתי, תלויה בשערה. כפי שהראיתי לעיל,¹⁴² מטרות החיבור היו אנציקלופדיות, ואין להן כל קשר מוכח להוראה הלכה למעשה. ההשערה שאולי עסק בהוראה, יכולה להסתייע בתארי 'ראש הסדר', 'ראש הישיבה', 'ראש המדרש' ו'ראס אלמדרסה', שאולי היו לא תוארי כבוד בלבד, אלא ציינו עיסוק בפועל. רמזים בעלמא לאפשרות שעסק בהוראה בפועל, ניתן, אולי, למצוא בחלק משיטות הפרשנות שלו,¹⁴³ לפעמים הוא משתמש בשיטת הדיאלוג, שאלה ותשובה, בפירושו, ואולי דרך זו קשורה בעיסוקו האפשרי. ייתכן שגם המילונים נועדו לשמש ספרי עזר לתלמידים.¹⁴⁴ סיכומו של דבר, בשלב זה אין, לדעתי, כל ראיה של ממש, ולו גם חלקית, לאפשרות שעסק בהוראה.

141 ראו: גנזי שכטר, כרך ב, עמ' 404.

142 לעיל: מבואות, פעילותו, המחבר, אוספים, נקטאתא דתלמודא.

143 להלן: מבואות, השיטות.

144 ראו לעיל: מבואות, פעילותו, המחבר, מילונים.

ד. השיטות הפרשניות שנקט רירה"ס בחיבוריו

1. פתיחה

שלושה מאפיינים לדמותו הפרשנית של רירה"ס, והן: פשטן, לקטן וסדרן.

א. **הפשטן**: את מבואו לפירושו לתלמוד פותח רירה"ס במילים הבאות: **"אחרי עזיבתנו ספר חינוך עפירענו הו פיעוטה על מענה וכ"**.¹ מילים אלה הן מילות המפתח להבנת יסודות גישתו הפרשנית של רירה"ס - החתירה להסברת פשוטו של הטקסט. כדי להגיע לתכלית זו השתמש רירה"ס במגוון של אמצעים וטכניקות כפי שיתוארו להלן, כאשר הצד השווה שבהן, הוא להבהיר את פשוטו של הטקסט על פי דרכו של הפרשן המועדף עליו, הוא רבנו חננאל. אפשר לומר, שדרכו של ר"ח לתת לגמרא פירוש פשט, ענייני וקצר, בלי פלפולים והדומים להם, הייתה מורת דרכו של ראש הסדר.

ב. **הלקטן**: המאפיין השני הוא האקלקטיות,² שימוש במקורות רבים ומגוונים בחיבוריו, הן בפירושו לתורה שבעל פה, הן בחלק מפירושו להלכה³ ועל אחת כמה וכמה בחיבוריו האנציקלופדיים. המקורות שהשתמש בהם רירה"ס כוללים את כל מרכיביה של 'הספרייה היהודית', החל במקרא ותרגומיו, דרך ספרות חז"ל על כל גווניה, וכלה בגאונים ובפרשנים בני הדור שלפניו. אפשר להיווכח בכך בעיון ברשימת המקורות ב'בירורים' הנלווים לטקסטים המתפרשים. גם מקורות חוץ-תלמודיים שימשו אותו בפירושו.⁴ גם במדעי הלשון הרבה רירה"ס להשתמש.⁵ לכל אלה הייתה מטרה אחת - להגיע לפשוטו של הטקסט.

ג. **הסדרן**: רירה"ס היה סיסטמטיקן מעולה וכישרון זה עזר לו להשתמש בצורה יעילה בידע הרב שרכש.⁶ חיבוריו הם מארג מאורגן ומסודר של החומר הרלוונטי. הדבר ניכר במיוחד בתכנון המדויק המפורט לחיבורו 'נקטאתא דתלמודא'. אוסף אנציקלופדי זה מתוכנן לשבעה או לעשרה חלקים, 'ספרים' במינוחו של רירה"ס, וכל אחד מהם מוקדש לנושא מוגדר.⁷ לדעתי, בתכנון 'נקטאתא דתלמודא', במבנהו ובחלוקתו הפנימית לספרים לפי נושאים, ניכרת אולי השפעת הרמב"ם במבנה חיבורו 'משנה תורה'. אפשר לומר, שהעקרונות הסיסטמטיים שהנחו את הרמב"ם בחיבורו ההלכתי, הם שהנחו את רירה"ס בחיבורו האנציקלופדי באגדתא. יכולתו הסיסטמטית של רירה"ס ניכרת גם בחלק מחיבוריו ההלכתיים, למשל: 'הלכות

1. BL OR 5554A.18 עמוד א.

2. ראו להלן: מבואות, השיטות, המקורות.

3. למשל: TS F5.66, להלן: מבואות, השיטות, פרשנות, השלמות, מתודיות.

4. להלן: מבואות, השיטות, השלמות, מדעיות.

5. להלן: מבואות, השיטות, השלמות, לשוניות.

6. לעיל: מבואות, הביוגרפיה, השכלתו.

7. לעיל: מבואות, פעילותו, המחבר, אוספים, נקטאתא דתלמודא.

קרית שמע' [כ"י TS F5.66], או הלכות חנוכה [כ"י TS NS 100.21].

2. פרשנות

מכיוון שכתבי רירה"ס הגיעו לידינו רק בחלקם ובצורה מקוטעת,⁸ הרי שהדיון בשיטות עבודתו בהכרח רחוק מלהיות שלם, כי הוא מסתמך רק על המצאי שבידינו, וגם בו רק על כתבי היד אשר הצלחתי לטפל בהם בצורה אינטנסיבית. בחלק השני של מחקר זה מטופלים למעלה ממאה פריטים קטלוגיים. אחד עשר כתבי יד טופלו בעבודת המ"א שלי, הדיון המסכם יכלול גם אותם. פריטים לא מעטים מורכבים מסעיפים אחדים והם עוסקים ביותר בנושא אחד, כך שמספר הקטעים הנדונים עולה בהרבה על מספר כתבי היד.

הפריטים שטופלו במחקר זה מתחלקים כדלהלן:

- א. משנה: כארבעים וחמישה פריטים [וכן עוד 11 שפורסמו במ"א].
- ב. גמרא: למעלה מחמישים פריטים [כשישים קטעים].
- ג. הלכה: כשלושים פריטים [למעלה משלושים קטעים].

ההתפלגות לפי מסכתות הש"ס היא כדלהלן:

- א. במשנה: פירושים לקטעים מ-19 מסכתות; קרוב לשליש מסך כל הקטעים - 13 במספר, ממסכתות ברכות ושבת.
- ב. בגמרא: פירושים לקטעים מ-20 מסכתות; למעלה משליש מסך כל הקטעים - 23 במספר, ממסכתות ברכות ושבת.
- ג. בהלכה: כשני שלישים, 22 קטעים, עוסקים בהלכות הנכללות ב'משנה תורה' בספרים 'אהבה' ו'זמנים'. ההתפלגות היא לפי המצאי שבידינו לפי שעה.

רירה"ס כתב את פירושיו הן בערבית והן בערבית.

ההתפלגות הלשונית היא כדלהלן:

- א. במשנה: למעלה ממחצית הקטעים בערבית.
- ב. בגמרא: כמחצית הקטעים בערבית.
- ג. בהלכה: פחות משליש הקטעים בערבית.

לסיכום: קרוב למחצית הקטעים שטופלו כתובים בערבית. יש מספר קטן של קטעים הכתובים בלשון מעורבת.

בסעיפים הבאים נסקור בתמציתיות את מגוון השיטות והטכניקות שרירה"ס השתמש בהן, בלי לדון בתוכן ובפרטים.

[illegible]

א. פרשנות משנה

1. פרשנות בערבית

השיטה אינה אחידה ויש בה טכניקות אחדות. בחלק מהקטעים הבסיסי הוא תרגום,⁹ לפעמים הוא מילולי בלבד, ולפעמים הוא מוסיף עליו הערות פרשניות בגוף התרגום. פעמים אחרות אין הוא מתרגם אלא מפרש.

א. תרגום בלבד

1. כ"י TS 8Fa.3.3 עמוד ב, שבת א א.¹⁰
2. כ"י ENA 1267.5, שבת, קטעים שונים.
3. כ"י Bodl. MS Heb. d. 74/34.b, פרגמנט, קטע מיומא ב ז.
4. כ"י TS NS 329.828, יומא, פרק ו. בכתב יד זה העתיק רירה"ס את המשניות כולן, אחת אחת, מנוקדות חלקית בניקוד הטברני, ואחרי כל משנה כתב את תרגומה המילולי.
5. כ"י TS NS 308.87 עמוד ב, יומא ח ו-ט.
6. כ"י TS NS 308.87 עמוד א, בכורות ט ז.

ב. תרגום פרשני

1. כ"י TS 10Fa. 3.3, שבת, פרק א. רירה"ס העתיק את המשניות כולן, אחת אחת, בניקוד חלקי [טברני], ואחרי כל משנה כתב את תרגומה לערבית בתוספת הערות פרשניות. למשל במשנה א, את המילה "חייב" תרגם '**מסתוג'ה ללעקאה'** [=חייב בעונש]; או למשל במשנה ג, "מפני הרגל עבירה" תרגם '**מן סבה אנדראג' תסהיה מעציה'** [=מפני שנכללת בכך גרימת עבירה], ועוד כיו"ב [זו לשון הרמב"ם. ראו: בלאו, מילון, עמ' 209, והוא מתרגם 'מסיבת גלגול עברה'. (מע"פ)].
2. כ"י ENA 2943.5, TS F15.3, אהלות א ח. תרגום עם פירוט של מניין האיברים לפי חלקי הגוף, כדי להבהיר כיצד מגיעים למניין רמ"ח.
3. כ"י ENA 2525.4, חלה א ב-ב ג; הציטוט חלקי.
4. כ"י TS Misc.29.60a, עמוד א, שבת פרק ב, הציטוט חלקי.
5. כ"י TS Misc.28.9, ו-1 TS Misc.28.36, יומא ה ו-ג; וסוכה א י-ג. ה. ציטוט רק של המילים המתפרשות.¹¹

ג. פירושים קצרים תמציתיים

1. כ"י ENA 2642.3 עמוד א, ברכות א ב.

9 על הפרשנות דרך תרגום, ראו: מאיר, פרשנות, עמ' 33-35.

10 ראו גם: כ"י TS 10Fa.3.3.

11 ראו: גינת, עמ' 108-159.

2. כ"י TS F3.121, ברכות ד ב; ב.ב.¹²
3. כ"י ENA 2632.3 עמוד א, מעשר שני ה א; חלה פרק א.
4. כ"י ENA 1267.14, ביצה א ו¹³ - הוספה בשוליים.
5. כ"י TS AS 82.208 עמוד א, גיטין סוף פרק ד - תחילת פרק ה.
6. כ"י TS NS 308.32 עמוד ב, ערכין א א.

ד. פירושים מקיפים

הפירושים המקיפים מתבססים הרבה על סוגיות הגמרא העוסקות במשניות הנדונות. יש שרירה"ס משלב בהם גם השלמות שאינן מתחום הספרות התורנית.¹⁴

1. כ"י TS AS 85.200 עמוד א, ברכות א א.
2. כ"י TS Ar.18(1).162 עמוד ו, ברכות ה א-ב.
3. כ"י TS NS 169.10 עמוד ג, שביעית א ב-ד.¹⁵
4. כ"י TS NS 176.51, מעשר שני ב ו-ג א.
5. כ"י ENA 1267.14, ENA 1267.5, ביצה א ה.¹⁶
6. כ"י TS Ar.47.204 עמוד א, אבות ג יז.

2. פרשנות בעברית

פירושי המשנה שלשונם עברית הם, בדרך כלל, סיכומים על פי סוגיות הגמרא המתאימות.

א. פירושים קצרים

1. כ"י TS F5.160 עמוד א, ברכות א א, על פי בבלי, ברכות דף ב.
2. כ"י TS G2.145 עמוד ב קטע שלישי, ברכות ב ג; על פי בבלי, ברכות יג ע"ב, טו ע"ב, וירושלמי, ברכות פרק ב ד, דף ד ע"ד.¹⁷
3. כ"י TS F5.73 ברכות ז ד, על פי בבלי, ברכות מז.¹⁸
4. כ"י TS F9.49 עמוד ב, הקטע הראשון, כלאים א ח, על פי בבלי, עירובין לד ע"ב.
5. כ"י TS K25.200 עמוד א, הקטע הרביעי, שבת ז ב, על פי בבלי, שבת עג ע"ב.
6. כ"י Bodl. MS Heb. e. 108/55 עמוד א, שבת ח ג-ד, על פי בבלי, שבת דף פ, וכן ר"ח וגאונים.

12 ראו: גינת, עמ' 160-168.

13 ראו: גינת, עמ' 238.

14 כגון: כ"י TS Ar.47.204 ו- TS AS 85.200. ראו גם להלן: מבואות, פעילותו, המתכנן.

15 ראו: גינת, עמ' 100-107.

16 ראו: גינת, עמ' 214-237.

17 ראו: גינת, עמ' 183-200.

18 ראו: גינת, עמ' 202-213.

7. כ"י TS Ar.18(1).162 עמוד ד, סוטה ז א-ב, על פי בבלי, סוטה לב ואילך.
8. כ"י TS NS 308.38 עמוד ב, הקטע הראשון, בבא מציעא ד א, על פי בבלי, בבא מציעא מד.

ב. פירושים מקיפים

יש שרירה"ס איננו מסתפק בפירוש בדרך של סיכום הסוגיה בלבד, אלא מרחיב את הפירוש על ידי שילוב מקורות נוספים או הסברים נלווים.

1. כ"י TS G2.145 עמוד א, ברכות ג ד, על פי בבלי, ברכות כד ע"ב, בעיקר.¹⁹
 2. כ"י TS F5.68a, ראש השנה א ג-ד.²⁰
 3. כ"י TS NS 169.10 עמוד א ועמוד ב, יבמות א א; פירוש יחסי הקרבה בדרך של הדגמות מפורטות, תוך הסתמכות על פירושי גאונים.²¹
 4. כ"י TS C2.146 עמוד ד, קינים ג ו; פירוש רחב של הנסיבות הנדונות במשנה.
 5. כ"י TS F3.143, כלים א ג-ה ו; שיבוץ רב של קטעים מלוקטים ממדרשי הלכה, במתכונת מעין 'שיטה מקובצת'.
 6. כ"י TS K25.200 עמוד ב, הקטע הרביעי, כלים ה ו.
- יש קטעים שבהם מרחיב רירה"ס את פירושו תוך הסתייעות במדעים שונים. עניינים אלה יידונו להלן בסעיף השיטות, השלמות.

ב. פרשנות תלמוד

כמו פירושו למשנה, גם פירושו לגמרא כתובים חלקם בערבית וחלקם בעברית. בכתב יד אחד, TS K25.200 עמוד ב, הקטע הראשון, הלשון היא מעורבת. השיטה השולטת בפירושו לגמרא היא שיטת הסיכום. פעמים הסיכומים מקיפים, והם כוללים דיונים גם בנושאים משניים, הסברים למושגים, או לתופעות המוזכרות במקור המתפרש. יש שהפירוש בנוי בצורת שאלות ותשובות. שיטות אלה נקוטות הן בפירושו בלשון העברית והן באלה שלשונם ערבית. לפעמים מסתייע רירה"ס גם במדעים או במקצועות חוץ-תלמודיים, ועל כך להלן. מספר קטן של פריטים הם פגומים במידה כזו, שלא ניתן היה לעמוד בבירור על הדרכים שנקט רירה"ס בפרשו אותם.

1. פרשנות בערבית

רוב כתבי היד שפורשו בערבית אינם תרגום מילולי אלא תרגום פרשני, שילוב הערות והשלמות פרשניות בגוף התרגום. בחלק מכתבי היד נקט רירה"ס את שיטת הסיכום.

19 ראו: גינת, עמ' 169-182.

20 ראו: גינת, עמ' 249-250.

21 ראו: גינת, עמ' 74-99.

א. תרגום פרשני

1. כ"י TS Misc.28.7 עמוד ב, הקטע השלישי, בבלי, ברכות י רע"ב.
 2. כ"י TS Misc.28.7 עמוד ב, הקטע השני, בבלי, ברכות י סע"ב.
 3. כ"י TS Misc.28.7 עמוד א, בבלי, ברכות יא ע"א.
 4. כ"י TS 12.826 עמוד א, הקטע הרביעי, בבלי, שבת ה ע"א.
 5. כ"י TS 12.826 עמוד א, הקטע השני, בבלי, שבת ו ע"א.
 6. כ"י TS 12.826 עמוד א, הקטע הראשון, בבלי, שבת ז ע"א.
 7. כ"י TS K25.200 עמוד ב, הקטע השלישי, בבלי, שבת יט ע"א.
 8. כ"י TS K25.200 עמוד א, הקטע השני, בבלי, שבת עג ע"א.
 9. כ"י TS K25.200 עמוד א, הקטע הראשון, בבלי, שבת עד ע"א.
 10. כ"י TS K25.200 עמוד א, הקטע השלישי, בבלי, שבת עה ע"א.
 11. כ"י TS 12.826 עמוד א, הקטע השלישי, בבלי, שבת צט ע"ב.
 12. כ"י TS 12.826 עמוד ב, בבלי, שבת קנא ע"ב.
 13. כ"י TS K11.32 עמוד א, הקטע השלישי, בבלי, יומא יח ע"א.
 14. כ"י TS Ar.18(1).162 עמוד ט, הקטע השלישי, בבלי, כתובות סב ע"ב.²²
 15. כ"י TS A45.16, בבלי, סנהדרין ק ע"ב.
- בקבוצה זו נראה לי לכלול גם את שני הפריטים הבאים:
16. כ"י TS F4.70, בבלי, ברכות ו ע"ב. כתב יד זה הוא בעיקרו פירוש מילונאי של מילים קשות בלבד.
 17. כ"י TS K6.170, עמוד ב, בבלי, סוכה, תרגום/פירוש למושגים.

ב. סיכומים

1. כ"י TS Misc.28.7, עמוד ב, הקטע הראשון, בבלי, ברכות ב ע"ב, סיכום השקלא וטריא.
2. כ"י TS NS 308.35, בבלי, ברכות כא ע"ב, דיון מסכם בעניינים שהסוגיה דנה בהם.
3. כ"י TS K25.200 עמוד ב, הקטע הראשון, בבלי, שבת מט ע"א, פירוש תוך הסתמכות על הריאליה.
4. כ"י TS K11.32 עמוד א, הקטע השני, בבלי, פסחים ב ע"א-ג ע"א, סיכום החלק ההלכתי בלבד.
5. כ"י TS F1(2).33, בבלי, ביצה דף ב, סיכום רגיל.
6. כ"י TS NS 329.830, בבלי, יבמות דף עה, סיכום מקיף של הסוגיה וענייניה.
7. כ"י TS Ar.47.74, בבלי, קידושין, דף לט, סיכום הסוגיה עם הסברים

מפורטים למושגים הנדונים בה.

8. כ"י TS NS 308.37 עמוד א, סיכום תמציתי, בראשי פרקים, של קטעים קצרים מבבלי, מסכתות סנהדרין, הוריות ועבודה זרה.

2. פרשנות בעברית

גם בפירושו לגמרא בלשון העברית נקט רירה"ס יותר מדרך אחת. השכיחה היא שיטת הסיכומים.

א. סיכומים

1. כ"י TS G2.145 עמוד ב, בבלי, ברכות יג ע"ב.
2. כ"י TS F5.32, בבלי, שבת ח ע"ב-ט ע"א.
3. כ"י TS NS 325.6, בבלי, שבת ט ע"א; ו ע"א [המשך הפריט הקודם].
4. כ"י TS K25.200 עמוד א, הקטע החמישי, בבלי, שבת קנא ע"ב.
5. כ"י TS F9.49 עמוד א, בבלי, עירובין צב ע"א-צג ע"א.
6. כ"י ENA 1267.4, בבלי, פסחים דף יג, קטעים שונים.
7. כ"י TS K11.32, עמוד ב, הקטע הראשון, בבלי, יומא יח ע"א.
8. כ"י TS Ar.18(1).75, בבלי, ביצה ב ע"א - יש עיסוק רחב בעניינים לשוניים.²³
9. כ"י TS F5.66 עמוד ב, בבלי ביצה ב-ד - סיכום ענייני נולד.
10. כ"י TS Ar.18(1).111, בבלי, ביצה ח ע"ב.
11. כ"י TS F5.160 עמוד ב, בבלי, ביצה יד ע"ב.
12. כ"י ENA 1267, בבלי, ביצה לז ע"א - הסבר עניין עירובי תחומין.
13. כ"י TS NS 329.823, בבלי, יבמות פה ע"א.
14. כ"י TS NS 329.219, עמוד א, בבלי, כתובות עז ע"ב.
15. כ"י TS F1(2).46, בבלי, נדרים י ע"א-יא ע"ב.
16. כ"י TS F5.59, בבלי, נזיר ד ע"א.
17. כ"י ENA 1267.4, בבלי, בבא קמא דף עה.
18. כ"י ENA 2642.4, בבלי, בבא בתרא פח ע"א - סיכום עניין קינוח המידות.
19. כ"י TS Ar.49.37, בבלי, חולין לח ע"ב-מ ע"ב.
20. כ"י TS F4.100, בבלי, חולין לח ע"ב-מ ע"א.
21. כ"י TS F9.49 עמוד ב, הקטע השני.

ב. תשובות

לפעמים הפירוש הוא תשובה לשאלה.

1. כ"י TS K6.170 עמוד ג, הקטע הראשון, בבלי, ראש השנה טז ע"א.

2. כ"י TS NS 329.210 עמוד ב, הקטע השני, בבלי, כתובות יז ע"א [לי נראה כתשובה].

יש קטעים שבגלל פגימותם, או היותם מקוטעים, לא ניתן היה לעמוד בבירור על דרכי הפירוש, והם טופלו בצורה אקסטנסיבית, כלומר תיאור כללי של כתב היד בלי ניתוחו ופירושו. הגדרת טיפול זו צוינה בראש כל פריט מתאים.

ג. פרשנות הלכה

גם בחיבורי ההלכתיים משתמש רירה"ס במגוון של שיטות.

האחת - הלכה מבוארת. להלכות הנדונות בשיטה זו מבנה סכמטי אחיד. כל הלכה בנויה משני חלקים. הראשון הוא ניסוח משפטי תמציתי קצר של ההלכה. במצוות 'עשה' פותח רירה"ס בביטוי "**צונו הקב"ה**" ואחריו המצווה; במצוות 'לא תעשה' ביטוי הפתיחה הוא "**הזהירנו הקב"ה**" ואחריו האיסור. בכתב יד אחד, TS F8.20, ביטוי הפתיחה הוא בלשון הארמית, "**אזהריה רחמנא למלכא וכיו"ל**". לא עלה בידי למצוא סיבה נראית לשוני זה דווקא באיסורים המוטלים על המלך, אלא אם כן לפנינו העתקה ממקור עלום. ביטוי הפתיחה הם בנוסח שמשתמש הרמב"ם ב'ספר המצוות'. במצוות 'עשה' ניסוחו של הרמב"ם הוא "אלאמר אלד' אמרנא" [=המצווה שנצטווין]²⁴, ובמצוות 'לא תעשה', 'אזהרות' בלשון חכמי ימי הביניים, "אלאמר אלד' נהינא" [=האזהרה שהזהרנו]. בשני סוגי המצוות מתרגם רירה"ס את ביטוי הפתיחה בניסוח אקטיבי. אחרי ביטויים אלה מביא רירה"ס את עיקר ההלכה ואחרי כן מקורות תלמודיים המבארים את ההלכה ואת פרטיה, לפעמים בתוספת דברי הסבר לסוגיית הגמרא בנדון.

השנייה - סיכום הלכות. הסיכום נעשה באחת מהדרכים הבאות:

א. העתקת מקורות לפי נושאים, בתוספת כותרת או בלעדיה.

ב. סיכום בעלמא ללא העתקות מן המקורות.

השלישית - הלכות קצרות. בשם זה כיניתי הלכות המנוסחות בלשון תמציתית קצרה, רק פסיקה. לפעמים השתמש רירה"ס להלכות אלה בשם '**הלכות קטנות**'.²⁵

א. את ההלכות הקטנות הגדיר רירה"ס בזו הלשון:²⁶

1 **הדה הלכות קטנות מא אתבת**

2 **פיהא לא מתני' ולא גמ' ולא פס'**

24 כך לפי קאפח בספר המצוות, בניסוח פסיבי. רירה"ס מנסח בניסוח אקטיבי, הן במצוות 'עשה' והן במצוות 'לא תעשה'.

25 על מקור השם ראו: דנציג, הלכות פסוקות, עמ' 243-261; שם, עמ' 402 למעלה; תא-שמע, הפרשנות, חלק ב, עמ' 146, הערה 50.

26 כ"י TS K6.104 עמוד א, הקטע השלישי, ניסוח זה מזכיר את דברי הרמב"ם בהקדמתו ל"משנה תורה", ראו: ספר המצוות, מהדורת קאפח, עמ' א-ב.

- 3 אלא א[קתצר] מן אלמשנה אלקול
- 4 אלמעול ע[ליה] כאקדם לה מקדמה
- 5 ואסתדל בה או גיר דלך מן אלטראיק
- 6 מתל א[א]לקול שמא כך וכך.

תרגום:

(1) ההלכות הקטנות האלה - לא אכתוב בהן (2) לא משנה ולא גמרא ולא פסקה [פסוק?] (3) אלא אביא בקיצור את המימרה (4) שעליה מסתמכים, ואקדים לה הקדמה, (5) ואביא אותה כראיה [אסיק ממנה מסקנה?], או בשיטה אחרת, (6) כגון, אומר שמא כך וכך.

ב. נראה לי שבמסגרת ההלכות הקטנות ניתן לכלול גם אותן הלכות שרירה"ס הגדירן 'הלכות פסוקות'.²⁷ הניסוחים ב'הלכות קטנות' הם לפעמים על פי המקורות התלמודיים, למשל, בהלכות מגילה [כ"י TS K6.104].

ג. יש גם מספר פריטים קטלוגיים שאינם אלא רשימות של נושאי הלכות. אלה שימשו, כנראה, טיוטות ותזכורות.

לעיל [פעילותו, המחבר, הלכה], ציינתי חיבורים נוספים הלכתיים של רירה"ס. כאן רצוני להוסיף עוד הערות אחדות בעניין כוונותיו של רירה"ס בחיבורים הלכתיים, והן קשורות לדעתי גם לשיטותיו. אחד מהם הוא 'הלכות תמימות', כלומר הלכות שלמות או מושלמות, ואולי בכך רמז להיקפו הרחב של החיבור המתוכנן, ואולי אין כוונתו אלא להלכה מבוארת. בשם 'הלכות תדירות' ייתכן שכוונתו להלכות שאדם חייב בהן מדי יום ביומו; ייתכן ששם זה הוא כינוי חליפי ל'הלכות קטנות'. כל זה כמובן רק בגדר השערה.²⁸

אזכיר כאן עוד שם, והוא 'הלכות תמידות', כ"י ENA 1267.7. מחיבור זה מצאתי רק הקדמה מתודית קצרה, הכתובה כהוספה בשוליים, וזה לשונה:

- 1 הדה הלכות תמידות אדא <<.....>> ג'מעת כללם פי שי הו מדברי סופרים מתל
- 2 אלחנוכה ואלמגילה ונטילת ידיים
- 3 ועירובין וגיר דלך
- 4 לא אקול ציונו רבותינו ולא מצוה זו מדברי סופרים
- 5 ולא שי מתל דלך ואנמא
- 6 אכתה מתלא פי הלכות
- 7 חנוכה <אולהא> תנו רבנן בעשרים

27 ראו: דנציג, שם, עמ' 401-402.

28 ראו גם להלן: השלמות, מתודיות.

- 8 וחמשה בכסלו יומי וג'²⁹
- 9 ופי אלפירוש <<אקול>> אקדם מקדמה
- 10 <ואשר> ואקול אן הדה אלמצוה מדברי סופרים ואנהא דאכלה פי
[...]
- 11 וכאן סבה [צעבא?] כדא וכדא
- 12 ואמא אסמית הדה אלהלכה מן <פקה> הלכות תרומת הדען והי פי
כפורים פרק א' ו' [...] עליהא מן אלתלמוד אלהלי ואלירושלמי
- 13 פקד
- 14 אפרדהא
- 15 ואסמיהא
- 16 הלכות
- 17 חנוכה
- 18 הלכות
- 19 נטילת ידים....

תרגום:

(1) 'הלכות תמידות' אלה, כאשר אקבץ דברים בעניין שהוא מדברי סופרים, כגון (2) חנוכה ומגילה ונטילת ידים (3) ועירובין ואחרים, (4) לא אומר 'ציונו רבותינו', ולא 'מצווה זו מדברי סופרים', (5) ולא דבר דומה לזה, אלא (6) אכתוב, למשל בהלכות (7) חנוכה, בתחילה, "תנו רבנן בעשרים (8) וחמישה בכסלו יומי וג'", (9) ובפירוש <<ואומר>> אקדים הקדמה (10) <ואסביר> ואומר כי מצווה זו [היא] מדברי סופרים, והיא נכללת ב[...] (11) וסיבתה [...] כך וכך. (12) ואני נתתי שם להלכה הזאת מהלכות תרומת הדשן, שהן במסכת כפורים [=יומא] פרק א'; ו[אביא מקורות] מן התלמוד הבבלי והירושלמי (13) ואני (14) אייחד/אפריד אותן (15) ואקרא אותן (16) הלכות (17) חנוכה, (18) הלכות (19) נטילת ידים....

מן ההקדמה הזאת משתמע, שבאחד מחיבורי ההלכתיים, אולי החשוב שבהם, התכוון רירה"ס להפריד בין מצוות דאורייתא ובין מצוות דרבנן. מן המצאי שבמחקר זה לא ברור לי כיצד התכוון רירה"ס ליישם חלוקה זו.

מה הייתה מטרתו של רירה"ס בחיבור ספרי הלכה? ב'הלכה מבוארת' נראה לי שרצה לערוך חיבור משלים ל'משנה תורה' של הרמב"ם, ואולי אף ליעד אותו כתחליף ללימוד השיטתי של הגמרא, ברוח תוכניתו של הרמב"ם ב'משנה תורה': "כללו של דבר שלא יהא צורך אחרי התורה לספר אחר זולתו כדי ללמד ממנו שום דבר ממה שצריך בכל התורה".³⁰ בשיטה השנייה, סיכום ההלכות, ובעיקר ב'הלכות

29 ראו: כ"י TS NS 100.21 ולהלן בחלק ג.

30 על פי תרגומו של קאפח, ספר המצוות, עמ' ב-ג; ראו גם: שם, עמ' ג, הערה 22.

קטנות', התכוון רירה"ס לתת בידי האדם מישראל "ספר עזר", מעין 'קיצור שולחן ערוך' שלנו.

1. הלכה מבוארת

תחת הכותרת הזאת אני כולל את הפריטים הבאים:

במצוות 'עשה':

1. כ"י TS F5.66 עמוד א, הלכות קרית שמע.
2. כ"י TS NS 180.9, הלכות שמחת רגלים.
3. כ"י ENA 2943.4, לקיים כל אדם מה שהוציא בשפתיו.

במצוות 'לא תעשה':

1. כ"י TS NS 169.38 עמוד א, איסור איחור נדרים.
 2. כ"י TS NS 169.38 עמוד ב, שלא לקרע³³ בגדי כהונה.
 3. כ"י TS F8.20, האיסורים המיוחדים על המלך, הניסוח בלשון הארמית.
- כל שש המצוות המנויות לעיל הן מצוות דאורייתא. נראה לי, שניתן לכלול בסעיף זה עוד שני כתבי יד, והם:
1. כ"י TS G2.102 עמוד ב, הקטע החמישי.
 2. כ"י TS NS 216.1 עמוד א, שעניינם הסברים למניין י"ח ברכות שבתפילת העמידה.

2. סיכום הלכות

1. כ"י TS F5.69, קרית שמע.
2. כ"י BL OR554A.18, קרית שמע.
3. כ"י TS G2.102, קריאת התורה.
4. כ"י TS NS 100.21, חנוכה.
5. כ"י TS F5.149, מזזה.
6. כ"י TS K11.44, ענייני יום הכיפורים.
7. כ"י ENA 1267.12 ו- ENA 1267.13 - ענייני יום הכיפורים.
8. כ"י TS NS 329.221, ענייני פסח ובדיקת חמץ.
9. כ"י ENA 1340.3, ענייני פסח ובדיקת חמץ.
10. כ"י TS K6.104, סוגי המאפה שאדם יוצא בהם ידי חובתו בפסח.
11. כ"י TS NS 308.31, סימני טהרה בבעלי חיים.
12. כ"י TS Misc.27.4c עמוד א ועמוד ב, איסור אכילת שרצים.
13. כ"י CUL Or. 1080 3. 26, הדלקת נר של שבת.

3. הלכות קטנות והלכות פסוקות

א. הלכות קטנות

1. כ"י TS K6.104 עמוד א, הקטע השני, בדיקת חמץ.
2. כ"י TS K6.104, עמוד א, הקטע הרביעי; עמוד ב, הקטע השני, מגילה.

ב. הלכות פסוקות

1. כ"י ENA 2642.3 ו- ENA 2642.4 - עניינים שונים הקשורים בעריכת סדר ליל פסח.
2. כ"י TS NS 310.18, יום הכיפורים.
3. כ"י TS Misc.27.4c עמוד ב, יום הכיפורים.
4. כ"י TS Ar.18(1).162 עמוד ט, הקטע הרביעי, ענייני יום טוב, סוכה ועוד.
5. כ"י TS F1(2).76 עמוד ב, ענייני ארבעה מינים.
6. כ"י ENA 3057.1, מגילה.
7. כ"י ENA 2943.5, סדרי הקריאה בראש השנה.
8. כ"י Bodl. MS Heb. d. 74/35, רשימת קריאות והפטרות.
9. כ"י TS Misc.27.4c עמוד א, ענייני ייבום וחליצה.
10. כ"י TS Ar.18(1).162 עמוד ט, הקטע הרביעי, היורד לתוך שדה של חברו - העתקה מבבלי, בבא קמא קא ע"א.

בהמשך לרישום ההלכות הקטנות והפסוקות, יש לציין, לדעתי, גם את כתב היד ENA 1267.7, פסקה קצרה בת שש שורות, בהן רשם ריר"ס רק את קביעת ההלכה במשניות אחדות מארבעת הפרקים הראשונים של מסכת זבחים. ריר"ס מצטט רק את תחילת המשנה הנסקרת ומציין את קביעת ההלכה, בדרך כלל בניסוח נגטיבי, "ואין הלכה כר' פלוני". רק במקרה אחד, במשנה א ג, בעניין "פסח ששחטו בשחרית בארבעה עשר שלא לשמו", קובע ריר"ס את ההלכה בניסוח פוזיטיבי: "והלכה כבן בתירה", ולא נימק את השוני בניסוח. קביעת ההלכה תואמת את פסיקת הרמב"ם חוץ מבמקרה אחד, בעניין חלות איסור פיגול על לוג שמן של מצורע, משנה ד ג; ריר"ס פוסק שאין הלכה כר' שמעון, בניגוד לפסיקת הרמב"ם.³²

3. השלמות

מלבד השימוש הרב בספרות היהודית התורנית, עושה ריר"ס שימוש רב גם בהשכלתו הכללית.³³ בכתביו רשם ריר"ס שפע של הערות והשלמות, שאפשר למיין לפי הסעיפים הבאים:

32 הלכות פסולי המוקדשין, יח ח. ראו גם לעיל: מבואות, הביוגרפיה, ריר"ס והרמב"ם.

33 ראו לעיל: מבואות, הביוגרפיה, השכלתו.

א. השלמות מתודיות; ב. השלמות לשוניות; ג. השלמות מדעיות; ד. חידושים; ה. הערות שרשם לעצמו.

א. השלמות מתודיות

בכתבי יד לא מעטים שילב רירה"ס הערות מתודיות; חלקן הן הקדמות הבאות להסביר את שיטתו בטיפול בטקסט המסוים, חלקן הסברים למבנה הטקסט או לקשר בין חלקיו, וחלקן הוספות לפירוש על ידי הוספת הסבר למושגים המוזכרים בטקסט. יש מהן שהן בבחינת הנחיות עצמיות.

1. הקדמות

ההקדמות המתודיות לפירושו לגמרא,³⁴ וכן ל"הלכות קטנות",³⁵ כבר נדונו לעיל. כאן נסקור פתיחות מתודיות לפירושים לקטעים מוגדרים ומצומצמים.

א. כ"י BL OR 5554A.18 עמוד ב, משנה, ברכות א א. הקדמה קצרה בה מסביר רירה"ס את מבנה המשנה, את הנושא המרכזי שבה – הדיון בזמני קריאת שמע, וכי המשנה הקדימה את הדיון בקריאת שמע של ערבית לזו של שחרית בגלל הסדר בפסוק "ובשכבך ובקומך".³⁶

ב. כ"י TS G2.145, משנה, ברכות ב ה. רירה"ס מקדים הסבר על תוכן המשנה: **"הדה אלמשנה.....ג'מע ג'מיע אלנצ'אפה ואלנקיות עלי מא עמל אלרייס"** [=במשנה הזאת כינס את כל [ענייני] הטהרה והנקיות כפי שנהג לעשות ה'ראש' (רבן גמליאל)]. בהמשך כתב היד, באמצע העמוד, מביא רירה"ס הסבר מתודי ארוך למבנה המשנה ולקשר בין הבבות שבה.³⁷

ג. כ"י TS 12.826 עמוד א, הקטע הרביעי. רירה"ס מסביר את שיטת הגמרא להביא ברצף מימרות אחדות בשמו של אמורא אחד, גם אם הן עוסקות בעניינים שאינם קשורים זה בזה. הסברו הוא, שהגמרא נהגה כך בתנאי שהן נאמרו **"פי מג'לס ואחד ומקאם ואחד"** [=במושב אחד ובמעמד אחד].³⁸

2. הנחיות עצמיות

א. כ"י TS K11.44 ע"ב, משנה, מנחות ג ו; כותב רירה"ס כהאי לישנא: **"ינהגי אנטי'ר מא קיל עליהא פי אלגמ' פי תאלת מנחות"** [=ראוי שאעניין במה שנאמר על זה] [=עניין הזיית הדם] בגמרא, בפרק השלישי של מסכת

34 ראו לעיל: מבואות, השיטות, פרשנות, גמרא.

35 ראו לעיל: מבואות, השיטות, פרשנות, הלכה.

36 דברים ו ז.

37 ראו: גינת, עמ' 169–182.

38 על השימוש במונח 'מג'לס' ראו להלן: מבואות, השיטות, השפעות ערביות.

מנחות]. ובהמשך: **"ינהיג אן אולך פקה הדה אלהלכות פי הלכות תמימות"** [=עלי לערוך את פסקי ההלכות האלה ב'הלכות תמימות'].³⁹

ב. כ"י ENA 1267.7. בכתב יד זה אנו קוראים הערות דומות, בקשר לתוכניתו לכתוב חיבור **"פי תעליל אלשראיע"** [=בעניין טעמי המצוות], וכך הוא כותב: **"גרצ' פי הדה אלמקאלה"** [=מטרתי במאמר הזה], ובהמשך: **"ינהיג אן אג'מע קטוע אלהלכה"** [=ראוי שאכנס את פסקי ההלכה], והוא מוסיף: **"ואקול פי צדר אלמקאלה"** [=ואומר בתחילת המאמר]. יש עוד הערות נוספות, אך מחמת פגימות הדף הן אינן ניתנות לפיענוח סביר.

ג. כ"י TS G2.102, בעניין מניין י"ח ברכות בתפילת העמידה, כותב רירה"ס: **"אלגרץ אני אריד אחצר פי לם כאנת יח"** [=מטרתי להצטמצם בסיבה שהן י"ח [ברכות]].

ד. כ"י ENA 1267.14, ענייני עירובין, כותב רירה"ס: **"ואחתאג' אלי תקדים מערפה אצול ינהיג עליהא תפסיר הדה אלהלכה"** [=אני צריך להקדים את ידיעת השורשים שעליהם מושתת ביאור ההלכה הזאת].

ה. כ"י TS NS 169.38 עמוד א, הקטע השלישי, בעניין איסור קריעת בגדי כהונה, הוא מעיר: **"פי מצות לא יזח החשן"**⁴⁰ ולא יסורו הכדים⁴¹ לא אחאתאג' אלי הדה אלא תקפתא" [=במצוות...לא אצדק/אינו צריך, להתקפה [=מתקיף ליה בלשון הגמרא] הזאת.

ו. כ"י TS Ar.18(1).162, עמוד ו משנה, ברכות ה.א. את פירושו למשנה זו פותח רירה"ס בדברים הבאים: **"אפתתח הדה אלפרק באלתפקה פי שראיט אלצלאה"** [=הפרק הזה נפתח בעיון ב[נושא] תנאי התפילה].

ז. כ"י TS 8D1 פרגמנט.

רירה"ס מסביר את תכנון סדר פירושו לגמרא:

- 1 [אכתה] אלמשנה ואתהת אלפירוש ואכתה ג'
- 2 מתני' ואכתה אלגמרא אלי אל[פיסקא] ואתהת אלפירוש
- 3 [ו]אלגמי אלי אלפיסקא אלא[ת]יה ואתהת אלפירוש הכי"

תרגום:

- (1) [אכתוב] את המשנה, ואכתוב את הפירוש, ואכתוב את [גרסת]
- (2) המשנה ואכתוב את הגמרא עד ה[פסקה], ואכתוב את הפירוש
- (3) [ו]הגמרא עד הפסקה הבאה ואכתוב את הפירוש.

39 על הלכות תמימות ראו לעיל: מבואות, פעילותו, המחבר, הלכה; וגם: מבואות, השיטות, פרשנות, הלכה.

40 שמות כח כח.

41 שמות כח טז.

3. ביאור מושגים הלכתיים

סוג נוסף של השלמות מתודיות, הוא מתן הסברים רחבים למושגים הלכתיים המוזכרים בטקסט המתפרש.

א. כ"י TS 12.826 עמוד א, הקטע השני, הסבר לכך שאין הגדרה פוזיטיבית לרשות הרביעית לרשויות שבת.

ב. כ"י TS Ar.47.74, הגדרה והסבר לסוגי הכלאים.

ג. כ"י ENA 1267.14, הסבר למושג 'תחום שבת'.

ד. כ"י TS Ar.18(1).75, הסבר למושג 'מוקצה'.

ה. כ"י TS F5.88 ע"ב, הסבר למושג 'נולד'.

ו. כ"י TS K11.32 עמוד א, הקטע הראשון, ניסיון להסביר את ההבדל בשימוש ניסוח הקושיות בגמרא בין 'מותיב' לבין 'תא שמע'. לדעתו, מן הראוי היה להשתמש במקרה הנדון ב'מותיב', כי הביטוי 'תא שמע' הוא תשובה לשאלה קודמת ולא ביטוי פתיחה לשאלה חדשה. המשך ההסבר מקוטע ופגום ואינו ניתן לפיענוח סביר.

ז. כ"י ENA 1267.7, דיון בעיקרון של 'יחיד ורבים הלכה כרבים', וכן שבמחלוקות שבין בית הלל ובית שמאי ההלכה כבית הלל, חוץ משלושה עניינים.

ח. כ"י TS NS 169.38, דיון בהגדרת התואר המדויק של אחד החכמים, האם המדובר ב'רב' יהודה, או ב'רב' [=ב' דגושה] יהודה. מחמת הספק הוא מציע כפשרה את התואר 'רבי', בב' רפה.

ב. השלמות לשוניות

חיבה יתירה חש רירה"ס לבלשנות. הוא מרבה להסתייע בענפים שונים של מדע זה, וניכר שהוא מיומן מאוד בשימוש בהם; ייתכן שזו השפעה עקיפה של מוצאו הבבלי, שהרי עיראק הייתה ערש הבלשנות הערבית, ובמשך דורות שימשה המרכז לעיסוק בה. להלן ריכזנו דוגמאות לשימושו במדעי הלשון בפירושו.

1. אלגוריה

א. כ"י TS Ar.47.204 עמוד ב, משנה, אבות ג יז. כתב היד דן במימרה אחת ממשנה זו - "אם אין קמח אין תורה אם אין תורה אין קמח". את הרישא של המימרה הוא מסביר כפשוטה, אך הוא מתקשה לפרש כפשוטה את הסיפא, באשר אינה עומדת במבחן המציאות. לכן, הוא מוציא את התורה ואת הקמח מפשוטם, ומפרשם בדרך אלגורית כמשל ללימוד העיוני ולביצוע המעשי.

ב. כ"י TS K11.32. בכתב יד זה נדונים קטעים אחדים בענייני יום הכיפורים, ביניהם גם קטעי אגדתא ומדרשי פסוקים. אחד הקטעים מתייחס לפסוק בישעיהו מט ט: "לאמר לאסורים צאו", בהשראת הפסוק "לפתח חטאת

[illegible]

TS/AN47.204

רוביץ".⁴² הוא משווה את החטא לסוהר, את הגלות לבית כלא, ואת החוטאים לאסירים. היציאה מהגלות המתוארת שם בנבואות ישעיהו, היא החזרה בתשובה.

2. ביאור מושגים לשוניים

רירה"ס משלב גם עניינים סמנטיים בפרשנות הטקסט.

א. כ"י ENA 2716.29 עמוד ב. הסבר ארוך למושג 'גוזמא' בעזרת דוגמאות. אחת מהן סיפור בבבלי, כתובות קו ע"א, המתאר את כמות האבק שהיה עולה מניעור גלימותיהם של החכמים בישיבתו של רב הונא בבבל, בשעה שהיו קמים מלימודם.

ב. כ"י TS NS 310.12, כתב יד בן ארבעה עמודים קטנים מוקדש כולו לביאור המילה 'שיננא'.⁴³

ג. חידוש לשוני מעניין הוא המצאת התואר 'רבי' בב' רפה, כתואר ביניים בין 'רבי' ל'רבי'.

כ"י TS NS 310.12

42 בראשית ד ז.

43 ראו לעיל: מבואות, המחקר על רירה"ס.

44 כ"י TS K11.32. ראו לעיל: מבואות, השיטות, השלמות, מתודיות.

3. תורת הצורות

יש פעמים שרירה"ס מפרש / מתרגם פועל בבניין 'פעל' [=קל] בהוראת שימוש בבניין 'הפעיל'. כגון כ"י TS 10Fa.3.3, משנה, שבת א א. את הביטוי שבראש המשנה, "יציאות השבת" הוא מתרגם 'אכראג'את' = הוצאות.⁴⁵ המיוחד בפירושו הוא הביסוס המקראי מהפסוק בבראשית מט ט, "מטרף בני עלית". בכ"י TS 8Fa.3.3 - את המילה 'עלית' הוא מפרש 'העלית', בהפעיל. על פירוש זה הוא חוזר גם בכ"י TS NS 298.61, ומביא שם אסמכתא נוספת שבה פועל בבניין 'קל' הופך ל'הפעיל' מהפסוק בשמואל א, כג ו, "אפוד ירד בידו" = 'הוריד'.⁴⁶

4. אטימולוגיה

פעמים מסתייע רירה"ס באטימולוגיה בפירושו.

- א. כ"י TS K25.200. באחד הקטעים שבכתב יד זה, דן רירה"ס באדם שנתן בגד לכובס, משנה, שבת א ט. בפירושו מצטט רירה"ס מימרה, כנראה פתגם עממי, "בצר לא גדם ביה" ומסביר ש'גדם' מלשון 'גידמת'.
- ב. כ"י TS Ar.18(1).162 עמוד ט, הקטע השלישי. בתרגומים השתדל רירה"ס להקפיד על דיוק מירבי בהתאמת התרגום למקור. נראה לי, שלפחות במקרה אחד, בחר רירה"ס במילה ערבית היוצרת משחק מילים עם המקור. כתב היד שצוין לעיל, עניינו סיפור מותה של אשת חנניה בן חכניאי. הגמרא [בבלי, כתובות סב ע"ב] מתארת את מותה במילים "פרחה רוחה".⁴⁷ את סיבת מותה תולה רירה"ס בעוצמת שמחתה, בערבית: "מן שדה פרחה". ברור אפוא שהוא ביאר את העברית 'פרח' על-פי המלה הערבית, שמשמעה 'שמח' [ייתכן שבחר במילה ערבית זו ולא באחרת, למשל משורש 'סרר', בגלל קרבתה האטימולוגית לביטוי התלמודי 'פרחה רוחה'].

5. מיליות

בכתבים הפרשניים של רירה"ס מצאנו שתי מיליות שהוקדש להן דיון מיוחד. **האחת** - 'את'. בכ"י TS E3.22, מסביר רירה"ס את הצורך בשימוש המילית 'את' בלשון העברית, וכה דבריו: **"זאד את ואת ליפרק בין אלכאלק ואלמכלוק"** [=והוסיף 'את' ואת' כדי להבדיל בין הבורא ובין הנברא], ולכן כתבה התורה **"את השמים ואת הארץ"**.⁴⁸ בלי המילית 'את', הרי במשפט כמו 'הכה ראובן שמעון' - **"לם יעלם מן אלצ'ארה אלאול או אלתאני"** [=אי אפשר לדעת מי המכה, הראשון

45 ראו להלן: המקורות, משנה, בדיון במשנה זו.

46 ייתכן שרירה"ס הושפע כאן מתופעה בערבית הספרותית, שבה פועל עומד הופך לפועל יוצא על ידי הצמדת מילית היחס ב לפועל.

47 ראו גם להלן: מבואות, השיטות, השלמות, מדעיות; וגם: המקורות, גמרא, בפירוש קטע זה.

48 בראשית א א.

או השני]; מה שאין כן בלשון הערבית, המבחינה בין הפועל ובין הפעול באמצעות הניקוד הסופי המציין את הקאזוסים [היחסות].

לעומת זאת, בפריט אחר, TS Ar.18(1).75, בדרשת אגב על הפסוק "ויהי בשלח פרעה את העם",⁴⁹ נראה לרירה"ס שהמילית 'את' מיותרת,⁵⁰ ולכן הוא דורש שהיא כוללת את ה'ערברב' [כך, במילה אחת], שמלכתחילה לא היו אמורים לצאת ממצרים.⁵¹

השנייה - ו' החיבור. בכתב היד שהובא לעיל, TS Ar.18(1).75, דן רירה"ס בשימושה של ו' החיבור, ומראה, שמשמעותה היא לפעמים 'או'. הסבר זה מובא בדיון על המשנה הראשונה במסכת ביצה: "השוחט חיה ועוף". רירה"ס מסביר, שפירוש המשנה הוא 'חיה או עוף'. האסמכתא שלו היא הפסוק "ומכה אביו ואמו",⁵² והכוונה היא זה או זה.⁵³ את השימוש באות ו' במקום המילית 'או' הוא מנמק, כי זו דרך הלשון לקצר.⁵⁴

6. פירושים על פי פסוקי מקרא

לביסוס פירושו, יש שרירה"ס מסמיך אותם על לשון המקרא.

א. כ"י TS Ar.18(1).75 דן גם בכיסוי הדם ביום טוב, בבלי, ביצה פרק א. בדיון מוזכר כלי בשם 'דִּקְרָ' [כך מנקדו רירה"ס]. רירה"ס מביא פירושים אחדים למהותו של כלי זה, ובסיכום הוא מכריע בעד הפירוש שמדובר בכלי חפירה, וזאת על סמך הפסוק "וידקר את שניהם".⁵⁵

א. כ"י TS K25.200, באחד הקטעים הדין בבבלי, שבת יג ע"א, מתייחס רירה"ס למאמר חז"ל "פרצה טהרה בישראל". את הפועל "פרצה" הוא מפרש 'פשתה', על פי הפסוק "כי מעט אשר היה עמדי ויפרץ לרב".⁵⁶

ג. כ"י TS NS 329.830, בבלי, יבמות עה ע"א, דן בסוגיית פסולי חיתון, במיוחד באסורים לבוא בקהל ישראל הנמנים בפסוק "לא יבא פצוע דכא [ה] וכרות שפכה בקהל יי".⁵⁷ מפסוקים אחדים מוכיח רירה"ס שהפועל 'יבוא' בפסוקנו משמעו יחסי אישות.

49 שמות יג יז.

50 אולי על סמך העיקרון שקבע, כי הצורך במילית 'את' הוא לשם ההבחנה בין הפועל ובין הפעול, ואילו בפסוק שלפנינו ההבחנה ברורה.

51 ראו הדיון בכתב יד זה, להלן: המקורות, גמרא 18.

52 שמות כא טו [ראו גם: ויקרא יז יג - "אשר יצוד ציד חיה או עוף", הקשור ישירות לעניין הנדון כאן].

53 ראו גם רש"י לפסוק הנ"ל, וגם מכילתא לר' ישמעאל: אין לי אלא אביו ואמו, אביו של אמו וכו'.

54 ראו גם לעיל: פעילותו, המחבר, מקרא. בדיון על מספר ימי חנוכת מקדש שלמה, כ"י ENA 3794.3.

55 במדבר כה ח, ראו גם להלן: המקורות, גמרא 18.

56 בראשית ל ל.

57 דברים כג ב.

- ד. יש שהוא מסתמך על התרגום הארמי, למשל: כתב יד, Bodl. MS Heb. e. 108/55, עמוד א, דן במשנה, שבת ח ג-ד, בפירושו ל'זמורות', 'מר דרור' ו'שמן המור' הוא מסתמך על התרגומים הארמיים.
- כדי להבהיר את פירושו, אולי במקרים שהתעורר בו ספק, הוא מביא יותר מתרגום אחד למילה המתפרשת:
- א. כ"י TS K25.200, בבלי שבת עד ע"ב. "התולש", מתרגם רירה"ס 'יקטעהא' ומוסיף **"אעני"** [=כלומר] **"יסקדרהא"**.
- ב. כ"י Bodl. MS Heb. d. 74/34, עמוד ב, משנה, יומא ב ז; תרגומים אחדים למילה 'חזה'.
- ג. כ"י TS Ar.18(1).162, עמוד ו, משנה, ברכות א; שלושה תרגומים מוצעים ל'כבד ראש'.

ג. השלמות מדעיות

כבר נכתב לעיל, כי רירה"ס ייחס חשיבות רבה להשכלה הכללית, ובמיוחד לרפואה.⁵⁸ פה ושם בפירושו הוא מדגים את ידיעותיו. להלן מספר דוגמאות מאפיינות מתחומים שונים.

1. רפואה ואנטומיה

- א. פעם אחת לפחות בביאוריו התלמודיים, מסתייע רירה"ס בצורה ברורה בחכמת הרפואה. בכ"י TS Ar.18(1).162, עמוד ט, מביא רירה"ס את סיפור מותה הפתאומי של רעיית חנניה בן חכינאי, בבלי, כתובות סב ע"ב, ומסביר את הגורם הרפואי ['עצמת השמחה'] למותה הפתאומי.
- ב. כ"י Bodl. MS Heb. d. 74/34, עמוד ב, מתיחס למשנה, יומא ב ז. כדי להגדיר את 'חזה' הבהמה מביא רירה"ס יותר מתרגום אחד לערבית. המילים הערביות שרירה"ס השתמש בן אינן מציינות חלקים זהים בגוף הבהמה.

2. אסטרונומיה

- א. בכ"י TS AS 85.20, עמוד א, מפרש רירה"ס את המשנה הראשונה במסכת ברכות. בדבריו על ראשית המשנה, מועד חלות זמן קריאת שמע בערבים, מבחין רירה"ס בין "אלליל אלשריעי" [=הלילה ההלכתי] ובין "אלליל אלטביעי" [=הלילה הטבעי], לפי האסטרונומים.
- ב. כ"י TS F5.68, דן במשנה, ראש השנה א ג-ד, בעניין ראיית הלבנה, קידוש

58 ראו לעיל: מבואות, הביוגרפיה, השכלתו; מבואות, פעילותו, המתכנן. על תכנון הספרייה ראו גם: אסף, פירוש לסידור; כ"י TS K3.1.

החודש ויציאת שלוחי בית דין.⁵⁹ בפירושו מסביר ריר"ס בהרחבה את מסלול הלבנה ואופני ראיית המולד.⁶⁰

3. מדעי הטבע

כ"י TS K25.200 עמוד ב, הקטע הראשון, הוא פירוש לקטע אגדתא מבבלי, שבת מט ע"א, שעניינו השוואת עם ישראל ליונה. ריר"ס מתאר את שיטת המעוף המיוחדת של היונה תוך כדי מעופה, ואשר בעזרתה קל לה להניצל מן הציידים. כמו כן הוא מנמק את יחסו המיוחד של האדם ליונה בשימוש ביוני דואר.

א. ריאליה

1. כ"י TS Misc.29.60a עמוד א, הוא פירוש למשנה שבת פרק ב. משנה ה בפרק זה דנה, בין השאר, במי ש"מכבה את הנר [=בליל שבת] מפני שהוא מתירא מפני גויים". ריר"ס מסביר את הפטור על רקע הימצאותם של ציבורים, שהאש היתה חלק מפולחנם.⁶¹
2. כ"י TS K25.200 עמוד א, הקטע הרביעי, מתייחס לחלק מ"ט אבות מלאכות שבת, המנויים במשנה שבת ז ב. ברשימת המלאכות שם קודמת הזריעה לחרישה. ריר"ס מסביר את הסדר המיוחד בתכנון העבודות החקלאיות בארץ ישראל, וזאת על פי הגמרא שם, בבלי, שבת עג רע"ב.
3. התייחסותו לשימוש ביוני דואר כבר צוינה לעיל.

ב. תיאולוגיה

כ"י TS Ar.18(1).162 עמוד ו, הוא פירוש למשנה, ברכות ה א. המשנה דנה בעניין הפסק בתפילה וקובעת, כי "אפילו נחש כרוך על עקבו לא יפסיק". בדיון בגמרא על פסקה זו⁶² קובע רב ששת "אבל עקרב יפסיק".⁶³ הסברו של ריר"ס לאבחנה זו הוא, שהנחש אינו מכיש אלא אם כן נצטווה, ואילו העקרב עוקץ "מטבעו" (פירוש זה מבוסס על פירוש רס"ג לבראשית, ג טו).

ד. חידושים

כבר בסיפור הדרשה⁶⁴ שדרש בבית הכנסת באלכסנדריה, מספר ריר"ס כי הביא בדבריו חידושים משלו [=ממא אסתכרג'ת אנא]. בניתוח כתביו מצאתי פירושים שעל פניהם נראים לי כחידושים ייחודיים, הן בתחום הלשוני והן בתחום ההלכתי.

59 ראו גם להלן: מבואות, השיטות, השלמות, חידושים.

60 ראו גם: גינת, עמ' 240-250.

61 לי נראה, שפירושו של ריר"ס הבבלי, מושפע מעובדי האש הפרסיים. וכן פירש רש"י שהוא כגון עבודת האש של הפרסיים. לא ידוע על פולחן עבודת-אש בא"י בתקופת המשנה.

62 בבלי, ברכות לג רע"א.

63 ראו גם: רמב"ם, הלכות תפילה, ו ט.

64 כ"י TS G2.102; ראו גם לעיל: מבואות, הביוגרפיה, מצרים, הדרשה.

בתחום הלשוני בולטת הסתמכותו על הלשון הערבית;⁶⁵ בתחום ההלכתי מצאתי כמה פירושים יחידאיים החולקים על הפירושים המקובלים, ואפילו על ההלכה הרווחת.⁶⁶ לא עלה בידי לבדוק אם לפנינו דעת יחיד, או שמא יש בחידושים אלו ביטוי למסורת הלכתית שונה שקיבל מרבתי גאוני בגדאד, ובעיקר מרשב"ע.⁶⁷

1. חידושים לשוניים

א. משנה, יומא ו ד; כ"י TS Misc.28.9 (3r-3v), בעניין הכבש [בכתיב של רירה"ס - כבס] שעשו לשעיר לעזאזל. רירה"ס מתרגם 'כבש[ס]': 'קפץ' [=כלוב],⁶⁸ אולי על סמך דמיון הצלילים בין שתי המילים.⁶⁹ לא עלה בידי למצוא מקור אחר לפירוש זה, וייתכן שהוא פירוש מקורי.

ב. משנה, סוכה ב ט; כ"י TS Misc.28.9 (2r), בעניין גשמים שירדו בסוכה, נאמר 'משתסרח המקפה'. תחילה מביא רירה"ס את הפירוש המקובל **"תנתן אלמרכה"** [=יסריח המרק]; אולם הוא מוסיף, כי שמע פירוש אחר, **"והו אלאלול"** [=והוא העדיף] בעיניו של רירה"ס, והוא **"אן תסרח אלרגוה"** [=ינזל הקצף],⁷⁰ כלומר, מי הגשמים יזלו על קרקע הסוכה, יעמדו עליה כמו קצף ויהפכו אותה לביצה. גם פירוש זה מבוסס לדעתי על דמיון צלילים של הפועל העברי מש'תסרח' עם הפועל הערבי 'סרח', שפירושו זרימה איטית, ושל המילה 'מקפה' עם השורש הערבי 'קפא' שפירושו, בין השאר, התקלקל מן הגשם.⁷¹ על פירוש זה אומר רירה"ס שהוא שמע אותו, אך אינו מציין ממי.⁷²

הערות לשונית רבות ואסמכתאות דקדוקיות מצויות הרבה בפירושי, והעירות עליהן במקומן ב'בירורים' לקטעים המתפרשים.⁷³

2. הלכה ופרשנות

א. כ"י TS F5.68, דן בעניין היתר חילול שבת לשליחי קידוש החודש. הדיון מבוסס על המשנה, ראש השנה א ד: "על שני חדשים מחללין את השבת וכו'". לדעת הפרשנים, רבנו חננאל, רש"י, רמב"ם ואחרים, מדובר בעדים

65 ראו גם לעיל: מבואות, השיטות, השלמות, לשוניות.

66 ראו גם לעיל: מבואות, הביוגרפיה, רירה"ס והרמב"ם.

67 ראו גם לעיל: מבואות, הביוגרפיה, רשב"ע.

68 ראו: גינת, עמ' 116, קפץ = כלוב.

69 שם, עמ' 126.

70 שם, עמ' 139.

71 שם, עמ' 154.

72 ראו: תרגום יונתן, למלכים ב, ו ה, "ויצף הברזל" = וקפא ברזלא; ראו גם רש"י: בבלי, בבא מציעא יב ע"ב, ד"ה 'דאקפי אגמא'.

73 ראו גם לעיל: מבואות, השיטות, השלמות, לשוניות.

ההולכים לבית הדין להעיד על ראיית הלבנה.⁷⁴ כך גם פוסק הרמב"ם בהלכות קידוש החודש⁷⁵ וקובע בניסוח חד משמעי: "שלוחים אלו [כלומר שלוחי בית דין] אינם מחללים לא את יום טוב ולא את יום הכפורים ואין צריך לומר שבת שאין מחללין את השבת לקיימו אלא לקדשו".⁷⁶ ואילו ריר"ס מפרש, שהמשנה המתירה חילול שבת מתכוונת לשלוחי בית הדין.⁷⁷

ב. בכ"י ENA 2943.5 עמוד א, קובע ריר"ס את סדרי הקריאה לימי ראש השנה, והם שונים במקצת מאלו שבסדר רב עמרם גאון [וכנראה גם רס"ג].⁷⁸

ג. כ"י TS Misc.28.9 משנה, סוכה א י; בסופה נאמר: "אם יש תחתיו ארבע אמות פסולה". כפרשנים רבים אחרים, מתייחס גם ריר"ס בפירושו למשנתנו לעניין 'דופן עקומה'.⁷⁹ לדעת רש"י על אתר והרמב"ם בפירוש המשניות, במושג 'דופן עקומה' הכוונה שרואים את הסכך הפסול כאילו הוא המשך הכותל, וכך גם פוסק הרמב"ם להלכה.⁸⁰ ואילו לפי ריר"ס 'דופן עקומה' היא דופן שאיננה אנכית לקרקע הסוכה, אלא יוצרת איתה זווית קהה של למעלה מתשעים מעלות.⁸¹

פרטים פרשניים לא מעטים הנראים כחידושים מצויים בפירושו, והם הוערו ב'בירורים', כל אחד ואחד במקומו. עניינם הוא בדרך כלל הבהרות או המחשות. למשל, המושג 'אוכלא דאיפרת', בבלי, ביצה ב ע"א. ריר"ס מסבירו כאילו הביצה והתרנגולת הם כשני חלקים של כזר לחם שחולקה לשנים.⁸²

דוגמה נוספת בעניין זה יש בכ"י TS G2.102, בחלק הדין בתפילת העמידה. הוא מציין שליקט חמישה עשר [!]. הסברים למספר שמונה עשרה;⁸³ חמישה מהם מובאים בסעיף אחר באותו כתב יד, ויש בסיס להשערה כי חלק מן ההסברים הם מקוריים, כפי שציין ב'סיפור הדרשה'.⁸⁴ דוגמאות נוספות לא מעטות נדונות כל אחת ואחת במקומה בחלק השני של מחקר זה.

74 ראו: בבלי, ראש השנה כא ע"ב - "על קריאתן אתה מחלל ואי אתה מחלל על קיומן".

75 הלכות קידוש החודש ג ב.

76 ראו גם: גינת, עמ' 248.

77 ראו: גינת, עמ' 243, שורות א/ 27-16.

78 סדר רב עמרם גאון, עמ' קלט. סידור רס"ג איננו מגדיר בדיוק את פסוקי הקריאה - עמ' שעא.

79 בבלי, סוכה יז ע"א.

80 הלכות סוכה ה יד.

81 ראו: גינת, עמ' 132, שורות 6-10; שם, עמ' 145-146 לשורות הנ"ל.

82 כתב יד TS F5.66 עמוד ב; להלן: המקורות, גמרא.

83 ראו גם לעיל: מבואות, פעילותו, המחבר, תפילה.

84 לעיל: מבואות, הביוגרפיה, מצרים, הדרשה.

ה. הערות שרשם לעצמו

פה ושם שילב רירה"ס בתוך דברי הפרשנות או ההלכה, הערות ותגובות אישיות, למשל:⁸⁵

א. כ"י TS Ar.47.204, עמוד ב, משנה, אבות ג יז: "אם אין תורה אין קמח". לפני הצגת הצעת פירושו לביטוי כותב רירה"ס: **"פאמא אנא למא תאמלת הד"א אלקול ואטלת אלנטר פיה האן לי מענאה בעון אלרחמאן פאקול ופאללה תופיקי"** [=ואני, כאשר התבוננתי והארכתי את העין במאמר הזה, התברר לי מובנו בעזרת האל הרחמן, ואני אומר, הצלחתי היא מאת האל].

ב. כ"י TS NS 308.37, עמוד א, כולל מספר סעיפים קצרים מאוד. בסוף כל אחד מהם רשם רירה"ס לעצמו הערות לדרך הטיפול בהם.

- 1 שורה 2 - **"יג'ה תחדידהא"** = יש להגדיר זאת.
 - 2 שורה 7 - **"יבחת ען דלך"** = יש לדון בכך.
 - 3 שורה 12 - **"ינט'ר דלך"** = יש לעיין בכך.
 - 4 שורה 17 - **"והדא ענדי יג'וז אן אקול"** = ולדעתי בעניין זה אני יכול לומר.
 - 5 שורה 18 - **"יפסר פי מכאן אכר"** = יפורש במקום אחר.
- [נראה לי שמטעמים סגנוניים גיוון רירה"ס את הערותיו].

התבטאויות נוספות בסגנונות מגוונים, מצויות גם בכתבי יד אחרים והן מובאות בטקסטים המתפרשים.

4. המקורות מהם הושפע רירה"ס

א. כללי

בסקירת מקורותיו של רירה"ס יש להפריד בין מקורות ספרותיים ובין השפעות אישיות. כבר תיארנו לעיל⁸⁶ את היקף ידיעותיו הלימודיות בספרות התלמוד על כל ענפיה - משנה, תוספתא, מדרשים, שני התלמודים וכתבי הגאונים, וכן את רוחב השכלתו הכללית-המדעית של רירה"ס. כל אלה משמשים חומרים ומצע לחיבוריו. רק לעיתים הוא מציין את מקורותיו בשמותיהם, בין שהמדובר באישים ובין בחיבורים. זיהוי השפעתם של אישים מסויימים או של מקורות מוגדרים מתאפשרת, לעיתים קרובות, מתוך דבריו של רירה"ס והשוואתם למקורות קודמים. אולם פעמים רבות לא ניתן לזהות מקור קודם מוגדר, ויש להניח במקרים אלו שלפנינו השתקפות תורתם של גאוני בבל בכלל, או של רבותי הישירים בשיבת בגדאד, במיוחד ר' שמואל בן עלי.⁸⁷ באופן כללי אפשר לדעתי לקבוע, כי שלושה

85 כל הדוגמאות המובאות להלן מטופלות בחלק ב - המקורות, כל אחת במקומה.

86 לעיל: מבואות, הביוגרפיה, השכלתו.

87 ראו עליו לעיל: מבואות, הביוגרפיה, רשב"ע.

חכמים הם שהשפיעו על רירה"ס השפעה ניכרת, אולי אפילו דומיננטית, והם: רבנו חננאל, הרי"ף והרמב"ם.

השפעת רבנו חננאל - באה לידי ביטוי בעיקר בשיטת הסיכומים שרירה"ס השתמש בה הרבה בפירושו לתלמוד.⁸⁸

השפעת הרי"ף - ניכרת פה ושם, הן בפירושו לגמרא והן בחלק מחיבוריו ההלכתיים.⁸⁹

בהשפעת הרמב"ם - אנו מבחינים בפירושו של רירה"ס למשנה וגם במסקנותיו ההלכתיות, התואמות בדרך כלל את הפסיקה שב'משנה תורה'.⁹⁰ ההשפעה החשובה ביותר של הרמב"ם על רירה"ס, לדעתי, ניכרת ב'נקטאתא דתלמודא': בסיסטמטיזציה, בעריכה לפי 'ספרים', כמו ב'משנה תורה', ובמיון, כשכל 'ספר' מוקדש לנושא מוגדר. מערכת היחסים הספרותיים בין השניים תוארה כבר לעיל,⁹¹ ועל מערכת היחסים האישיים ביניהם אין אנו יודעים דבר.

יצוין עוד, שבהענקות רירה"ס⁹² מצאתי הרבה קטעים משל חכמים אלה. ההסתמכויות עליהם הוערו וצוינו בטקסטים במקומות המתאימים.

ב. אישים

1. עם ציון השמות

מאן⁹³ הזכיר בשמותיהם חכמים אחדים שחיבוריהם שימשו מקורות לרירה"ס בפירושו למקרא,⁹⁴ והם: ר' אהרן בן סרג'אדו, רבנו ברכאל, ר' יצחק אלכנזי, רבנו יאשיהו בן חסכוי, רבי שמואל בן חפני ורס"ג [מכיוון שמחקרנו עניינו רק בחיבוריו בתורה שבעל פה, לא נדון בפירוט בפירושו של רירה"ס לתנ"ך].⁹⁵ רשימה של חכמים מומלצים לפרשנות תושב"ע והלכה מונה רירה"ס עצמו בהקדמתו לפירוש הסידור,⁹⁶ ביניהם - ר"ח, הרי"ף, ר' ברוך בן יצחק, ר' יצחק בן מלכיצדק ואחרים. סביר מאוד

88 לעיל: השיטות, פרשנות, תלמוד. על השימוש בפרפרזה בפירושו של רבנו חננאל, ראו: תא-שמע, הספרות, חלק א עמ' 42.

89 רירה"ס מכנה אותו 'בעל הלכות' כ"י TS 8G7.4 עמוד א, או בערבית 'צאחב אלהלות' כ"י TS NS 100.21 עמוד ב, הקטע השני. ראו גם דברי ההערכה על הרי"ף במבוא לפירוש הסידור.

90 על הערותיו על פסיקת הרמב"ם או מחלוקות עליו - ראו לעיל: מבואות, הביוגרפיה, רירה"ס והרמב"ם. על יחסו של רירה"ס למשנה תורה, ראו גם: אלוני, הספרייה היהודית, עמ' 357 ואילך.

91 לעיל: מבואות, ביוגרפיה, רירה"ס והרמב"ם. על דרכי הלימוד והמחשבה בישיבות בבל בסוף תקופת הגאונים, ראו אצל ד' סקליר, במחקר על ר' שמואל בן חפני ועולמו הרוחני.

92 לעיל: מבואות, פעילותו, המעתיק.

93 ראו: היהודים, חלק ב, עמ' 310.

94 מלקט פירושי רירה"ס למקרא - מקוריים או העתקות - איתרתי כ-25 פריטים; חלקם, ששמותיהם נמסרו, צוינו לעיל: מבואות, השיטות, המקורות, כללי.

95 ראו לעיל: מבואות, פעילותו, המחבר, מקרא.

96 כתב יד TS K3.1, ראו גם לעיל: מבואות, פעילותו, המחבר, תפילה.

להניח שמתורתם אנו קוראים בחיבורי רירה"ס. בין החכמים שצוינו בשמותיהם יש כאלה שדבריהם הובאו רק כבדרך אגב, ולא כמקור ישיר המשמש בסיס לפירושי רירה"ס, אלא כתוספת או כאילוסטרציה בלבד. אף על פי כן, מכיוון שרירה"ס מצא לנכון להזכירם, נראה לי לראות גם בהם חלק ממקורותיו. לא מניתי חכמים שמדבריהם העתיק רירה"ס רק לצורך העתקות גרידא וגם לא חכמים המנויים ברשימות הביבליוגרפיות בלבד, אם כי ייתכן, שגם הם, במידה זו או אחרת, חלק מהשכלתו, וייתכן שהשפיעו במישרין או בעקיפין על חיבוריו של רירה"ס.

חכמים שהוזכרו בשמותיהם בכתבי רירה"ס:

ר' ברוך בן מלך - מצוטט במספר כתבי יד:

1. TS F3.34, דף גדול, כתוב בצפיפות רבה, ובו פירוש ל"ח דבר".⁹⁷ מצורתו של כתב היד נראה, שהעתקתו נעשתה לצורך איסוף חומרים לפירושו למסכת שבת.
2. Bodl. MS Heb. e. 69/36 עמוד ב, בעניין זמני קריאת שמע.
3. TS G2. 145, בפירוש למשנה, ברכות ג ה.

רב האיי - מצוטט בכתב יד TS Misc.36.131 (1r), פירושו לסיפור בעלת האוב⁹⁸ [רב האיי מוזכר בעוד כתבי יד אחדים, בעיקר תשובות, לפעמים לבדו ולפעמים יחד עם אביו רב שרירא].

ר' זכאי - בכתב יד מספר TS Misc.36.131 (1v), מצטט רירה"ס מן 'מג'מוע תהלים' [=קובץ או אוסף תהלים], ובו פירוש / מדרש בעניין מזמורי תהלים, על בסיס הפסוק "לדוד אליך יי נפשי אשא".⁹⁹

ר' יאשיהו בן מבורך - ממנו כתב יד TS 6K2.1, ובו קטע שכתב בעניין חישובי מולד הלבנה. להערכתך, קטע זה אמור היה לשמש חלק מההשלמות ל'פירוש הסידור', השלמה בנושא העיבור.¹⁰⁰

יוסף בן יהודה ראש הסדר¹⁰¹ - מוזכר בכ"י TS NS 309.65 עמוד א.

יעקב אלקרקסאני - בכ"י Bodl. MS Heb. d. 74/34, עמוד א, מצטט רירה"ס מדבריו ב'כתאב אלמראקב'.

ישראל בן שמואל - פיענוח השם אינו ודאי. מצוטט בכ"י TS Ar.18(1).111, עמוד ב, כחלק מהפירוש למשנה ביצה א א.

ר' נתן בן יחיאל - בעל 'הערוך'. בכ"י TS F1(2).33 מצטט רירה"ס בשמו את פירושו ל'בריכה ראשונה', בבלי, ביצה דף י. פירושים המסתמכים על 'הערוך' בלי ציון המקור יש גם במקומות נוספים, והם נרשמו כל אחד במקומו.

97 משנה, שבת א ד; בבלי, שבת יג ע"ב.

98 שמואל א, פרק כח.

99 תהלים כה ד.

100 ראו לעיל: מבואות, פעילותו, המחבר, תפילה.

101 ראו עליו: שילת, אגרות, עמ' רפה, ש.

רבנו סעדיה גאון - פעמים לא מעטות מסתמך עליו רירה"ס, לפעמים על יד העתקה מדבריו ולפעמים בהשראת פירושו ובהשפעתם.

1. כתב יד Bodl. MS Heb. d. 44/84, שלושה עמודים מתוך 'תפסיר אלאפאטיר'¹⁰² [=פירוש ההפטרות], ובם הפירוש להפטרות פרשת 'בראשית', מתוך פירוש רס"ג לישעיהו.

2. בכתב יד TS Misc.36.131, בפירוש לסיפור בעלת האוב,⁹⁸ מצוטטים גם דברי רס"ג בעניין.

3. בכתב יד ENA 3794.3 הוא מצוטט בדיון על חנוכת מקדש שלמה.¹⁰³

ר' שלמה הצרפתי - הוא רש"י. בכתב יד BL OR 5554A.17 עמוד ב, מביא רירה"ס קטע פירוש תחת הכותרת "לר' שלמה הצרפתי". פירושים של רירה"ס שהם בהשראת פירושי רש"י מצאתי גם במקומות נוספים והם צוינו ב'בירורים'.

ר' שמואל בן חפני - גם הוא מצוטט בפירוש לסיפור בעלת האוב,⁹⁸ כתב יד TS Misc.36.131, הוא מוזכר עוד במספר פריטי תשובות.

ר' שמואל בן עלי¹⁰⁴ - הוא רבו המובהק של רירה"ס. מוזכר כמשיב בקובץ תשובות, כתב יד TS 8G7.4, וכן בתשובות נוספות, למשל בכתבי יד TS NS 97.11, TS NS 169.47, וכנראה גם בכ"י TS NS 329.219 ועוד.

רב שרירא גאון - מוזכר בכתב יד TS G2.153, וכן בכ"י TS 13F.2 עמוד א. פעמים אחדות הוא מוזכר יחד עם בנו רב האיי גאון.

2. עם ציון תארים בלבד

המורה - כתב יד TS Ar.18(1).75, בבלי, ביצה, פרק א, לפירוש המילה 'דקר', הוא מצטט: "והמורה ז"ל", בלי ציון שמו. לי נראה סביר שהכוונה לרבו, רשב"ע. בהמשך אותו כתב יד הוא מביא פירוש נוסף עם הפתיחה "ויש שפירשו", גם כאן בלי ציון שם, לדעתי אפשר להניח שהכוונה לחכמי בבל.

בעל הלכות - או בערבית - 'צאחב אלהלכות', הוא הרי"ף. מצוטט פעמים אחדות, למשל בכ"י TS NS 100.21 ועוד.

'אלעלמא אלמתאכרין' [=החכמים המאוחרים או האחרונים] - כ"י TS G2.102; רירה"ס לא הבהיר למי כוונתו, לי נראה שהוא מתכוון לחכמים שאחרי רב האיי גאון [החכמים שלפניו מכונים 'גאונים'].

'רבנן אחריני' - כ"י TS G2.102, ללא הגדרה או פירוט.

רבוואתא או רבוואתא¹⁰⁵ - בכתבי יד אחדים, למשל: TS G2.102, TS G2.136, Bodl. MS Heb. e. 3/92, עמוד ב.

102 לעיל: מבואות, פעילותו, המחבר, מקרא.

103 מלכים א, פרק ח.

104 ראו לעיל: מבואות, ביוגרפיה, רשב"ע.

105 היינו הרבנים, מקובל בספרות הגאונים, למשל: איגרת רב שרירא גאון, מהדורת לוין, עמ' 86.

3. אישים שלא צוין שמם

נוסף למקורות שצוטטו לעיל, פירושים רבים עלומי שם הם ללא ספק תורת חכמים שקדמו לו, בלי שניתן אף לא רמז לזהותם; אולם פה ושם ניתן לזהות גם את אותם מקורות עלומי שם [אם כי ייתכן שלא מעטים הם פירושים מקוריים].

ר' יצחק בן מלכיצדק - הוא אחד הפרשנים המומלצים על ידי רירה"ס.¹⁰⁶ השפעה ברורה שלו מצאתי בשני מקומות:

1. כ"י TS F9.49, עמוד ב, הקטע הראשון, משנה, כלאים א ח, בעניין זיהוי ה'פיגם' וה'קידה'.

2. כ"י ENA 2639.4, משנה, חלה א ד, בעניין זיהוי ה'פרגין'.

רב סעדיה גאון - כ"י TS Ar.18(1).162, עמוד ו, משנה, ברכות ה א, בעניין ההבדל בין נשיכת נחש ועקיצת עקרב.¹⁰⁷

רב עמרם גאון - השפעה ישירה של סדר רב עמרם גאון מצאתי בכתב יד TS Misc.29.60a, עמוד א, פירושים והערות של רירה"ס לתפילת יום השבת. הוא פותח בפירוש לפרק 'במה מדליקין', משנה, שבת, פרק ב, שאמירתו פותחת את תפילת ליל השבת, כפי שנקבע בסדר רב עמרם גאון, ואיננה בסידור רס"ג.

רש"י - נוסף למה שצינתי לעיל, מצאתי השפעה של פירושי רש"י בכמה מקומות נוספים:

1. כ"י TS Misc.29.60a, עמוד א, משנה, שבת ב ה, "המכבה את הנר מפני שהוא מתירא". פירושו של רירה"ס זהה לפירוש רש"י, אם כי ייתכן ששניהם לקחו ממקור גאוני קודם.

2. כ"י ENA 1267.5, משנה, בבא מציעא א א.

שונות -

כ"י TS K6.170, בבלי, סוכה ח ע"ב. גם פירושו השני לביטוי 'משתסרח המקפה', משנה, סוכה, ב ט, כ"י TS Misc.28.9, הוא מן המקורות עלומי השם [= "ואנחנו שמענו טוב מזה"].¹⁰⁸

עוד נראה לי, שפירושו האלגורי לביטוי "אם אין תורה אין קמח",¹⁰⁹ כ"י TS Ar.47.204, מושפע בעקיפין מפירושו של יוסף בן יהודה אבן עקנין למסכת אבות.¹¹⁰

106 ראו: אסף, פירוש לסידור, כ"י TS K3.1.

107 רס"ג, בראשית, מהדורת צוקר, חלק ערבי עמ' 76, חלק עברי עמ' 294.

108 ראו גם: גינת, עמ' 139.

109 משנה, אבות ג יז.

110 יוסף בן יהודה, אבות, עמ' 104.

5. השפעות ערביות איסלאמיות

הקשרים ההדדיים בין יהודים וערבים מוסלמים במרוצת ימי הביניים בתחומים שונים של התרבות והדת, וכן ההשפעות הדו-כיווניות, ובמיוחד ההשפעות הערביות-איסלאמיות על התרבות היהודית, הן מן הדברים המפורסמים וכבר נחקרו רבות.¹¹¹ לאור זאת, האסוציאציות הערביות-איסלאמיות שבכתבי רירה"ס אינן צריכות להפתיע. ידוע, שחכמי ישראל בימי הביניים האמצעיים לא ראו פגם בשימוש במונחים איסלאמיים מובהקים בתרגום מושגים יהודיים או בהבהרתם. למשל - רס"ג: כיוון התפילה מכונה "אלקבלה";¹¹² שליח הציבור הוא "אמאם";¹¹³ התנ"ך מכונה "אלקראן";¹¹⁴ והתורה - "אלכתאב";¹¹⁵ כמו בקראן, פרשת 'הפרה' פסוק 1; פרשה בתורה נקראת "סורה";¹¹⁶ כמו פרשה בקראן; מצוות התורה מכונות גם "שראיע".¹¹⁷ גם במליצות מן הקראן לא נמנעו מהשתמש, כמו למשל, הביטוי "חמור" נושא ספרים.¹¹⁸ אפשר למצוא עוד דוגמאות כהנה וכהנה לשימושים מעין אלו. מסתבר, שחכמי ישראל, שחיו ופעלו בחסותה של התרבות הערבית-איסלאמית, באווירה של 'עולמות שזורים',¹¹⁹ לא ראו דופי בשימוש במושגים טעונים קונוטציות איסלאמיות, דתיות או תרבותיות.

להלן דוגמאות מכתבי רירה"ס של שימוש במונחים ומושגים הלקוחים מדת האיסלאם או מהתרבות הערבית הכללית.

מושגים איסלאמיים

1. **סורה אלתוחיד** [=פרשת הייחוד] - כתיב יד TS Misc.28.7 עמוד א, ו-TS Ar.18(1).162 עמוד ח.

בשם 'פרשת הייחוד' מכנה רירה"ס את הפרשה הראשונה שבקריאת שמע, הפותחת במילים "שמע ישראל". באיסלאם מקובל השימוש בכינוי 'סורה אלתוחיד' לסורה מספר 112, הפותחת במילים: "קל הו אללה אחד"

111 מן החוקרים המאוחרים יותר, ראו במיוחד: גויטיין, יהודים וערבים; לצרוס-יפה, 'עולמות שזורים'; ועוד.

112 רס"ג, סידור, עמ' צה שורה 7, ועוד הרבה.

113 שם, עמ' לה שורה 1, ועוד.

114 רס"ג, תהלים, מהדורת קאפח, עמ' מא שורה 8.

115 שם, עמ' י"ט שורה 3, כנראה על פי הקראן, פרשת הפרה [2] פסוק 1. אבל בהמשך העמוד - 'אלתורה'.

116 שם, עמ' יט שורה 21.

117 שם, עמ' נה, לתהלים א ב; ראו גם: רמב"ם, ספר המצוות, קאפח, עמ' סה שורה 2; ועוד, גם בצורת היחיד - 'שריעה'.

118 'חמאר חאמל' [או: יחמל'] אספארא [או: אלאספאר], בחיי אבן פקודה, חובות הלבבות, קאפח, עמ' קמח, על פי המליצה בקראן, פרשת הכינוס [62] פסוק 5. ראו גם: הירשברג, חיבור יפה, עמ' 61-62, וגם שם בהערות 71, 72, 73, 74.

119 כשם ספרה של חוה לצרוס-יפה.

- [=אמור, אלה הוא אחד].
2. **אלכוארג'** [=החורגים, היוצאים מחוץ לקונצנזוס].¹²⁰ בכ"י TS G2.102, וכן גם בכ"י TS NS 216.1 עמוד א, מונח זה משמש כינוי למינים, בקשר לברכת המינים שבתפילת העמידה. באיסלאם - שמה של כת שפרשה ממחנהו של הכליף עלי, בשנת 657, ויותר מאוחר הפכה לכת קיצונית בשולי הזרם המרכזי באיסלאם.
 3. **אלאג'תהאד באלראי** [=ההשתדלות באמצעות שיקול הדעת] - מוזכר בהתייחס ל"כוארג", כ"י TS G2.102.
 4. **סנה** [=ההלכה] - כ"י TS Ar.18(1).163. באיסלאם - מסורת התורה שבעל פה.
 5. **אלשריעה** [=ההלכה] - במשמעות 'הלכה' - כ"י TS Ar.47.204 עמוד ב. במשמעות 'מצווה'¹²¹ - כ"י TS K11.35.
 6. **פקה** [=הלכה, תורת המשפט] - כ"י TS Ar.18(1).162 עמוד ח.
 7. **אלכתאב** [=הספר] - כוונתו לתורה שבכתב,¹²² כתבי יד TS Ar.18(1).162 עמוד ו; TS AS 85.20 עמוד ב.
 8. **כתב אלטנזיל** [=הספרים המורדים מהשמים] - כינוי לתורה או לכל כתבי הקודש. באיסלאם - 'כתאב' הוא כינוי לקראן אשר הורד מן השמים אל המלאך גבריאל.¹²³
 9. **אעתקאד** [=דוגמה, עיקרון דתי] ¹²⁴ - אצל רירה"ס במשמעות אמונה דתית.
 10. **אלעלמא** [=חכמי הדת] - כינוי לחכמים ולמדנים.
 11. **אלמומן** [=המאמין] - כינוי ליהודי, כ"י TS Misc.28.7 עמוד א; בקראן - הכינוי למקבלים את נביאותו של מוחמד ואת שליחותו.
 12. **אלאמאם** - שליח ציבור העובר לפני [=אמאם] הקהל. הכינוי רווח גם בסידור רס"ג¹²⁵ וכן אצל אחרים, ומהם הגיע שימוש אצל רירה"ס.

120 ראו גם: רמב"ם, פיה"מ, עירובין ו: ב: "מעשה בצדוקי אחד" - "מנסוב אלי צדוק תלמיד אנטיגנוס והו אול אלכוארג'" [=מתייחס אל צדוק בן אנטיגנוס והוא ראשון החורגים]; וראו שם: קאפח, בהערה 12 - "אלכוארג' היוצאים ממסגרת הדת, החיצוניים". ייתכן, שרירה"ס הגיע אל המושג הזה דרך פירוש המשניות, אם כי כיליד בבל, שם היתה הכת מוכרת, סביר להניח שהכיר אותה גם באופייה האיסלאמי. על הכת ראו: למנס, האיסלאם, עמ' 108-109; לצרוס-יפה, פרקים, עמ' 176-180.

121 ראו גם: הקדמת הרמב"ם לפיה"מ; שילת, הקדמות, עמ' שכח; ועוד.

122 ראו גם: קראן, פרשת הפרה [2] פסוק 1.

123 השורש 'נזל' [=ירד] במגוון רב של צורות דקדוקיות ובניינים, משמש בקראן להתגלות ספרי הקודש אל הנביאים בכלל ולמוחמד בפרט, מופיע בקראן כ-300 פעמים.

124 השוו שם ספרו [בערבית] של רס"ג - 'אלמכתאר פי אלאמאנאת ואלאעתקאדאת'.

תארים לקב"ה

1. **אלכאלק** [=הבורא] - כ"י TS K11.32, כינוי רווח לאל בקראן.¹²⁵
2. **גל ועז** [=יתגדל ויתחזק] - כ"י TS NS 308.31.
3. **עז וגל** - וריאציה של התואר הקודם - כ"י TS Ar.18(1).75.
4. **גל'ג'לאלה** [=תגדל גדולתו] - כ"י TS F3.121. השוו בקראן הכינוי 'אלג'לאל' [=הנעלה], פרשת 'הרחמן' פס' 27, 87.
5. **גל ועלא** [=יתגדל ויתעלה], כ"י TS K11.32.
6. **תעלי** [=יתעלה] - כ"י TS Ar.18(1).75, תואר שכיח מאוד בקראן לאללה.
7. **באסם אללה אלרחמן אלרחים** [=בשם אללה הרחמן הרחום] - כ"י TS Ar.18(1).111 עמוד ב. ביטוי פתיחה כמעט בכל פרשות הקראן. כתוב אצל רירה"ס באותיות ערביות! [=בפתיחת איגרת.¹²⁶

ביטויים ספרותיים

1. **סלטאן** [=השליט] - כ"י TS K11.32, כ"י TS K11.35, כינוי למלך [ואולי לנציב הרומאי].
2. **פאעלם** [=ודע, והבן] - כ"י TS Ar.47.74. ביטוי שכיח בספרות התיאולוגית האיסלאמית בסיום הסברים תיאולוגיים.
3. **בני אסראיל** [=בני ישראל] - כלומר, היהודים, כ"י TS Misc.29.60a עמוד א, הכינוי המקובל ליהודים בקראן.
4. **פצל** [=פרק] - כ"י TS AS 85.20 עמוד א, במשמעות ברכה בתפילה.
5. **מקאלה** [=מאמר] כ"י Bodl. MS Heb. d. 74/34.a, בהוראת חלק מספר.¹²⁷ השימוש במילה העברית 'ספר' לציון חלקים של חיבור מקיף¹²⁸ - כ"י TS NS 309.65; בערבית 'כתאב' [=ספר] לציון חלק גדול מחיבור מקיף.
6. **באללה תופיקי** [=באללה הצלחתך] - כלומר, האל יצליח את דרכי, כ"י TS Ar.47.204 עמוד ב. יש שהוא פותח את תשובותיו במילים "אלג'ואב ובאללה אלתופיקי" =התשובה ובאללה ההצלחה [ראו: מ"ע פרידמן, 'על שו"ת הראב"ם ובני דורו שמן הגניזה', עמ' 274].
7. **בעון אללה** [=בעזרת אללה] - כ"י TS Ar.47.204 עמוד ב. [שני הביטויים האחרונים שכיחים מאוד בתרבות הכתיבה בערבית הקלאסית].

125 ראו גם: רס"ג, ישעיהו מה יח - "יוצר הארץ" - "כאלק אלארץ" [עמ' נג].

126 ראו גם: גויטיין, הישוב, עמ' 62, במכתב של יהודי אל ראש ישיבת א"י [אולי היתה השפעה ערבית על השימוש בביטוי 'בשמך רחמנא', ושמא להיפך].

127 השוו השימוש של רבי יהודה הלוי לציון חלקים של ספר 'הכוזרי', בנעט, 'אלכתאב אלכזרי', עמ' 42, 90, ועוד.

128 השוו השימוש במילה 'ספר' לכל אחד מי"ד חלקי משנה תורה.

8. מדון [=עורך] - כ"י TS K25.200 עמוד א הקטע הרביעי, כינוי לרבי יהודה הנשיא עורך המשנה.
9. דיואן [=קובץ] ככינוי למשנה,¹²⁹ כ"י TS K25.200. בערבית הקלאסית 'דיואן' = אנתולוגיה, בעיקר לציון קובצי שירה.
10. מג'לס אלשרב¹³⁰ [=מושב משתה] - תרגום ל'בית המשתה', משנה, ברכות א א, כ"י ENA 2642.3 עמוד א.
11. אבנא אלכליף [=בני הכליף] - משנה, שם, בפרטי הנ"ל, תרגום המושג 'בני מלכים'.

כ"י TS Ar. 18(1).111

129 רמב"ם, הקדמה לפירוש המשנה; שילת, הקדמות, עמ' שמא.
 130 המושג 'מג'לס' במובן של מושב רעים שבו עסקו הן בשיחות פילוסופיות והן בשתייה ובידור, היה מקובל מאוד בחברה הערבית הגבוהה. ראו גם לעיל: מבואות, השיטות, השלמות, מתודיות, על השימוש במילה למושג חכמים.